

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Гордуновський Олег Миколайович

УДК 658.6/.9:664.66(477.7)

**ОРГАНІЗАЦІЯ, РОЗВИТОК І НАПРЯМКИ ХЛІБНОЇ ТОРГІВЛІ В
ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:

Гуржій Олександр Іванович,

доктор історичних наук, професор,

Заслужений діяч

науки і техніки України

Київ – 2011

З М І С Т

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВСТУП

РОЗДІЛ I. Історіографія, джерельна база, методологія та методи дослідження.

1.1. Стан наукової розробки та особливо дискусійні аспекти проблеми.

1.2. Характеристика та класифікація використаних першоджерел.

1.3. Алгоритм наукового пошуку.

РОЗДІЛ II. Напрямки, засоби й обсяги постачання зерна на південні ринки та їх своєрідність. Вивіз за кордон.

2.1. Особливості функціонування та проблеми наповнення ринків.

2.2. Специфіка використання «старих» і поява нових торгових шляхів у першій половині XIX ст.

2.3. Кореляція напрямків перевезення хліба і зміни в обсягах його постачання в другій половині XIX ст.

2.4. Види, форми, засоби та терміни транспортування. Конкуренція на шляхах.

РОЗДІЛ III. Державна політика, митна система й організація хлібної торгівлі на місцях.

3.1. Заходи урядових кіл. Митниці й акцизні збори.

3.2. Умови функціонування, структуризація та кількість торгових осередків.

РОЗДІЛ IV. Учасники: чисельність, соціальний і етнічний склад, майнова нерівність. Найбільш вагомий персоналій.

4.1. Роль і місце поміщицтва та селянства.

4.2. Чумаки.

4.3. Купецтво.

4.4. Форми та значення посередництва.

РОЗДІЛ V. Процес, характер і фактори ціноутворення.

5.1. Внутрішні ціни на хліб і їх регіональна специфіка.

5.2. Український хліб за кордоном і світові ціни. Історико-порівняльна характеристика.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПЕРШОДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Список умовних скорочень

Арк. – аркуш

Вип. – випуск

Від. – відділення

ДАХО – Державний архів Херсонської області

дес. – десятина

ЖЗ – Журнал землевладельцев

ЖМВД – Журнал Министерства внутренних дел

ЖМГИ – Журнал Министерства государственных имуществ

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЖМПС – Журнал Министерства путей сообщения

Записки ИРГО – Записки Императорского русского географического общества

Записки ООСХЮР – Записки Одесского общества сельского хозяйства Южной России

К. – Київ

к.і.н. – кандидат історичних наук

КМФ – кіномікрофонд

Кн. – книга

Л. – Ленінград

ЛОСХЮР – Летопись Общества сельского хозяйства Южной России

М. – Москва

м. – місто

МВС – Міністерство внутрішніх справ

м-ко – містечко

млн. – мільйон

ОДЕУ – Одеський державний економічний університет

Оп. – опис

Отд. – отдел

ПГВ – Полтавские губернские ведомости

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

р. – з назвою – річка; з цифрою – рік

РДАДА (Москва) – Російський державний архів давніх актів (Москва)

РДІА – Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург)

РНБ. ВР. – Російська наукова бібліотека. Відділ рукописів (Санкт-Петербург)

С. – сторінка

с. – село

СЗРИ – Свод законов Российской империи

Собр. – Собрание

СПб. – Санкт-Петербург

Спр. – справа

Т. – том

тис. – тисяча

Труды «ВЭО» – Труды «Вольного экономического общества»

Труды ПУАК – Труды Полтавской ученой архивной комиссии

УАН – Українська академія наук

УІЖ – Український історичний журнал

Ф. – фонд

Ч. – частина

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в Києві

ВСТУП

Актуальність проблеми. «Хліб – усьому голова» – ця приказка з давніх часів є «альфою» й «омегою» розвитку народного господарства не лише українців, а й багатьох народів світу. В нашій країні зерно завжди вважалося одним із стратегічних товарів: з ним «виходили» на зовнішні ринки, а від заходів і стратегії державних і політичних діячів нерідко залежало їх реноме у вітчизняному соціумі. Жодна державна програма незалежної України не поминає проблеми вирощення та реалізації зернових культур і, зокрема, збіжжя. Ця тема тим більш є важливою в період становлення національного й всеросійського ринків, хоча б і стосовно Південної України, де хліб відігравав ледь не провідну роль, принаймні в ХІХ ст. Власне інтереси економіки тоді спонукали уряд до модернізації чи поліпшення старих і пошуків нових шляхів ринків збуту, створення цілісної системи залізниць, банків, кредитування, відкупів тощо. При цьому важливо те, що кожний регіон увесь час зберігає свої особливості, а тому, в зв'язку з потенційними можливостями та рентабельністю хліборобства, місцева влада й безпосередні виробники формують власний бюджет.

Накопичений досвід у цій галузі сільського господарства та торгівлі, безперечно, може стати запорукою вірного розв'язання багатьох народновиробничих завдань, а головне – активізувати інтеграцію України до світової економіки. Отже, критичне і творче осмислення здобутків минулих поколінь дозволить більш успішно прогнозувати майбутнє. Визначення ролі хлібної торгівлі Півдня України у задоволенні потреб окремих верств суспільства є не лише науковою, а й цілком практичною проблемою. Яка до того ж актуалізується ще й тим, що не стала об'єктом спеціального вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане у відділі історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України і пов'язане з

розробкою нових аспектів соціально-економічного становища країни в складі Російської імперії. Безпосередньо воно становить підрозділ загальної теми «Влада і суспільство на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст.: тенденції розвитку у контексті історії Центрально-Східної Європи» (державний реєстраційний номер № 0105U000284).

Метою наукового пошуку стало вивчення на основі ґрунтовного, комплексного та всебічного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів і спеціальної літератури загальних тенденцій розвитку хлібної торгівлі та її специфічних рис на території південноукраїнських регіонів у ХІХ ст.

Поставлена мета передбачає розв’язання таких **завдань**:

- проаналізувати стан розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії та схарактеризувати репрезентативність джерельної бази;
- з’ясувати напрямки, засоби й обсяги постачання збіжжя на південні ринки, а також встановити динаміку врожайності зерна в межах означеної території;
- простежити кореляцію шляхів перевезення й показати їх стан протягом ХІХ ст.;
- відобразити форми та методи конкуренції в цій сфері, а також зловживання посадових осіб;
- дослідити сутність царської політики і митної системи, зокрема їх взаємозв’язок із купівлею-продажем зерна в південних губерніях імперії;
- визначити історичні умови функціонування, процес структуризації та кількість торгових осередків;
- висвітлити місце і роль губерній Південної України в експорті й імпорті;
- виявити закономірності та прорахунки влади в оподаткуванні всіх категорій учасників, особливо купецтва;

- дати оцінку кредитуванню, посередництву та лихварству;
- розкрити ставлення імперського уряду до представників різних національностей;
- окреслити соціальний і етнічний склад торговців хлібом, їх майнову нерівність;
- відтворити процес, сутність і чинники ціноутворення;
- провести історико-порівняльний аналіз означених явищ і тенденцій на території південних губерній з іншими українськими й частково центральними російськими регіонами.

Географічні межі включають головним чином південноукраїнські губернії, які перебували в складі Російської імперії в XIX ст.: Катеринославську, Таврійську та Херсонську. Використані також тотожні поняття «Новоросія», «Південний край», «Південь України». Разом з тим проведено частковий історико-порівняльний аспект з деякими іншими регіонами України, а також Росії.

Хронологічні рамки охоплюють XIX ст. – своєрідний період, який розпочався після завоювання Кримського ханства та включення до складу Російської імперії в результаті трьох поділів Речі Посполитої територій Білорусі, Правобережної України та Прибалтики, що відповідним чином позначилося і на торгівлі хлібом на Півдні держави. На початку ж XX ст. кардинально змінилася соціально-економічна суть царської політики в сфері економіки, що незабаром призвело до російсько-японської війни та революції 1905-1907 рр.

Об'єктом вивчення стала хлібна торгівля в Україні, а **предметом** висвітлення – її закономірності розвитку та специфічні риси в «окраїнних» областях Півдня імперії.

Наукова новизна полягає, насамперед, у тому, що вперше в історичній науці здійснене комплексне дослідження стану торгівлі хлібом та її динаміки в межах чітко визначеної території – Новоросії та великого

періоду. Це дозволило провести широкі «порівняльні паралелі» як у географічному, так і хронологічному аспектах. Тобто, як з одного боку, так і з іншого, робота набула цілком «завершеного» виду.

Крім того, багато аспектів з теми взагалі спеціально не вивчалися вченими. До таких конкретно слід віднести: види, форми, засоби, особливо терміни, транспортування, проблеми конкуренції на шляхах і місцях торгівлі, найбільш вагомі постаті в цій галузі тощо.

Наукове та практичне значення одержаних результатів

міститься в переосмисленні багатьох факторів впливу на специфіку південноукраїнської реалізації збіжжя на внутрішніх і зовнішніх ринках. Наприклад, вирішення таких питань, як домінування тут капіталів росіян, євреїв (попри всі антисемітські заходи царського уряду) та іноземців над українцями; формування етнічного й національного складу купецтва; роль особистого фактору та природно-кліматичних умов і т.п.

Теоретичні узагальнення, науково обґрунтовані положення та конкретні висновки дисертації нададуть змогу полегшити подальше студіювання історії торгівлі. Вони можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з минулого народного господарства, держави і права українців, а також слугувати підґрунтям для читання лекцій і спецкурсів у вузах, підготовці підручників і навчальних посібників.

Не менш суттєвим є можливість використання набутого досвіду у розробці відповідних стратегічних заходів у сфері вітчизняної економіки.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків автора. У ній викладено власні концепції, ідеї та версії, а також особисті підходи, здійснені при розробці основних її положень. Напрацювання, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися.

Апробація роботи. Основні положення й результати дисертаційної розробки обговорювалися на засіданнях Вченої ради Інституту історії України НАН України, відділу історії України XIX – початку XX століття,

а також оприлюднені на наукових форумах різного формату: Міжнародних науково-практичних конференціях «Гуржіївські історичні читання» (м. Черкаси, 2007 р.), «Банківська система України в умовах глобалізації фінансових ринків» (Черкаський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного банку України (м. Черкаси, 15-16 жовтня 2009 р.), «Студент – дослідник – фахівець» (м. Київ, Київський інститут бізнесу та технологій, 20 травня 2010 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано ... праці, у тому числі 1 монографію і ... статей, ... з яких – у фахових журналах і збірниках наукових праць, в тому числі:

1. Хлібна торгівля в Україні у ХІХ ст. висвітлення деяких аспектів проблеми в історіографії 30-х років ХІХ – середини 80 – х років ХХ ст.//Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. - Київ 2007. – С.517 – 528. / У співав. Гуржій О.
2. Проблеми хлібної торгівлі в Україні в кінці ХVІІІ - ХІХ ст. у науковій спадщині О.І.Гуржія// Гуржіївські. історичні читання - збірник наукових праць. – Черкаси2007. – С. 31-37.
3. Розвиток хліборобства у південно-західному краї на півдні України (перша половина ХІХ ст.) // збірник наукових праць Черкаського державного політехнічного інституту.. Серія: Економічні науки – Черкаси 2002. №3 - .94 -97.
4. Розвиток кредитної системи в Україні на прикладі Херсонської губернії (Кінець ХVІІ – середина ХІХ ст.) // Історія України. 2000. №19. С. 6 -7.
5. Проблеми хлібної торгівлі в Україні в кінці ХVІІІ - ХІХ ст. у науковій спадщині О.І. Гуржія // Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег- збірник наукових праць. – Черкаси Черкаський ЦНТІ 2008. С. 291 -302.
6. Стан наукової розробки проблеми розвитку хлібної торгівлі на Півдні України в ХІХ ст.// Проблеми історії України ХІХ – початок ХХ ст. – Київ : Інститут історії України, 2007. - Випуск ХІІІ. – С. 113 – 120./ У співав. Гуржій О.

7. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХ ст. // -Черкаси: Брама-Україна, – 2010. -320 с.
8. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі ХІХ ст.: історіографія, джерела, методологія //Препринт №РЗ/209/1(1) 2009. Черкаський інститут банківської справи Університету банківської справи НБУ (м. Київ) 2009. – 76 с.
9. Регіональна специфіка наповнення ринку зерна на Півдні України у ХІХ ст.(напрямки, засоби та обсяги) // Черкаси: Брама-Україна, – 2010. - 65с.
10. Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у ХІХ ст. // Черкаси: Брама-Україна, – 2010. -110с.
11. Чисельність, етнічний та соціальний склад учасників процесу формування ринку збіжжя на Півдні України у ХІХ ст. // Черкаси: Брама-Україна, – 2010. -62с.
12. Процеси, характер та фактори ціноутворення на ринку збіжжям у Південній Україні у ХІХ ст. // Черкаси: Брама-Україна, – 2010. – 110 с.
13. Купецтво, як основний суб'єкт торгівлі збіжжям на півдні України в ХІХ ст.// міжнародна науково-практична конференція «Банківська система України в умовах глобалізації фінансових ринків», -15-16 жовтня 2009р. ЧІБС УБС НБУ (м. Київ)(Черкаський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ)).-С. 165-167.
14. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі ХІХ ст.: історіографія // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 20. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – С. 354-381.

Загальний обсяг публікацій становить ... др. арк.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження підпорядковані меті та завданням роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів,

які включають 15 підрозділів, висновків (350 сторінок), списку використаних джерел (... позицій). Загальний обсяг дисертації становить ... сторінок.

РОЗДІЛ I. Історіографія, джерельна база, методологія та мета дослідження

§ 1.1. Стан наукової розробки та особливо дискусійні аспекти проблеми

Вивчення розвитку торгівлі хлібом на території українських південних регіонів протягом ХІХ ст., незважаючи на те, що й до нині воно не набуло цілеспрямованого характеру, тим не менш зумовило появу різнопланової за широтою охоплення питань, формою та жанром спеціальної літератури. Враховуючи слушну думку М.Варшавчика стосовно того, що «універсальну схему класифікації історіографічних джерел виробити неможливо», бо вони різні для кожного аспекту історичної науки [385, с. 26]², разом з тим пропонуємо свій підхід при аналізі й поділі на групи опрацьованих нами праць. Він, насамперед, передбачає розгляд у хронологічному порядку, по відповідних суспільно-політичних періодах і, при можливості, по наукових школах:

а) основних узагальнюючих праць з історії Російської імперії й в першу чергу Південної України в контексті визначеної проблеми;

б) фахових досліджень про соціальний статус, кількість і етнічний склад «учасників» процесу купівлі-продажу збіжжя (студії з галузей соціології, економіки, статистики та етнології);

в) зарубіжних наукових напрацювань у плані порівняння регіональних явищ і тенденцій зі схожими чи своєрідними подіями в країнах Західної Європи та частково Америки.

Одночасно ми не вважали повністю за необхідне, як на цьому наполягають деякі сучасні вчені, замінити пануючий «чотиричленний підхід до історіографії» (дореволюційна, радянська, зарубіжна й новітня вітчизняна), який прийшов на зміну «традиційному тричленному

² Варшавчик М.А. Джерела історіографічні // Джерела історії України. – К., 1998. – С. 26.

радянському поділу» (дореволюційна, радянська й зарубіжна історіографія) [565, с. 7]³.

Незважаючи на те, що купівля-продаж хліба на території південноукраїнських регіонів, вивіз його за кордон протягом означеного періоду займала одне з провідних місць у розвитку не лише місцевої, а й загальнонаціональної економіки, ця тема ще не стала предметом спеціального дослідження вчених-суспільствознавців. Поза їх увагою залишилися, наприклад, такі аспекти, як: кількісний, соціальний і етнічний склад торговців, щорічні коливання обсягів проданої продукції та її географічне спрямування на зовнішні ринки, вплив політики імперського уряду Росії на розширення хлібної торгівлі тощо.

Одними з перших, хто почав вивчати ці питання, стали український дворянський історик, статист, економіст, етнограф і письменник А.Скальковський (1808-1898 рр.) та російський публіцист, слов'янофіл І. Аксаков (1823-1886 рр.). Дещо пізніше до них «приєднався» відомий вітчизняний історик і громадський діяч Д.Багалій (1857-1932 рр.).

Зокрема, А.Скальковський навів важливі статистичні дані в галузі торгівлі в контексті загальної історії «Новоросійського краю», описав тамтешні ярмарки та «сухопутні ринки», до певної міри схарактеризував специфіку купівлі-продажу хліба, побіжно звернув увагу на кількісний і етнічний склад купців, оповів про болгарські колонії. Однак, помітним недоліком його праць є головним чином «ілюстративність» використаного матеріалу, відсутність критичного ставлення до джерел, які, до речі, він часто не зазначав. У сфері економіки «національних окраїн» відстоював, насамперед, інтереси царської влади [635, 288 с.; 636, 349 с.; 632, 364 с.; 633, 552 с.]⁴. Спеціально він дослідив торговий і

³ Орлик В. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007. – С. 7.

⁴ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – 288 с.; 1838. – Ч. 2. – 349 с.; його ж. Опыт

промисловий потенціал Одеси в першій половині XIX ст. [627, 110 с.; 624, 156 с.]⁵

Деяко схожий характер мають напрацювання І.Аксакова, бо значною мірою стосуються обсягів хлібної торгівлі й купців Новоросії. За дорученням «Російського географічного товариства» він спеціально вивчав торгівлю на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Результатом його наукових пошуків став вихід у світ ґрунтовної монографії «Исследование о торговле на украинских ярмарках» (СПб., 1858), яка не втратила свого значення і нині. Важливо, що автор описав участь у місцевій торгівлі представників різних соціальних верств (купців, підприємців, чумаків, селян, прасолів та ін.) й етнічних груп (росіян, українців, євреїв, греків, караїмів ...). Він навів численні приклади укладання типових і специфічних комерційних угод, умови кредитів, схарактеризував використання традиційних і причини появи нових торговельних шляхів. Особливо важливим на сучасному етапі розвитку історичної науки є відображення побуту і звичаїв учасників торгівлі, бо воно становить окремий напрям у новітніх дослідженнях. Разом з тим, у питаннях внутрішніх процесів «народне виробництво» (артільно-общинне) протиставляв розвитку буржуазних відносин [347, 383 с.]⁶.

Д.Багалій, висвітлюючи історію колонізації й побуту «степної окраїни» Московської держави, у багатьох студіях торкнувся й аспекту хлібної торгівлі XVIII – початку XIX ст. Правда, в цьому контексті, особливо стосовно зовнішньої торгівлі Південної України, він писав про деяке домінування іноземного купецького капіталу, з яким нібито не міг

статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – 364 с.; Ч.2, 1853. – 552 с.

⁵ Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. – СПб., 1865. – 110 с.; його ж. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – 156 с.

⁶ Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – 383 с.

належним чином конкурувати вітчизняний. Принципово важливими є наведені ним відомості про вартість й вивіз товарів через місцеві порти⁷. Особливу увагу він, зрозуміло, приділяв Слобожанщині, яка, на його думку, була «посередником» у торгівлі між Великоросією й Новоросією, Донщиною та Лівобережною Україною [361, с. 140-142]⁸. Проте він не зробив широких узагальнень щодо ХІХ ст., а лише визначив деякі тенденції, зокрема, поступове превалювання української та російської торгівлі над іноземною.

Важливу інформацію про участь іноземців у розвитку народного господарства європейської частини Російської імперії, і зокрема Херсонської та Таврійської губерній, навели у своїх працях статистик П.Кеппен і історик М.Державін [487, 510 с.; 430, 237 с.]⁹. Правда, перший навіть не спробував узагальнити фактичний матеріал, зібраний ним щодо податкової політики царизму та становища економіки в Україні означеного періоду.

Принципове значення при вивченні визначеної нами теми має двотомна робота О.Шмідта, видана в Санкт-Петербурзі в серії «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» [713, 601 с.; 714, 874 с.]¹⁰. Автор, прибічник активізації буржуазних відносин в економіці держави, навів численні

⁷Багалеї Д.І. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887; його ж. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина, 1889. – № 4. – С.27-55.

⁸ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 140-142.

⁹ Кеппен П.И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861. – 395 с.; Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края . Херсонская и Таврийская губернии. – Симферополь, 1908. – 237 с.

¹⁰ Шмидт А. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – СПб., 1863. – Т. 23. – Ч. 1. – 601 с.; Ч. 2. – 874 с.

фактичні дані про торгівлю, зокрема й хлібом, у межах Південної України, а також відобразив співвідношення об'ємів його реалізації в різних містах імперії, де існували морські порти. Одночасно він висловив критичні міркування стосовно існуючої на той час системи податків, особливо по відношенню до сільського та торгового люду.

Схожі положення та оцінки спостерігаються і в монографіях інших двох російських вчених – В.Павловича й В.Постнікова [570, 293 с.; 586, 392 с.]¹¹.

Розвитку економіки на Одещині, ролі міста-порту у внутрішній і зовнішній торгівлі хлібом присвятили спеціальні розвідки Ю.Янсон і П.Чехович [726, 412 с.; 696, 20 с.]¹². Зокрема, на думку останнього, Одеса поступово набула першочергового значення для країни в цій галузі й на кінець XIX ст. вже успішно конкурувала з такими великими містами, як Санкт-Петербург, Москва та Варшава.

Ю.Янсон також вивчав проблеми хлібної торгівлі на Волині [727, с. 177-335]¹³. І хоча він звернув головну свою увагу на означений регіон, у його праці міститься важливий фактичний матеріал про вивіз збіжжя через митниці різних українських губерній, напрямки тамтешньої торгівлі. А це, в свою чергу, дозволяє зробити більш широкі порівняння зі схожими процесами на території південних українських губерній.

Очевидно, слід згадати і напрацювання Г.Данилевського, який описав, як саме чумаки Херсонської губернії торгували виробами з дерева

¹¹ Павлович В. Екатеринославская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – СПб., 1862. – Т. 11. – 293 с.; Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891. – 392 с.

¹² Янсон Ю.Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – 412 с.; Чехович П.С. Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении. – Одесса, 1894. – 20 с.

¹³ Янсон Ю.Е. Хлебная торговля на Волини // Хлебная торговля на самовывозных рынках. – СПб., 1870. – Вып. 5. – С. 177-335.

та лісом, обмінювали їх на хліб, котрий потім збували в Одесі [424, с. 259]¹⁴.

У монографії М.Столпянського йдеться про транспортування хліба з Київської та Подільської губерній до Одеси, південні порти, а потім за кордон. Наведені його обсяги по окремим рокам [659, 200 с.]¹⁵. Схожу інформацію містять праці М.Семеновського та С.Гулішамбарова [620, 86 с.; 414, 74 с.]¹⁶.

Одним з напрямів досліджуваної теми, який визначився ще на початку ХХ ст. і актуалізується вченими нині, є висвітлення товарності зернового господарства Бессарабії та її зв'язок з ринками України, насамперед південних регіонів [539, 96 с.]¹⁷. Звільнившись з-під влади турецького режиму в результаті російсько-турецької війни 1806-1812 рр., ця країна за умовами Бухарестського договору (1812 р.) відійшла до складу Російської імперії, де і перебувала до 1918 р. Економічні зв'язки Бессарабії з внутрішніми губерніями останньої, близькість її до Одеського порту та західноєвропейських ринків створили благодатні умови для зростання товарності зернового господарства [709, с. 520-526; 410, с. 61-79; 412, с. 148-163]¹⁸.

¹⁴ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения, 1857. – Т. 142. – С. 259.

¹⁵ Столпянский Н.П. Девять губерний западного края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. – СПб., 1866. – 200 с., 1 карта.

¹⁶ Семеновский М.И. Записка о финансах, политике и торговле Российского государства в 1810 году. – М., 1864. – 86 с.; Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности России в царствование Николая I (1825-1855). – СПб., 1896. – 74 с.

¹⁷ Могилянский Н.К. Производство хлеба, хлебооборот и сбыт крестьянского хлеба в Бессарабии. – Кишинев, 1916.

¹⁸ Шемяков Д.Е. К вопросу о товарности зернового хозяйства Бессарабии в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г. – Рига, 1963. – С. 520-526; Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812-1861

Процеси розвитку торгових зв'язків Бессарабії з Україною та реалізації українських і російських товарів на бессарабському ринку досить детально відображені в студіях В.Томулець. Правда, в них аспектам хлібної торгівлі не приділено спеціальної уваги [675, с. 78-85; 674, с. 97-116]¹⁹.

Кишинівський вчений А.Морар (Морару), висвітлюючи роль переселенців з Бессарабії у освоєнні південноукраїнських регіонів у руслі національної румунської історіографії, головним чином піддав осуду колонізаторську політику царського уряду, не зазначивши при цьому, що ті наприкінці XVIII – початку XIX ст. взагалі звільнялися від оподаткування й мали значні пільги в торгівлі [734, 316 р.]²⁰.

Певною мірою в історіографії висвітлено аспект ролі залізничного транспорту в процесі поширення зернового експорту на території Південної України. Чи не вперше в історичній науці важливість залізничних шляхів до одеського порту з'ясував Ю.Янсон у праці, про яку вже йшлося вище [726, 412 с.]²¹. Важливі дані щодо товарного руху на магістралях південноросійських губерній навів О.Білімович [368, 185 с.]²². Політику царського уряду 60-х – 90-х років XIX ст. у сфері залізничних тарифів на прикладі перевезення вантажів збіжжя схарактеризував

гг.). – Кишинев, 1956. – С. 61-79; Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев, 1967. – С. 148-163.

¹⁹ Томулець В.М. Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812 – 1830 рр. // УІЖ, 1987. – № 6. – С. 78-85; його ж. Реалізація товарів з України та інших губерній Росії на бессарабському ринку (1812-1868 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2002. – Т. 9. – С. 97-116.

²⁰ Moraru A. Istoria românilor. Basarabia si Transnistria (1812-1993). – Chişinău, 1995. – 316 р.

²¹ Янсон Ю.Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе.

²² Билюмович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. – К., 1902. – 185 с.– Приложение: таблицы № 17, 18.

О.Шаулов [701, 25 с.]²³. Важливість ролі одеського порту та зростання його значення в поживленні регіональної торгівлі дослідили В.Загоруйко та В.Золотов [458, 123 с.; 464, 256 с.]²⁴. Побіжно цей аспект теми висвітлено в студіях В.Жукова, Т.Лазанської та деяких інших вчених [453, 256 с.; 508, 282 с.; 475, 560 с.]²⁵.

Значною мірою показали й узагальнили тенденції розвитку профільного транспорту в цілому в Україні та зокрема на її Півдні С.Богатчук і А.Шевченко [371, с. 11-12; 704, с. 179-185]²⁶. Безпосередньо в останній праці сконцентровано важливий фактичний матеріал, запропоновані власні погляди на проблему. Так, на думку А.Шевченко, зростання оранки та активізація виробництва зернових знаходилися в органічному зв'язку з функціонуванням у південних українських губерніях мережі залізниць, які, в свою чергу, відігравали помітну роль у розвитку причорноморського регіону, конкретно місцевого сільського господарства. Саме ж збільшення експорту хліба з Новоросії в другій половині XIX ст. зумовило крайню потребу в будівництві транспортних шляхів, які належним чином могли б забезпечити безперебійне постачання зерна до морських портів. Відсутність залізниць, справедливо зазначила

²³ Шаулов О.Л. Железнодорожная тарифная политика царизма в 1860-1890 гг. на примере перевоза хлебных грузов /Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 1972. – 25 с.

²⁴ Загоруйко В.А. По страницам Одессы и Одессчины (1861-1895). – Одесса, 1960. – 123 с.; Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. – Ростов-на-Дону, 1966. – 256 с.

²⁵ Жуков В.И. Города Бессарабии 1861-1900 (социально-экономический очерк). – Кишинев, 1961. – 256 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва на Україні. – 1999. – 282 с.; Історія Одеси. – Одеса, 2002. – 560 с.

²⁶ Богатчук С. Залізничний транспорт в Україні // Історія України, 1999. – № 8. – С. 11-12; Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 179-185.

дослідниця, в пореформений період робила доставку зернових занадто дорогою [704, с. 180]²⁷.

Разом з тим, і це слід вважати помітним недоліком, у статті не використано «нового» (порівняно з попередниками) архівного та опублікованого документального матеріалу, а також не враховані спеціальні праці й дисертаційні роботи (а їх чимало) початку ХХІ ст. Головним чином аналіз проведено та зроблені висновки на підставі літератури минулого століття.

Окремим напрямом у російській і вітчизняній історичній науці слід вважати вивчення функціонування одеського порто-франко (торговий транзит Броди – Одеса в 1819-1859 рр.), яке відповідним чином свого часу спрямував О.Оглоблін [558, 213 с.; 557, с. 279-293]²⁸. Але, враховуючи той факт, що цьому аспекту присвячені декілька новітніх монографічних студій і навіть докторська дисертація [404, 312 с.; 405, с. 95-102]²⁹, в яких спеціально висвітлена історіографія теми, вважаємо за можливе поминути тут ретельний розгляд цього питання.

Щодо ж радянської історіографії в цілому, то, як про це справедливо зазначив сучасний дослідник А.Ковальський (м. Запоріжжя), вона приділяла вочевидь недостатню увагу аналізу торгівлі населення Південної України в ХІХ ст. [490, с. 182]³⁰. Головним чином він виділив праці з цієї тематики І.Гуржія, О.Дружиніної, В.Кабузана, І.Слабеева.

²⁷ Шевченко А.М. Назв. праця. – С. 180.

²⁸ Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – К., 1930. – 213 с.; його ж. Закавказький транзит і Україна в першій половині ХІХ століття // Нариси з соціально-економічної історії України / Ред. Д.І.Багалій. – К., 1932. – Кн. 8.– 279-293.

²⁹ Гончарук Т. Одеське порто-франко: Історія. 1919-1859 рр. – Одеса, 2005. – 312 с.; його ж. Транзит Броди – Одеса в першій половині ХІХ ст. : історико-правовий аспект // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2006. – Вип. ХІІ. – С. 95-102.

³⁰ Ковальський А.В. Торгівля Південної України першої половини ХІХ ст.: історіографічний аспект // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.-Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 182.

Разом з тим, слід назвати і принципову статтю Є.Сташевського кінця 20-х років ХХ ст., в якій певною мірою простежені взаємозв'язки хлібних ринків Правобережної та Південної України в передреформену добу [651, с. 55-63]³¹.

Виокремити треба і двотомну фундаментальну працю М.Слабченка «Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.», яка побачила світ у другій половині 20-х років минулого століття [643, 320 с.; 644, 278 с.]³². Вона писалася тоді, коли російські дослідники вже могли «пишатися великою кількістю наукових видань, присвячених новому й новітньому життю свого краю й цілої держави, опублікованими багатьма й самостійними працями та матеріалами, – ХІХ століття для України лишається майже зовсім незанимим» [643, с. ІІІ.]³³. В оцінці О.Оглоблина (Оглобліна) вона стала «першою спробою дати наукову характеристику історії України дев'ятнадцятого століття та однією з перших спроб відтворити схему українського історичного процесу...» [556, с. 53-54]³⁴.

Чим же ця праця важлива в контексті нашої проблеми?

Насамперед, у першому томі, який охоплює 1800-1861 рр., на загальноісторичному тлі відображено розвиток міст, ремесла, сільського господарства, стан фабричного виробництва, ярмарків Південної України, зокрема експорт збіжжя. В другому томі мають місце цікаві сторінки про пореформову еволюцію народного господарства, наведені статистичні дані щодо зростання засівів пшениці у зв'язку з посиленням втягування села в «хлібно-торгові операції ринку» [644, с. 60]³⁵. Також він слушно

³¹ Сташевський Є.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби // Праці Комісії для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 2. – С. 55-63.

³² Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – Харків, 1925. – Т. 1. – 320 с.; Одеса, 1927. – Т. 2. – 278 с.

³³ Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т. 1. – С. ІІІ.

³⁴ Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956. – К., 2003. – С. 53-54.

³⁵ Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т. 2. – С. 60.

зауважив, що іноземні негоціанти та підприємці, осівши в межах України, об'єктивно працювали не лише на себе, а й на «нову батьківщину». Важливо й таке: крім опублікованих джерел, автор використав фонди одеських архівів, а в них безпосередньо документи й матеріали Канцелярії новоросійського генерал-губернатора, військових поселень тощо. Зрозуміло й те, що сам одесит за народженням, автор « з окремих регіонів України, найбільшої уваги надав Південній Україні, і зокрема процесу її урядової та народної колонізації» [396, с. 84]³⁶.

Дуже важливе науково-теоретичне та практичне значення (за використаним фактичним матеріалом) у цій царині мають напрацювання І.Гуржія (1915-1971 рр.), а тому саме їхньому змісту приділимо значно більше уваги.

Аналізуючи велику історичну спадщину відомого вченого в галузі соціально-економічних відносин в Україні кінця XVIII – XIX ст. І.О.Гуржія, можна без перебільшення твердити: однією з «найулюбленіших» тем його досліджень був розвиток вітчизняної торгівлі. Саме ця тема в тій чи іншій мірі присутня в більшості фундаментальних праць історика. На яскравих прикладах, пов'язаних з становищем зовнішнього та внутрішнього ринків, він обґрунтував, зокрема, важливі теоретичні положення про поступовий занепад натурального господарства в Україні й розвиток буржуазних відносин в означений період. Вже в своїй кандидатській дисертації, присвяченій повстанню жителів села Турбаїв (Полтавщина) в кінці XVIII ст., вчений наголосив на тому, що всезростаючий тоді вивіз з поміщицьких маєтків продуктів на ринок, частковий перехід до вирощування спеціальних культур (тютюн, конопля), розширення окремих галузей господарства з торговою метою (городництво, садівництво, скотарство), збільшення кількості промислових підприємств – все це переконливо свідчило: великі

³⁶ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. – К.-Херсон, 1998. – С. 84.

господарства втрачали свій натуральний характер, але ще на основі посилення експлуатації кріпаків втягувалися в товарно-грошові відносини [416, с. 33, 34]³⁷.

Здавалося б, що тема про локальне явище – народне повстання в одному з районів Лівобережжя – формально „не змушувала” дослідника робити принципові широкі узагальнення щодо всієї України, але саме такий «глобальний» підхід був притаманним багатьом працям І.О.Гуржія.

Питому увагу вчений приділив конкретно торгівлі хлібом, бо вважав її особливо характерним показником відносин, що склалися на той період в українському селі. При цьому він неодноразово посилався на ленінське положення про те, що виробництво хліба поміщиками на продаж, котре особливо розвинулося в останній час існування кріпацтва, було вже провісником розпаду старого режиму. Такі концептуальні погляди І.О.Гуржій почав обґрунтовувати вже в першій своїй монографії, написаній на основі кандидатської дисертації [415, с. 22]³⁸. Причому характерні ознаки розкладу феодально-кріпосницької системи, на його думку, проявлялися не лише в поміщицьких маєтках, а і в поступовому проникненні товарно-грошових відносин у господарства селян. «Про це переконливо свідчить, – наголосив він, – зростаюча роль продуктів селянського землеробства на внутрішньому ринку, розширення дрібної селянської промисловості та цілого ряду не хліборобських занять, головнішими з яких було чумакування та візникування» [415, с. 22-23]³⁹. Одночасно вчений звернув увагу і на те, що при кількісному зростанні зернової продукції стан техніки залишався надзвичайно низьким і рутинним, бо ведення господарства зосереджувалося на селі в руках дрібних виробників, задавлених нуждою та особистою залежністю.

³⁷ Гуржій І.О. Повстання турбаївців. Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1948. – С. 33, 34.

³⁸ Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789-1793). – К., 1950. – С. 22.

³⁹ Там само. – С. 22-23.

Слід підкреслити, що за тоталітарної системи і жорстокої репресивної політики сталінської влади І.О.Гуржій наполягав на такому положенні: «В умовах висхідного капіталізму зміцнення економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями створювало сприятливі передумови для посилення процесу формування української нації» [415, с. 25]⁴⁰.

Як відомо, деякі історики заперечували наявність української нації в кінці XVIII – XIX ст., посиляючись на те, що, мовляв, в умовах Російської імперії процес її формування не мав перспектив і практично призупинився. Гостра дискусійність цього питання, зокрема, за радянської доби, знайшла своє відображення в декількох працях, підготовлених в Інституті історії АН УРСР [523, 191 с.; 681, 560 с.]⁴¹.

На наш погляд, неперевершеною і нині залишається фундаментальна монографія вченого «Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954.– 551 с.), підготовлена на основі докторської дисертації, захищеної в 1953 р. В ній окремі параграфи спеціально присвячені зростанню поміщицького та селянського торгового землеробства.

За спостереженням дослідника товаризація особливо активно проходила в поміщицьких господарствах Півдня України, дещо повільніше на Правобережжі й набагато слабкіше в межах Лівобережжя. Це пояснювалося, на його думку, насамперед розмірами господарств: більші з них раніше за інші почали працювати на ринок. Хоча причинами такого явища могли бути також стан сільськогосподарської техніки, віддаленість ринків тощо.

⁴⁰ Там само. – С. 25.

⁴¹ Майборода О.М. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу. – К., 1987. – 191 с.; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії.– К., 1990. – 560 с.

Дрібні й найдрібніші господарства виробляли незначну кількість продукції, що майже вся споживалася власниками маєтків і їх прислугою. Проте, спеціалізація районів щодо торгового землеробства визначалася саме поміщицькими, а не селянськими господарствами [418, с. 133, 134]⁴².

Використавши статистичний матеріал і деякі теоретичні узагальнення праць О.Семенова [619, Ч.1. – 295 с.; Ч. 2. – 376 с.]⁴³, Є.Зябловського [465, 195 с.]⁴⁴ та І.Штукенберга [718, с. 85]⁴⁵, Іван Олександрович дійшов висновку про те, що основна частина товарного хліба потрапляла на внутрішній ринок Росії й України. Зокрема, це стосується 50-х років XIX ст. Причому, якщо протягом 20-х – 40-х років XIX ст. обсяг хліба, котрий йшов на зовнішній ринок, майже не збільшився, то на внутрішньому він постійно зростає. Причини цього вчений пов'язував з розвитком промисловості, зростанням кількості міського населення, а головне – з поглибленням процесу господарської спеціалізації окремих регіонів.

Важливим видається авторський підхід при використанні статистичних даних і документальних матеріалів. Він засвідчив, зокрема, добру обізнаність стосовно залучених джерел, їх критичне сприйняття. З цього приводу І.О.Гуржій зазначив: «Розглядаючи питання про виробництво поміщицькими маєтками хліба на ринок, треба мати на увазі ту обставину, що в дореформеній статистиці майже зовсім нема даних про розмір внутрішньої торгівлі хлібом, а також про кількість хліба, яка йшла

⁴² Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 133, 134.

⁴³ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности. – СПб., 1859. – Ч. 1. – 295 с.; Ч. 2. – 376 с.

⁴⁴ Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи. – СПб., 1815. – Ч. 5.– 195 с.

⁴⁵Штукенберг И. Статистические труды. – СПб., 1860. – Т. 2.– С. 85.

з поміщицьких маєтків і селянських господарств на внутрішній і зовнішній ринки» [418, с. 139]⁴⁶.

Застереження І.О.Гуржія щодо необхідності критичного ставлення до відомостей джерел актуальне і нині, бо лише за останні декілька років побачило світ чимало студій на означену тему, авторами яких є представники різних регіонів України. Насамперед, маємо на увазі праці Т.Лазанської, О.Доніка й О.Пилипенка (Київ), І.Довжука (Луганськ), Т.Ігнат'євої (Кам'янець-Подільський) та багатьох ін.

Тому-то йому доводилося часто обмежуватися уривковими відомостями по губерніях за окремо взяті роки. Це, зрозуміло, не дозволяло зробити широкі узагальнення, простежити у всій повноті те чи інше явище та динаміку змін. Учений, можна сказати, по крихтах збирав всілякі дані в працях дореформених статистиків. Про це свідчить і значна картотека в особовому (домашньому) архіві історика.

І.О.Гуржій з явною симпатією писав (на підставі матеріалів „Киевских губернских ведомостей”) про поміщиків Сквирського, Уманського, Липовецького, Бердичівського та Таращанського повітів Київської губернії, які „всі сили” спрямували на виробництво пшениці як „головного і найбільш цінного продукту для експортної торгівлі” [418, с. 141]⁴⁷.

Що ж до селянських господарств України першої половини ХІХ ст., то, як вважав Іван Олександрович, вони тільки ставали на „шлях торгового землеробства”. Вчений наголосив: „В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами „сірих” хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Винятку щодо цього не становила й основна частина селянських

⁴⁶ Гуржій І.О. Назв. праця. – С. 139.

⁴⁷ Там само. – С. 141.

господарств Катеринославської та Херсонської губерній, де особливо вигідним був збут хліба на зовнішній ринок” [418, с. 227]⁴⁸.

В зв'язку з останнім зауваженням, він погоджувався з думкою відомого українського економіста П.Ляценка про те, що в південних губерніях значного поширення набуло колоністське фермерство, яке стало однією з найбільш ранніх форм масового дрібно-капіталістичного господарства, переважно зернового та тваринницького напрямку [520, с. 491]⁴⁹.

З погляду Івана Олександровича, в торгівлі хлібом перемагала не „здорова” конкуренція, а монополія поміщиків, які часто вдавалися до обмеження і навіть до цілковитої заборони селянської купівлі – продажу⁵⁰. Тому-то, вважав він, товарність хліба, що йшов з селянських господарств, була в значній мірі умовною [520, с. 232]⁵¹.

Слід зазначити, що з кінця 50-х років минулого століття вчений започаткував два окремих напрями у своїх дослідженнях, а саме розвиток товарного виробництва і торгівлі з кінця XVIII ст. до 1861 р. і Україна в системі всеросійського ринку другої половини XIX ст. Зафіксувало це поява його статті в № 5 „Українського історичного журналу” за 1959 р. під назвою „Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

На наш погляд, це одна з кращих статей І.О.Гуржія на означену тематику, бо в значній мірі має концептуальний характер і написана на високому науково-теоретичному рівні (зрозуміло, у відповідності до тогочасних методологічних засад). Зокрема, в ній зроблено такий принциповий висновок: „Взагалі торгівля і торговельний капітал самі по собі лише розкладали, але не змінювали існуючий спосіб виробництва.

⁴⁸ Там само. – С. 227.

⁴⁹ Ляченко П.І. Історія народного господарства СРСР. – К., 1951. – Т.1. – С. 491.

⁵⁰ Гуржій І.О. Назв. праця. – С. 228.

⁵¹ Там само. – С. 232.

Чим сильнішим і самостійнішим був торговельний капітал, тим слабкішим був промисловий капітал і навпаки” [419, с. 41]⁵². Автор назвав прізвища конкретних купців, в руках яких зосереджувалося близько 50% хлібної торгівлі в окремих містах.

Важливо зазначити, що в цій студії, певною мірою всупереч деяким попереднім своїм твердженням, автор наголосив: селяни, поряд з міщанами, становили серйозну конкуренцію в міській торгівлі(!). Правда, при цьому уточнив – то була „селянська заможна верхівка, більшість якої за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялася від купців” [419, с. 44]⁵³.

Всебічного висвітлення торгівля хлібом в Україні набула в спеціальній монографії вченого „Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. – 206 с. Правда, в ній, крім вирішення „чисто” наукових завдань, передбачалося (згідно вимог компартійної ідеології) спростувати „теорії” українських буржуазно-націоналістичних істориків, які намагалися довести „відрубність економічного розвитку України від Росії”, відсутність в Україні купців місцевого походження та українського торговельного капіталу тощо.

Цікавим є погляд І.О.Гуржія на внутрішній ринок (ринки) України. На його думку, в період, що ним вивчався, відокремлені місцеві ринки поступово об’єднувалися у всеросійський ринок. У нього входили складовою частиною ринки України [417, с. 6]⁵⁴.

Отже, в цій книзі історик навіть не поставив питання про існування національного всеукраїнського ринку в означений період. Можливо, в зв’язку з цим його логіка спрацьовувала так: в Російській імперії міг

⁵² Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. //УІЖ, 1959. – № 5. – С. 41.

⁵³ Там само. – С. 44.

⁵⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С. 6.

формуватися лише єдиний – загальноросійський ринок, всі інші – місцеві – були лише „дотичними”, його складовою. Втім могло бути і так, що за тих суспільно-політичних умов компартійного диктату писати про одночасне формування з всеросійським ринком національного вважалося просто неприпустимо. Адже в цьому, знову ж таки, певні „компетентні” особи, могли побачити і бачили деяку самостійність, „відрубність” економічного розвитку України. Такий стан речей продовжувався практично до середини 80-х років минулого століття, поки в країні не змінилася політична ситуація і до цього питання не повернувся синвченого, також історик за фахом [422, с. 17-28]⁵⁵.

В монографії автор докладно обґрунтував положення про те, що поширення внутрішнього ринку на хліб було нерозривно зв'язано з дальшим зростанням неземлеробського населення, з процесом господарської спеціалізації районів. Цікаві його співставлення по окремих регіонах. Так, за твердженням Івана Олександровича, вивіз хліба, переважно пшениці, з Поділля дорівнював відповідному показнику по Київській губернії, а нерідко й перевищував. Крім збуту на місці, подільський хліб продавали в Галичині, Одесі, на Волині, де часто не вистачало власного хліба для прохарчування тамтешнього населення. Товаризація поміщицького землеробства на Лівобережжі також спрямовувалася на виробництво хліба для ринку і особливо з метою його переробки на горілку [417, с. 55]⁵⁶. На території Південної України воно мало свою специфіку, на що звернув увагу історик, використавши дані тогочасного економіста А.Шмідта. Останній, наприклад, писав: „Торгівлею хліба займаються окремо промисловці, які мають в краю незліченну кількість комісіонерів, агентів, факторів і торговців, котрі одержують значний бариш від свого посередництва. Вони їздять по

⁵⁵ Гуржій О.І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. //УІЖ, 1986. – № 8. – С. 17-28.

⁵⁶ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні. – С. 55.

селищам, містечках і містах, на базари, торги і ярмарки, скуповують хліб по частках, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торговцям або везуть в Одесу” [714, с. 542]⁵⁷.

Важливо зазначити, що в цій праці присвячено окремий (останній) великий розділ визначенню місця України в зовнішній торгівлі Росії з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. В цьому розділі, на відміну від попередніх, а також у „Висновках” автор вживає вже термін „внутрішній ринок” стосовно України, тоді як раніше під ним розумівся головним чином всеросійський. Отже, в цьому випадку можемо констатувати: погляди І.О.Гуржія на цей предмет поступово еволюціонували і фактично він впритул наблизився до твердження про наявність загальноукраїнського ринку [417, с. 191, 193 та ін.]⁵⁸.

Продовження цієї важливої теми, правда, в інших хронологічних рамках, набуло в другій монографії вченого.

Як це не парадоксально виглядає, але в праці „Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.” (К., 1968. – 191 с.), в розділі IV, І.О.Гуржій, проаналізувавши положення В.І.Леніна про „внутрішній ринок” дійшов до цілком логічного й категоричного висновку: національний ринок існував в Україні, хоча і був складовою всеросійського! [420, с. 98]⁵⁹

Він докладно проаналізував, чому і як на українських землях протягом другої половини XIX ст. зросли торгівля хлібом і вивіз його в Росію та за кордон. „Це зростання, – підкреслено в книзі, – відбувалося переважно за рахунок екстенсивного розорювання цілинних і перелогових земель з метою виробництва товарного хліба, що йшов на внутрішній і зовнішній ринок” [420, с. 51]⁶⁰. Українські губернії, на його думку,

⁵⁷ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч. 2. – С. 542.

⁵⁸ Гуржій І.О. Назв. праця. – С. 191, 193 та ін.

⁵⁹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – С. 98.

⁶⁰ Там само. – С. 51.

відігравали особливо велику роль у виробництві пшениці та ячменю, що були головними товарними культурами [420, с. 52]⁶¹.

Означені нами вище основні положення про розвиток українського ринку та вітчизняної торгівлі хлібом у тій чи іншій мірі вчений обґрунтовував ще у багатьох своїх працях, наприклад, „Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)” (К., 1958. – 168 с.), колективних двотомниках „Історія Української РСР” (К., 1967. – Т.1), „Історія селянства Української РСР” (К., 1967. – Т. 1) тощо. Тому вивчення невичерпної творчої спадщини видатного українського історика необхідно, без сумніву, продовжувати.

Окремі нариси про торгівлю Південної України містяться в монографіях О.Дружиніної [443, 259 с.; 444, 383 с.; 445, 215 с.]⁶². Зокрема, в одній з них вона дійшла таких висновків. Хоча ярмарковій торгівлі сприяла колонізація краю, але «старих», що виникли до 1800 р., було не багато. Поділивши товари на дві основні групи: 1) продукти сільського господарства місцевого походження та 2) предмети промислового виробництва, які надходили з «внутрішніх губерній», автор назвала на першому місці (серед групи 1) хліб. Специфікою тамтешньої ярмаркової торгівлі стало те, що її осередки виникали не лише в селах і містах, а й біля «молодих» промислових підприємств [444, с. 320, 324]⁶³. Що ж до торгівлі через південні порти, то вона, на думку О.Дружиніної, на початку XIX ст. «до известной степени смягчала тяжелое положение русской внешней торговли». Становище чорноморської торгівлі впродовж усього століття залежало від політики царського уряду та інших держав,

⁶¹ Там само. – С. 52.

⁶² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – 279 с.; її ж. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. – 383 с.; її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860. – М., 1981. – 215 с.

⁶³ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – С. 320, 324.

міжнародної ситуації (особливо російсько-турецьких відносин), а також від попиту та пропозиції, що постійно змінювалися [444, с. 335, 336]⁶⁴.

При цьому слід констатувати: вчена «не вичленила» купівлю-продаж хліба в межах південних губерній України із загального процесу товарообміну.

Дещо інакше до висвітлення цих аспектів підійшов І.Слабеев, головну увагу зосередивши на чумацькому промислі та його ролі в соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. Зрозуміло, що чумаки найбільше торгували сіллю та рибою. Проте, на думку дослідника, в першій половині XIX ст., особливо напередодні реформи 1861 р., чумацька торгівля хлібом набула значних розмірів. Хліб вивозили на південь тому, що завдяки близькості портів ціна на нього перевищувала його вартість у «глибинних» губерніях України. Обсяг хлібної торгівлі набагато зростав у ті роки, коли в Новоросійському краї або на Дону траплялися стихійні лиха та неврожаї. Вчений зокрема зазначив, що в Київській губернії (переважно в Уманському, Звенигородському, Таращанському та Сквирському повітах) значну частину хліба скуповували чумаки з південних районів, які доставляли сюди сіль та рибу. Закуплений хліб, у свою чергу, продавали в Одесі, Миколаєві, Криму та інших місцевостях півдня [641, с. 74]⁶⁵.

І.Слабеев дійшов висновку, що в другій половині XIX ст. відбувався поступовий занепад чумацтва, а з ним і його хлібної торгівлі [641, с. 118, 119]⁶⁶.

Загалом же вчений лише фрагментарно описав торгівлю хлібом на півдні України, бо не ставив це собі за спеціальне завдання.

⁶⁴ Там само. – С. 335, 336.

⁶⁵ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – С. 74.

⁶⁶ Там само. – С. 118, 119.

Слід зазначити, що певною мірою концептуальну (загальну) оцінку студій вітчизняних дослідників, де в тій чи іншій мірі висвітлені означені в нашій праці проблеми, отримали на сторінках великої колективної монографії «Историография истории Украинской ССР» (К., 1986. – 555 с.). В ній зокрема відображено сприйняття радянською історичною думкою, зрозуміло, на основі марксистсько-ленінської методології, творчих здобутків Є.Сташевського, М. і О.Дружиніних, Ф.Ястребова, І.Гуржія, В.Теплицького, О.Нестеренка, І.Слабєєва та багатьох інших [468, с. 140-146, 153-160]⁶⁷. Разом з тим, і ця книга чітко засвідчила: хлібний ринок Південної України ХІХ ст. спеціально і всебічно не досліджувався включно до середини минулого століття. Ця проблема і донині залишається недостатньо розробленою у вітчизняній історичній науці.

Протягом 1974-1994 рр. побачили світ три ґрунтовні узагальнюючого характеру публікації Б.Кругляка про торговельну буржуазію, біржі та ярмаркову торгівлю в Україні доби капіталізму [504, с. 36-43; 502, с. 58-63; 503, с. 72-81]⁶⁸. На схожу тему писала й Т.Лазанська [509, с. 65-73; 510, с. 24-41]⁶⁹. Особливо вирізняється великим фактажем її капітальна монографія «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.» (К., 1999. – 17 друк.арк.) [508, 282 с.]⁷⁰. Географічно в її працях охоплена

⁶⁷ Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С. 140-146, 153-160.

⁶⁸ Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму//УІЖ, 1974. – № 3. – С. 36-43.; його ж. Товарні біржі в Російській імперії//УІЖ, 1992. – №2. – С. 58-63. ; його ж. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914)//УІЖ, 1994. – №6. – С. 72-81.

⁶⁹ Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст.//УІЖ, 1996. – №2. – С. 65-73; її ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892-1914 рр.)//Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.). – К., 2001. – Вип.ІІ. – С. 24-41.

⁷⁰ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.– К., 1999. – 282 с.

більша частина українських губерній і, зокрема Катеринославська, Таврійська, Херсонська, а серед міст виділена Одеса. Про торгівлю й купецьке промислове підприємництво в Україні XIX – початку XX ст. також опублікував декілька ґрунтовних праць О.Донік [435, с. 154-168; 434, с. 16-41; 433, 271 с.]⁷¹. Так, він визначив загальну кількість купців, що на той період проживали в Одесі, Катеринославі, Єлисаветграді, Сімферополі, Миколаєві та інших південноукраїнських містах, схарактеризував їх національний склад і економічну спроможність. Кількісну перевагу єврейського купецтва на Правобережжі, більшій частині Лівобережжя, а також Південній Україні автор пояснив насамперед проляганням тут смуги їх осілості. Також дописувач звернув увагу на великий контингент у південних містах купців-росіян.

На наш погляд, окремо слід виокремити напрацювання А.Бойка, опубліковані на сторінках часопису «Старожитності Південної України» під загальною назвою «Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття» (Запоріжжя, 2000. – Вип. 6. – С. 3-44). І хоча в них спеціально не йдеться про тогівлю збіжжям, автор висвітлив цілий комплекс особливо важливих аспектів як методологічного, так і «чисто» практичного значення: ярмарка, як об'єкт дослідження; історіографічна та джерелознавча традиція вивчення історії південної ярмаркової торгівлі; архівні зібрання тощо. Зокрема він зазначив, що ярмарка завжди була «цікавим» предметом для студіювання. «В усі часи, – наголосив він, – до розуміння змісту ярмарки, визначення ролі, яку вона відігравала в економічному, культурному житті народів залучалися й продовжують залучатися численні дослідники. Але якщо для одних ярмарка – це місце періодичних з'їздів торговців й привозу товару,

⁷¹ Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) //Проблеми історії України XIX – початку XX ст.– К., 2006. – Вип. XI. – С. 154 -168; його ж. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.)//УІЖ, 2006. – № 3. – С. 16-41; його ж. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – 271 с.

головним чином для оптового торгу, то для інших ярмарка – це невідемна частина життя народу. Це атрибут, за яким ми пізнаємо народ» (С. 3). У цьому дійстві, на думку А.Бойка, з'являлася масова свідомість, котра в ході проведення ярмарки уніфікувала відмінності, перетворювала населення, яке купувало та яке продавало в єдине ціле. А таке суспільне «утворення» витягувало на світ Божий самі найхарактерніші риси, притаманні своїй верстві, соціальній і етнічній групі. Останні посилювалися масовою свідомістю, поширювалися, продукувалися й закріплювалися на усіх ярмарках. Від себе додамо: не лише на них, але й торгах і базарах. Водночас усі ці риси уніфіковувалися, через що виникав «єдиний моноліт» (?) ярмарки, який дивував «чуже око», який ставав небезпечним для офіційної влади, а тим більше для церкви. Не можна не погодитися і з таким зауваженням вченого: буде великим перебільшенням твердження про значний історіографічний доробок з цієї проблеми. І конкретно по нашій темі: «... Торгівля хлібом пов'язувалася виключно з чорноморською та азовською торгівлею (!). *Ярмарка, по відношенню до торгівлі хлібом, сприймалася як необхідний, але другорядний, передаточний пункт.* У своєму захваті, щодо дослідження кризи феодално-кріпосницької системи, дослідники схильні були відмовлятися від попередніх, більш-менш обгрунтованих тенденцій (?) у розвитку ярмаркової торгівлі. Але якщо попередники робили спробу відстояти свою точку зору (лише спробу? – О.Г.), якщо не залученням історичних джерел, так застосуванням різних методів історичного дослідження – перш за все методу аналогій, то їхні наступники воліли більше довіряти положенням офіційно визнаних і канонізованих партійних класиків» (С. 19).

Багато важливих і високофахових публікацій, дотичних до теми дисертації, вміщено на сторінках «Записок» Науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ «Південна Україна XVIII – XIX століття» (Вип. 1-7, 1996-2003 рр.).

Десятки статей, спеціальну монографію та докторську дисертацію соціально-економічній еволюції українського поміщицтва та його суспільно-психологічному портрету в 1861-1917 рр. присвятила Н.Темірова [668, 319 с.; 670, 405 с.]⁷². Безпосередньо в монографії та рукописі дисертації в розділі про підприємницьку діяльність великих землевласників вона зазначила, що постачання зерна на ринках було характерним для основної маси поміщицьких господарств, зокрема і Південної України. Причому вона простежила таку закономірність: чим більшим було господарство в поміщиків, тим менший відсоток становила в ньому частка продуктів, які споживалися всередині господарства, та збільшувалася частина, що надходила у продаж. Жито й овес, на її думку, використовувалися переважно для внутрішнього споживання, а пшениця й ячмінь – поставлялись на ринок.

Серед останніх робіт на означену тему слід назвати студію І.Довжука про зовнішню торгівлю «Підросійської України» в післяреформений період. В ній наведені дуже важливі статистичні дані про експорт і імпорт товарів, які проходили через чорноморсько-азовські порти, обґрунтовується положення, що перше місце в зовнішній торгівлі належало Одесі. Конкретно ж про експорт головних видів зерна (пшениця, жито, ячмінь, овес), то автор виділив такі міста-порти: Одеса, Миколаїв, Ростов, Новоросійськ, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. Причому знову наголосив, що і в цій торгівлі першість належала Одесі, бо шляхи від неї охоплювали великий «хлібний район», куди входили Херсонська, Бессарабська, Катеринославська, Київська, Полтавська та частково Волинська губернії. На доказ своєї тези ним наведені такі принципові дані. На одеський порт припадало близько 50%

⁷² Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр. : соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 319 с.; її ж. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861-1917 рр.– Рукоп. дис.д.і.н. – Донецьк, 2003. – 405 с.

збіжжя, що проходило південні порти, і 20% загальноросійського хлібного експорту. В окремі роки з міста експортувалося понад 60 млн. пудів пшениці в Англію, Голландію, Францію, Німеччину, Італію, Бельгію, Туреччину, Австро-Угорщину, Португалію, Норвегію, Швецію та ін. країни [431, с. 142, 143, 144]⁷³. І.Довжук висвітлив експортну торгівлю Підросійської України від 1861 р. до початку ХХ ст. Зокрема, автор наголосив, що купівля-продаж різноманітних виробів народного господарства посідала провідне місце (?) в зовнішній торгівлі Російської імперії. Він узагальнив вже відомі факти та статистичні дані про експорт з українських губерній продуктів землеробства й тваринництва, насамперед, зерна, крупи, борошна, вовни, сала, м'яса, худоби. Причому, наголосив І.Довжук, наявність тут великої кількості товарного зерна й підвищення попиту на нього з боку західноєвропейських держав зумовили швидке зростання вивозу цієї продукції, особливо пшениці, з чорноморсько-азовських портів. Отже, названий автор показав обсяги основних видів хлібної торгівлі Південної України, яка спрямовувалася не лише за межі регіону, а й в іноземні країни [431, с. 142-153]⁷⁴.

Свої викладки та узагальнення І.Довжук зробив на основі використання лише незначної кількості опублікованих джерел і спеціальної літератури. Тому залучення нових архівних матеріалів, ще не введених у науковий обіг дослідниками, безперечно, сприятиме поглибленню вивчення та всебічному висвітленню проблеми.

Особливо важливе значення для розуміння основних закономірностей розвитку України в імперську добу має монографія О.Реєнта [598, 340 с.]⁷⁵, бо вона спеціально присвячена національному

⁷³ Довжук І.В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період//Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2006. – Вип. ХІ. – С. 142, 143, 144.

⁷⁴ Довжук І.В. Там само. – С. 142-153.

⁷⁵ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003. – 340 с.

відродженню, соціально-економічному становищу та боротьбі «між працею і капіталом». Зокрема, автор висвітлив аспекти, пов'язані з національним складом жителів південних територій, асиміляторською політикою царизму, господарським потенціалом тощо [598, с. 108-114, 136-148]⁷⁶. Він прийшов до висновку, що, наприклад, росіяни осідали головним чином у провідних індустріальних центрах Півдня: Катеринославі, Луганську, Одесі та Миколаєві. Також зазначив: «залізничний бум» припав на 70-ті роки.

Заслуговують на увагу стаття та кандидатська дисертація Д.Решетченка, в яких показані зв'язки Правобережної та Південної України в галузі міжнародної торгівлі зерном наприкінці XVIII –у першій половині XIX ст. [599, с. 69-82; 600, 210 с.]⁷⁷ Так, автор наголосив: пшениця становила основну частину хлібного експорту регіону, який спрямовувався в більшості випадків через Одесу, Гданськ і Клайпеду.

Серед авторів останніх студій, дотичних до означеної теми, слід назвати В.Орлика, Т.Ніколаєву, В.Шевченко та Т.Шахрай [566, с. 119-125; 550, с. 285-292; 705, с. 88-96; 703, 220 с.]⁷⁸.

⁷⁶ Там само. – С. 108-114, 136-148.

⁷⁷ Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // УІЖ, 2007. – № 4. – С. 69-82; його ж. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.): Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – 210 с.

⁷⁸ Орлик В.М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XII. – С. 119-125; Ніколаєва Т.М. Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 285-292; Шевченко В.В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – початок XX ст.): окремі аспекти // Там само. – С. 88-96; Шахрай Т.О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX ст. – Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009. – 220 с.

Крім того, В.Орлик, В.Тимченко, Н.Кухар-Онишко дослідили роль турків і татар в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму в кінці XVIII – 50-ті роки XIX ст. [672, с. 126-135; 563, с. 157-163]⁷⁹.

Історії функціонування протягом тривалого часу Миколаївської митниці присвятив свою роботу В.Ковальський [491, 230 с.]⁸⁰.

В кінці XIX – на початку XX ст. царський уряд продовжував проводити політику митного протекціонізму, котра в цілому не давала позитивного ефекту. В імперській економіці неослабні позиції займав німецький, англійський, французький і голандський капітали. Зокрема, на комерційних портах Північного Причорномор'я це проявлялося в лідируючому становищі німецьких компаній у зовнішньоторгових операціях аж до початку Першої світової війни. Насамперед, це знайшло свій вираз у пільгових цінах на товари для Німеччини, в розгортанні нею посередницької купівлі-продажу. Цим питанням декілька студій присвятив В.Степаненко [652, с. 48-51; 653, с. 270-279; 655, с. 57-61]⁸¹.

⁷⁹ Тимченко В.М., Кухар-Онишко Н.О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XII. – С. 126-135; Орлик В.М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 157-163.

⁸⁰ Ковальський В.К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці). – Одеса, 2004. – 230 с.

⁸¹ Степаненко В.В. Миколаївський торговий порт на початку XX ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Миколаївська філія. Наукові праці. – Миколаїв, 1998. – Т. 1. – С. 48-51; Одеський порт у системі зовнішньоекономічних зв'язків українського Причорномор'я з країнами зарубіжжя на початку XX ст. (1900-1914 рр.) // Одеський державний університет імені І.І.Мечникова. Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 270-279; Херсонський порт у кінці XIX – на початку XX ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Миколаївська філія. Наукові праці. – Миколаїв, 2000. – Т. V. Історичні науки. – С. 57-61.

Щодо сучасної історіографії про розвиток торгівлі в Південній Україні через призму функціонування митниць і митної системи, то слід назвати монографію Санкт-Петербурзької вченої О.Правілової, де проаналізовані основні напрями та форми фінансових взаємовідносин «метрополії» й «національних окраїн» [588, 456 с.]⁸².

В цьому ключі, правда, стосовно лише першої чверті XIX ст., більшої конкретики зосереджено на сторінках монографії Г.Казьмирчука й Т.Соловйової [477, 174 с.]⁸³. А вже безпосередньо про історію Одеської митниці йдеться в брошурі Л.Білоусової та Г.Малинової [365, 99 с.]⁸⁴. Узагальнений характер, стосовно всієї України, має праця В.Чорного [697, 349 с.]⁸⁵.

Аспекти надання (чи обмеження) фіскальних пільг царським урядом євреям південних регіонів частково розглянуті в статті Н.Щербак [721, с. 19-27]⁸⁶. Зокрема, автором оцінені вади політики в цьому питанні уряду Олександра I [721, с. 21]⁸⁷. А організаційно-правовому забезпеченню фіскальної політики в останній третині XVIII ст. з деякими перспективами на майбутнє в цій сфері присвятив кандидатську дисертацію юрист В.Саксонов [613, 201 с.]⁸⁸.

⁸² Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917. – М., 2006. – 456 с.

⁸³ Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998. – 174 с.

⁸⁴ Белоусова Л.Г., Малинова Т.Г. Одесской таможене 200 лет. – Одесса, 1995. – 99 с.

⁸⁵ Чорний В.Б. Україна і митна справа. – К., 2000. – 349 с.

⁸⁶ Щербак Н.О. Політика царизму щодо євреїв України в XIX ст. // Проблеми міграцій. – К., 1999. – № 1. – С. 19-27.

⁸⁷ Там само. – С. 21.

⁸⁸ Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття: Рукоп. дис. ... канд.. юрид. наук. – Харків, 2004. – 201 с.

Місце Південної України в загальній системі адміністративно-територіального устрою Російської імперії визначено в дисертації І.Савченко [612, 199 с.]⁸⁹.

Помітним явищем у вітчизняній історичній науці став вихід у світ капітальних монографій В.Орлика [565, 631 с.]⁹⁰ про податкову політику царизму в Україні другої половини XVIII – 1861 р. і О.Пилипенка про місце української торгівлі в загальній системі економіки імперії [575, 280 с.]⁹¹. Зокрема, в праці першого для висвітлення нашої проблеми особливо важливими стали аспекти стосовно гільдійських зборів, оподаткування торгового люду за етнічною та релігійною належністю, спеціальних податків з євреїв, кримських татар і іноземних колоністів. Значну вагу має конкретний виклад матеріалу про статус і фінанси купців південноукраїнських регіонів, протистояння в цьому контексті царських урядовців різних рангів, наприклад, новоросійського генерал-губернатора М.Воронцова та міністра фінансів Є.Канкріна [565, с. 306-375]⁹². Другий автор, опрацювавши головним чином опублікований документальний, законодавчий і статистичний матеріал, а також праці попередників, схарактеризував головні тенденції й особливості купівлі-продажу хліба, простежив динаміку змін обсягів його реалізації на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Протягом 2007-2010 рр., так би мовити, «іноземні» напрямки торгівлі досліджували Л.Хрящевська, О.Машкін, О.Замуруйцев, В.Тимченко та Ю.Маліцька [693, с. 208-219; 528, 450 с.; 460, 20 с.; 673, с.

⁸⁹ Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822): Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2004. – 199 с.

⁹⁰ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007. – 631 с.

⁹¹ Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861-1914 рр.). – К.: Академія Муніципального управління, 2008. – 280 с.

⁹² Орлик В.М. Назв. праця. – С. 306-375.

66-77; 525, 20 с.]⁹³. Зокрема названі вчені показали, як іноземні переселенці інтегрувалися в нове для них соціодемографічне середовище південних регіонів, як саме встановлювали взаємини зі сусіднім населенням у різних сферах. Зазначили, що особливо непросто складалися у них стосунки зі запорозькими козаками, а довгострокові відносини складалися з іншими соціальними групами населення – селянами та поміщиками. Насамперед це проявлялося в землеробстві й торгівлі. З місцевою владою вони, як правило, уникали конфліктів. Обсяги ж купівлі-продажу збіжжя визначали їх потенційні можливості, а також вміння адаптації на місцях.

В 2009-2010 рр. в Одеському, Донецькому та Харківському національних університетах були захищені три кандидатських дисертації, які так чи інакше стосуються означеної нами проблеми. Зокрема Антоніна Дорошева, досліджуючи самоврядування в приморських містах Південної України (друга половина ХІХ ст), наголосила на важливості регіонального напрямку у вітчизняній історичній науці. Важливість упровадження в регіоні системи самоврядування тісно пов'язана з наявністю економічно та стратегічно важливих портів. На її думку, в другій половині століття Одеса, Херсон і Миколаїв перетворилися в осередки з розвинутою торговою інфраструктурою та високими прибутками, що відігравали

⁹³ Хрящевська Л.М. Розвиток промислів іноземних колоністів Півдня України кінця ХVІІІ – на початку ХХ ст. // Науковий вісник ОДЕУ. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2007.– № 17(54). – С. 208-219; Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. – К., 2008. – 450 с.; Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009. – 20 с.; Тимченко В.М. Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774-1853 рр.) // УІЖ, 2009. – № 2. – С. 66-77; Маліцька Ю.Г. Естонські шведи на Півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781-1871 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

значну роль в торгово-економічному житті не лише України, а й Російської імперії в цілому. Це, безперечно, було пов'язано також з розбудовою залізничного транспорту, яким перевозилися великі обсяги збіжжя. Останнє помітно впливало на зростання економічного потенціалу міст, отже – на розбудову місцевих комунікацій, відкриття нових навчальних закладів, лікарень тощо [438, с. 1]⁹⁴. Першорядне значення, в контексті нашого дослідження, має третій розділ її дисертації, в якому простежена залежність добробуту та фінансової спроможності причорноморських великих населених пунктів від темпів товарообігу через порти, покращення їх пропускної спроможності, налагодження залізничного зв'язку з Бессарабією та Донецьким басейном. За переконанням автора, будівництво в 60-х роках митниці в Миколаєві спростило тут процедуру завантаження та розвантаження хліба. А впровадження у 1880-х рр. попудного півкопйєчного збору на користь міста в кілька разів збільшило прибутки міста. Головним же є висновок про те, що в 90-х роках «експорт пшениці через Миколаївський порт вже був більшим, ніж через Одеський», що А.Дорошева пояснила розвинутою інфраструктурою міста [438, с. 9; 439, 261 с.]⁹⁵.

Дещо інакше до висвітлення схожої теми підійшов В.Коробка [498, 20 с.]⁹⁶. Більше уваги він звернув на якісні зміни на шляху «всебічної модернізації в підросійській Україні», до яких призвела селянська реформа 1861 р. (економічний підйом, зростання чисельності міського населення, розвиток функцій міст і ускладнення їх інфраструктури).

⁹⁴ Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2009. – С. 1.

⁹⁵ Там само. – С.9; її ж. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Ізмаїл: Ізмаїльський державний гуманітарний університет, 2009. – 261 с.

⁹⁶ Коробка В.М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870-1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2010. – 20 с.

Водночас висвітлення розвитку торгівлі в містах Катеринославської губернії в 1870-1914 рр. на сторінках рукопису його дисертації має другорядне значення. Хоча у висновках й зазначено, що остання, після здавання в оренду міського майна, зборів з нерухомості, становила найважливіше джерело доходів. А із запровадженням реформи 1870 р. абсолютна або переважна частка міських гласних у Катеринославі, Маріуполі, Бахмуті, Новомосковську, павлограді належали до купецького стану. З набуттям чинності закону 1892 р. і до 1914 р. у складі міських дум (зібрань уповноважень) у таких містах, як Луганськ, Нікополь, Новомосковськ, Олександрівськ і Слов'яносербськ замість єврейського торгового представництва почали домінувати християнські міщансько-селянські групи. Водночас майже в усіх містах простежувалася тенденція збільшення «дворянсько-чиновницької категорії», представники якої становили переважну частину, наприклад, у катеринославській думі (67%). Усі ці зміни, на думку В.Коробки, в першу чергу, були пов'язані зі зменшенням питомої ваги купецтва, зокрема і тих, хто торгував збіжжям [498, с. 10, 15; 499, 325 с.]⁹⁷.

Цікавою є дисертація Антоніни Скиданової, присвяченої розвитку стаціонарної торгівлі у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Адже в ній частково простежено «вихід» на хлібні торгові осередки в Південній Україні. Крім того, вона помітно полегшує здійснення історико-порівняльного аналізу означених вище процесів на території південних і східних регіонів. Зокрема важливими є такі твердження дослідниці: в результаті реформ 1863 і 1865 рр. патентна система «розподілу торгових прав», яка раніше мала становий характер, почала функціонувати на «безстановій основі»; від сплати податків (усіх – ?) звільнялися безпосередні виробники сільськогосподарської та

⁹⁷ Там само. – С. 10, 15; його ж. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870-1914 рр.): Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2010. – 325 с.

ремісничої продукції, найдрібніші торговці, які поширювали цю продукцію в містах (усі – ?), підприємці, що забезпечували поставки сировинних товарів.

Нижче, у відповідних підрозділах, ці аспекти будуть висвітлені на прикладах торгівлі збіжжям у Південній Україні й доведено певне спростування тверджень А.Скиданової.

Принциповими виглядають і тези про те, що нагляд за законністю торгівлі покладался на міські думи («торгових депутатів»), волосні й сільські правління, казенні палати, частково поліцію, а з кінця ХІХ ст. – також і на податних інспекторів. Через невеликий склад «торгових депутацій» у великих містах генеральні та поточні перевірки, зокрема в Харкові, не охоплювали всіх профільних закладів.

Схожі тенденції спостерігалися й на території південних губерній. А також і те, що найчисельнішу їх групу становили крамниці. Водночас за рівнем розвитку крамничої мережі міста суттєво різнилися. Зрозуміло, що концентрація торгових закладів відбувалася на зручних шляхах сполучення в повітах із розвиненим сільськогосподарським виробництвом [638, с. 9-11; 639, 261 с.]⁹⁸.

На Харківщині, як і на Півдні України, слабкий розвиток споживчого попиту на селі зумовив повільний і обмежений поступ стаціонарної торгівлі на селі. Разом з тим у сільській місцевості все ж таки формувалися елементи постійного товарозабезпечення (мережа крамниць і закладів, базарна торгівля тощо). І тут, і там набули поширення профільні товариства, родинні «доми». Коефіцієнт зростання

⁹⁸ Скиданова А.В. Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2010. – С. 9-11; її ж. Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, 2010. – 261 с.

товарообігу був більшим саме при реалізації сільськогосподарської та сировинної продукції.

В контексті специфіки використання і підходів при залученні деяких праць по темі, написаних російськими істориками, стало те, що в них розвиток хлібної торгівлі Південної України ХІХ ст. територіально й адміністративно-політично не відокремлюється від «європейської частини Росії». А тому під назвами студій про Росію міститься важливий фактичний матеріал стосовно Бессарабської, Катеринославської та Таврійської губерній. Зокрема, в окремий «ХІ» або «Степний» район Росії південні регіони виділив Б.Миронов. Мало того, за ним «Український» район – це лише Полтавська та Чернігівська губернії, а «Південно-західний», знову ж таки Росії, – Волинська, Подільська та Київська губернії [536, с. 35]⁹⁹.

Досить побіжно питання, що поставлені в дисертації, висвітлені в працях іноземних авторів. Частково вони перекладені на російську й українську мови. Так, англійський дослідник С.Фаірлі, аналізуючи розвиток торгівлі між Росією та Великобританією в 1750-1830 рр., зазначив, що вона здебільшого мала «зерновий характер». Зрозуміло, він не міг поминути роль у ній Південної України [682, 8 с.]¹⁰⁰. Американська дослідниця П.Герлігі схарактеризувала стан торгівлі та діяльність купців Одеси, показала зв'язки міста з іноземними державами від кінця ХVІІІ ст. до Першої світової війни. Частково розглянула аспекти формування внутрішнього ринку України [400, 382 с.]¹⁰¹. В монографії Д.Степлс (J.Staples) йдеться про господарську діяльність іноземних

⁹⁹ Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). – Ленинград, 1985. – С. 35.

¹⁰⁰ Фаірлі С. Англо-русская торговля преимущественно с 1750 до 1830 гг. – Ленинград, 1970. – 8 с.

¹⁰¹ Герлігі П. Одеса: історія міста, 1794-1914. – К., 1999. – 382 с.

колоністів «Степової України» протягом 1783-1861 рр. [736, 253 p.]¹⁰². У контексті загальної постановки проблеми заслуговують на увагу також монографічні дослідження Х.Сетон-Вотсон (Seton-Watson) і Г.Вані(Yaney) [737, 813 p.; 738, 412 p.]¹⁰³.

Напрямок: російське чиновництво – місцевий режим – економіка – знайшов своє певне відображення в працях названого вище професора Іллінойського університету Г.Вані [738, p. 379-390]¹⁰⁴, а також зарубіжних вчених Е.Амбургера [739, 419 s.]¹⁰⁵, Е.Задена [740, 278 s.]¹⁰⁶, В.Пінтнера [741, p. 249-443]¹⁰⁷ та Г.Торке [742, s. 7-345]¹⁰⁸.

Оцінки економічним реформам у Росії за правління Олександра I, Миколи I і Олександра II, зокрема й системі оподаткування в галузі торгівлі дали в своїх студіях американський історик Р.Пайпс [572, 414 с.]¹⁰⁹ і Д.Сандерс [743, 386 p.]¹¹⁰.

¹⁰² Staples J.R. Cross – Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna basin, 1783-1861. – Toronto, Buffalo, London, 2003. – 253 p.

¹⁰³ Seton-Watson H. The Russia Empire, 1801-1917. Oxford, 1967. – 813 p.; Yaney G.L. The systematization of Russian government: Social Evolution in the Aimag administration of imperial Russia, 1711-1905. – Illi., 1973. – 412 p.

¹⁰⁴ Yaney G.L. Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective // The American Political Science Review, 1965. – Vol. 59. – № 2. – P. 379-390.

¹⁰⁵ Amburger E. Geschichte der Behördenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. – Leiden, 1966. – 419 s.

¹⁰⁶ Thaden E. Russian's Western Borderland. 1710-1870. – Princeton, 1984. – 278 s.

¹⁰⁷ Pintner W.M. The Social Characteristics the Early Nineteen Centri Russian Burearacy // Slawic Reviw. American Quarterly of Soviet and East European Studes, 1970. – Vol. 29. – P. 249-443.

¹⁰⁸ Torke H.-J. Das russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts // Sonderdruck aus Forschungen zur Osteneuropäischen Geschichte. – Bd. 13. – Berlin, 1967. – S. 7-345.

¹⁰⁹ Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993. – 414 с.

¹¹⁰ Saunders D. Russia in the Age of Reaction and Reforms, 1801-1881. – Longman, 1992. – XII + 386 p.

Таким чином, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії дозволяє констатувати: проблема розвитку хлібної торгівлі на території Південної України протягом XIX ст. хоча й знайшла своє певне відображення в науковій (історичній, економічній, статистичній і етно-політичній) літературі, але ще не стала предметом комплексного спеціального дослідження. Вчені-попередники зосереджували головним чином увагу на обсягах купівлі-продажу збіжжя, стану доріг, зокрема, залізницям, оподаткуванню торговців різних соціальних груп і категорій, діяльності іноземців тощо. Частково висвітлені заходи різних урядових кіл у цій царині. Разом з тим, маловивченими залишилися такі важливі аспекти, як специфіка використання давніх і поява нових торгових шляхів, види, форми, засоби та терміни транспортування. Фактично не визначені участь усіх станів у місцевій торгівлі та експорті хліба, методи та наслідки конкуренції, регіональна специфіка внутрішніх цін і т. ін. Також не простежена до кінця поетапна переорієнтація хлібної торгівлі з північно-західного на південний напрям, не встановлені кількісний і етнічний склад безпосередніх учасників цього процесу. Отже, багато питань в історичній науці потребують додаткових відповідей, поповнення джерельної бази та нових творчих пошуків і підходів.

§1.2. Характеристика та класифікація використаних першоджерел

Окрім названої вище спеціальної літератури, для досягнення поставленої мети та розв'язання наукових завдань автором використано цілий комплекс різноманітних за характером і походженням джерел, усередині якого умовно можна виділити п'ять груп: 1) архівні документи та матеріали, в тому числі з особових фондів вчених, котрі так чи інакше досліджували дану проблему; 2) опубліковані законодавчі акти, які в значній мірі відображають урядову політику в означеному контексті; 3)

статистичні й інші інформативно-довідкові матеріали; 4) публікації на сторінках періодичних видань; 5) мемуарна та епістолярна спадщина.

До першої, найбільш оригінальної, значна частина якої є маловідомою дослідникам, а то й вперше введена до наукового обігу дисертантом, включені одиниці зберігання 42 фондів 11 архівосховищ України та Росії.

Основний корпус з них представлений у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАУК, часом застосовується і така аббревіатура – ЦДІАКУ). Особливо вагомими є документи й матеріали, зосереджені в фондах: 442. «Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора»; 533. «Київський військовий губернатор»; 356. «Канцелярія миколаївського військового губернатора». Менше справ при написанні дисертації залучено з фондів: 830. «Фамільний фонд Терещенка»; 1252. «Штаб-офіцерський корпус жандармів у м. Одесі»; 1336. «Малоросійське губернське правління»; 2164. «Царичанська воєводська канцелярія»; 2219. «Михайловські, поміщики Київської губернії»; КМФ. 12. «Мікрофотокопії з різних архівів України та зарубіжжя».

Зокрема, в ф. 442 використано безпосередньо десятки справ, ще більше прийнято до уваги (посилання не зроблені, бо мають головним чином загальний характер) описів 1, 33, 48, 64, 66, 67, 69, 80, 82, 83, 84, 138, 140, 144, 146, 148, 150, 160, 169, 171, 202, 537, 544, 629, 631, 796, 806, 809. В них йдеться про напрямки шляхів з різних регіонів України на Південь і навпаки, закупівлю і відправку з міст-портів збіжжя, організацію транспортування по водних і сухопутних шляхах, невиконання контрактів на поставку хліба окремими особами. Мають місце «прошення» іноземців, вихідців з Росії, Білорусі, Молдови та інших «окраїн» імперії про зарахування їх у категорії південноукраїнського купецтва. Скарги купців, поміщиків, селян і чумаків висвітлюють основні форми та види зловживань урядовців. Представлені правила торгівлі на ярмарках, торгах

і ринках, наприклад, у Одесі (1849-1852 рр.). Зосереджена інформація про діяльність деяких місцевих фірм, «будинків» і контор, їх зв'язки з представниками Москви, Санкт-Петербурга, Києва та ін. міст. «Циркулярное извещение» Київського товариства від 21 липня 1891 р. сповістило про заснування в Одесі Комітету з спеціалізованого продажу зерна. Частина матеріалів зафіксувала «клопотання» новоросійського та бессарабського генерал-губернаторів, а також вищого керівництва у торгових справах іноземців і росіян тощо. Деякі одиниці зберігання ф. 356 надають можливість ознайомитися з листуванням тимчасового одеського генерал-губернатора з приводу перевірки відомостей щодо вимогательства з торговців грошей наглядачами ринків у Херсонській губернії, перебування тут євреїв-іноземців з метою закупівлі й подальшого експорту зерна, про заборону скупки хліба спекулянтами на шляху до м. Миколаєва (1886-1888 рр.).

З паперів київського військового губернатора (ф. 533, оп. 1, 2 і 5) довідуємося про дозвіл продажу за кордон пшениці з 1799 р., взаємних матеріальних претензій купців Київської й Херсонської губерній, грошові справи одеських негоціантів з різними особами, переведення сина купця з київського міщанського «товариства» в одеське (1829-1831 рр.). Тут присутній матеріал стосовно цін на збіжжя, стан ярмаркової торгівлі, статистичні відомості по губерніях тощо.

Декілька справ ф. 830 надають інформацію Одеської контори Ф.Терещенка про продаж пшениці поміщика на початку 90-х років.

Листування начальника 5-го округу Корпусу жандармів у Одесі та інші матеріали поліції містять відомості стосовно привласнення місцевими купцями казенних грошей, бажаючих приїхати до міста іноземних купців і «своїх» виїхати за кордон, порушення керівництвом порту царського указу про заборону вивозу за межі імперії пшениці в зв'язку з Кримською війною (Ф. 1252, 1848-1854 рр.). Справи фондів

1336, 2164, 2219, КМФ 12 мають інформацію схожого змісту або дотичну.

В обласних державних архівах у процесі вивчення проблеми привернули увагу фонди канцелярій цивільних губернаторів, регіональних правлінь, казенних палат, митниць, совісних судів, міських дум, магістратів тощо. В них головним чином зберігаються всякого змісту розпорядження, скарги від місцевого населення, копії царських указів і заходи відповідно ним. Так, у Державному архіві Одеської області фондах 1 (Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора), 2 (Канцелярія одеського градоначальника), 4 і 274 (Одеський статистичний комітет) та деяких інших зібрані документи про стан торгівлі, ціни на хліб, кількісний, соціальний і етнічний склад купців. Частково ці аспекти знайшли своє відображення і в Державному архіві Дніпропетровської області (ф. 11, 463, 475). У Миколаївському обласному архіві використані документи ф. 230 (Канцелярія Миколаївського військового губернатора) та ф. 239 (Миколаївський міський статистичний комітет), а Державному архіві Херсонської області ф. 1.

В дисертації використані матеріали з особових («домашніх») архівів істориків І. та О. Гуржіїв, Т.Лазанської, В.Орлика, О.Ресента та деяких інших. Це виписки з документів, рукописи неопублікованих праць, фотокопії з різних фондів архівосховищ України і Росії. Наприклад, Т.Лазанська надала копії документів з ЦДІАУК про кількісний і етнічний склад українських купців – представників багатьох торгових фірм, контор, «домів» на Півдні імперії, з показниками наявності в них капіталів і щорічних прибутків. В особовому архіві І.Гуржія (Київ, вул. Прорізна, 10) виявлено рукопис статті вченого «Распространение и характер мелкой крестьянской промышленности в дореформенном селе Украины» (22 стор. машинопису), яку він написав ще будучи кандидатом наук (між 1948 і 1953 рр.), але так і не опублікував. Цікавим є те, що в студії наведені деякі біографічні дані про «типових представників крупної селянської

буржуазії», таких, як Яхненко, Семеренко та ін., котрі в окремі періоди своєї діяльності торгували в Одесі, крім іншого, пшеницею [132]¹¹¹.

Користуючись нагодою, висловлюю щирю подяку названим колегам за надані документальні матеріали, а також творчі поради та наукові консультації.

У Центральному державному архіві давніх актів Росії (Москва) нам вдалося опрацювати ф. 248 (Сенат), і ф. 1355 (Економічні примітки генерального межування), а в Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург) – фонди 18, 20, 95, 271, 381, 383, 446, 560, 1152, 1263, 1278, 1286, 1341, 1287. Зокрема, в першому виявлені матеріали про кількість населених пунктів із зазначенням торгових осередків на Півдні на початку ХІХ ст.

Особливо важливими при висвітленні теми виявилися документальні матеріали, зосереджені в РДІА. Наприклад, при вивченні ф. 18 (Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі Міністерства фінансів) і ф. 20 (Департамент торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів) використані рапорти, донесення, клопотання різних осіб про якість врожаїв зернових, встановлення правил нагляду за таким вантажем і сортування його відповідно якості, ціни на хліб і сільськогосподарську продукцію. Цінними стали для дослідження відомості про влаштування елеваторів – зерноховищ у Одесі, миколаєві, Єлизаветграді й інших південних містах, кількість «хліботоргових» пунктів у Херсонській губернії (1857-1897 рр.).

Значно менший за обсягом, але схожий за змістом матеріал міститься й у ф. 95 (Відділи торгового мореплавства та торгових портів Міністерства торгівлі й промисловості). Про будівництво елеваторів у

¹¹¹ Распространение и характер мелкой крестьянской промышленности в дореформенном селе Украины // Особовий архів члена-кореспондента, д.і.н., проф. І.О.Гуржія. – Папка «Рукописи статей».

Одесі й ще на дев'яти проміжних станціях на південно-західних залізницях є відомості в ф. 446 (1881-1889 рр.).

Таблиці вивозу пшениці, вівса, ячменю тощо через митниці Білого, Балтійського, Чорного та Азовського морів за 1854-1880 рр. зберігаються у ф. 271 (Особлива комісія по дослідженню залізничної справи в Росії. – Оп. 1. – Спр. 66). Про зовнішню та внутрішню торгівлю збіжжям і закавказький транзит дають уяву ф. 381 (Канцелярія Міністерства землеробства. – Оп. 47) і ф. 383 (Перший департамент Міністерства державного майна. – Оп. 22).

Роль іноземців – колоністів у купівлі-продажу хліба в Новоросійському краєві певною мірою висвітлена в окремих справах ф. 1152 (Справи архіву Державної ради. – Оп. 3) і ф. 560 (Загальна канцелярія міністра фінансів. – Оп. 4).

Ф. 1263 (Комітет міністрів) містить журнали з реєстрацією дозволів на вивіз хліба з чорноморських і азовських портів, заснування торгових компаній, а також у справах йдеться про обмеження експорту зерна та худоби, зокрема через «бессарабський кордон» (Оп. 1, 1802-1891 рр.). Окремі одиниці зберігання відобразили потреби в цій галузі різних сільських товариств і приватних осіб, зафіксували пропозиції та запити членів Державної думи, подають інформацію щодо проблем розширення та поглиблення портів (ф. 1278. Державна дума. – Оп. 2, 1886-1908 рр.). Про те, як саме Департамент поліції долучався до вирішення питань із заснування чи заборони ярмарків, наприклад, у панських маєтках, сповіщають справи ф. 1286 (Оп. 2).

Знову ж таки важливі матеріали стосовно торгівлі хлібом іноземцями на території Новоросійського краю, доставку його на південний берег Криму, невивізання й дорожнечу збіжжя, а також всілякі зловживання в галузі зосереджені в ф. 1341 (Перший департамент Сената) та ф. 1287 (Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ. – Оп. 1, 5, 7, 40). Зокрема в справах останнього йдеться про:

кількість хліба, який відгрузили з Одеського порту; чисельність суден зі збіжжям, відправлених за кордон і прибілих з різних іноземних місць; заборону його експорту з усіх портів Чорного та Азовського морів; занепад торгівлі в деяких південних містах і заходи щодо її розвитку; прохання «хлібопромисловців» на предмет захисту хлібної купівлі – продажу та встановлення в цій галузі порядку тощо.

Понад десяток справ, які так чи інакше стосуються означеної теми, виявлено у відділі рукописів Російської наукової бібліотеки (фонди 116, 124, 484, 731). Це, насамперед, листи різних осіб (поміщиків, управляючих маєтками) у господарських справах, записки про контракти на доставку сільськогосподарських товарів у Росію, іноземну торгівлю, вексельні обороти, діяльність купецьких банків тощо. Особливо важливими в цьому контексті є матеріали представників вищого керівництва імперії М.Сперанського та М.Воронцова (ф. 731), в яких йдеться про порти та поселення Чорноморського узбережжя, відновлення в Одесі порто-франко, зміцнення економічних позицій Росії і т.п.

Опубліковані джерела, втім, як і архівні, можна класифікувати на декілька основних категорій. Однією з найчисельніших і найбільш вагомих при висвітленні урядової політики в галузі торгівлі хлібом слід вважати категорію законодавчих актів. Це, насамперед, маніфести, іменні укази (імператорів), постанови Сенату, Державної ради, циркуляри, інструкції, різні за змістом і характером «правила» та ін. Вони відобразили еволюцію офіційних методів і форм при вирішенні тих чи інших проблем (організація купівлі-продажу, конкуренція, спекуляції, лихварство, невиконання державних підрядів тощо). При цьому слід пам'ятати, що законодавчі акти певною мірою відображають сучасний розвиток, виражають вимоги економічних відносин. Крім того, вони виявляють дійсне співвідношення сил у соціальному протистоянні [517, с. 16]¹¹². Разом з тим, вони є не лише простим інформаційним банком даних, хоча

¹¹² Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – К., 1970. – С.16.

часом і значних обсягів. «Законои, – наголосила В.Шандра, – створюються як механізм для проведення певної урядової політики. Саме тому текст закону виступає ... як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури, як створювачі законів, а з іншої уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління» [700, с. 6]¹¹³. Від себе додамо: законодавство є якщо і не всеосяжним джерелом, то, принаймні, багатоплановим, у котрому відображені основні положення політики, явища і етапи, пов'язані з експортом і імпортом збіжжя.

Законодавчі акти стосовно південноукраїнських регіонів ХІХ ст. опубліковані в 1-му (СПб., 1830 р.), 2-му та 3-му виданні Повного зібрання законів Російської імперії, а також у окремих тематичних збірниках [313, 359 с.; 285, 51 с.; 309, 280 с.; 304, 320 стлб.; 305, 156 стлб.; 302]¹¹⁴.

Підготовка 1-го видання ПЗЗРІ розпочалася 1804 р., але тільки під безпосереднім контролем Миколи І (з 1826 р.) кодифікаційна комісія змогла завершити свою роботу. Побачило світ воно вже в 1830 р. Законодавчі ж акти, які ввійшли до нього, хронологічно охопили 1649-

¹¹³ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. – К., 2005. – С. 6.

¹¹⁴ Собрание законов о купцах, мещанах, посадских и цеховых с 1766 по 1823 гг./ Сост. П.Хавским. – СПб., 1823. – 359 с.; Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковеньской, Витебской, Могилевской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб., 1849. – 51 с.; Систематический сборник узаконений (2500 статей) для чинов городской полиции, составленный из 15 томов «Свода законов...», по изданиям и предложениям 1857-1887 годов/ Сост. Ив. Чулков. – М., 1889. – 280 с.; Свод законов Российской империи. – СПб., 1890. – Т. 14; 1892. – Т. 16; Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный: В 9-ти т. і ін.

1825 рр. (усього 40 томів текстів, 41-42 томи становили покажчики, 43-44 – книги штатів і 45 том – тарифи).

Друге ПЗЗРІ друкувалося протягом наступних 54 років (з 1830 по 1884 рр.). Його специфікою стало те, що значна активізація законодавчої діяльності вищих органів державної влади призвела до друку томів у декількох книгах – «отделениях».

Серед перших публікацій актів виділимо збірник законів про купецтво й інші групи торгівельно-промислового населення, підготовлений П.Хавським. Зокрема, в ньому йдеться про негоціантів, об'єднаних у гільдії, їх оподаткування, капітали та матеріальні статки, а також права на успадкування членів родин тощо.

До другої категорії джерел віднесено ділову документацію центральних органів імперської влади: «думки», пропозиції та висновки членів Державної Ради й Комітету міністрів, положення Міністерства торгівлі та промисловості, розпорядження Департаменту митних зборів [314, 270 с.; 287, с. 25; 328, с. 54; 190, 185 с.]¹¹⁵. Ця категорія різнилася тим, що, по-перше, нерідко матеріали, які з'являлися в стінах названих установ, лягали в основу майбутніх законодавчих актів, бралися до виконання (принаймні, уваги) нижчими ланками всеросійського чиновництва; по-друге, інформація, яка містилася в них, мала дуже високий ступінь достовірності; по-третє, їх обговорення чи відповідна реакція ділових кіл, нерідко набували характеру загальнодержавного значення.

¹¹⁵ Собрание ныне действующих торговых трактатов России с иностранными государствами. – СПб., 1877. – 270 с.; Правительственные распоряжения. – СПб., 1896. – С. 25; Тур Н.О. О товарных складах с правом выдачи документов для продажи и заклада товаров с Приложением Нового Положения иностранных законов. – СПб.– С. 54, 1888; Носенко Д.А. Вексельные уставы 1902 и 1893 гг. с разъяснениями. – СПб., 1910.– 185 с.

Третя категорія джерел охоплює діловодство державних установ на місцях, звіти та доповідні записки генерал-губернаторів, митниць, постів, циркуляри й розпорядження керівництва морських портів, насамперед, Миколаєва, Одеси, Херсона, Маріуполя тощо [576, с. 261-262]¹¹⁶. Сюди нами включена й документація органів самоврядування міст і присутствених місць. У них відображена реалізація (чи, навпаки, невтлення з тих або інших причин) торгової політики уряду, завдань будівництва портів і залізниць, благоустрою шляхів, ярмарків, ринків і т.д., а також представлені інтереси всіх соціальних груп, задіяних у купівлі-продажу збіжжя [276, с. 125; 260, с. 45]¹¹⁷.

Статистичні матеріали і різного змісту довідкові видання становлять четверту категорію джерел. Це, насамперед, відомості регіональних і місцевих статистичних комітетів, портів, митниць, магістратів, «економічні огляди» губерній, звіти «торгових товариств» і біржових комітетів тощо. В них містяться дані про об'єми торгівлі в Південній Україні та експорт збіжжя через її міста-порти, національний склад представленого тут купецтва й поміщицтва, напрямки руху вантажів за місцем призначення [549, 218 с.]¹¹⁸. Важливий фактичний матеріал зосереджено, зокрема, в працях державних діячів Росії. Так, керівник міністерства фінансів Є.Канкрін (1823-1844 рр.) у своїй роботі «Краткое

¹¹⁶ Порівн.: Пилипенко О. Класифікація вітчизняних та зарубіжних наукових джерел про роль наддніпрянської України у зовнішніх торговельно-економічних та культурних зв'язках Російської імперії у XIX – на початку XX ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – К., 2007. – С. 261-262.

¹¹⁷ Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1890 г. – Одесса, 1900. – С. 125; Обзор коммерческой деятельности Юго-Западных железных дорог за 1900 г. – К., 1904.– С. 45.

¹¹⁸ Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М., 1974.– 218 с.

обозрение российских финансов 1838 года» [478, 162 с.]¹¹⁹ порівняв економічне становище різних губерній імперії, схарактеризував платоспроможність податних станів. Наведений ним у книзі «Табель о народонаселении» дозволяє встановити співвідношення людності в українських регіонах з загальним по державі чи окремим губерніям [478, с. 145-148]¹²⁰. Одночасно він не проаналізував стану фінансової системи на території «національних окраїн», не порушив питання реформування оподаткування.

Виключне значення за своєю масштабністю зібраних даних, мають матеріали, опрацьовані штаб- і обер- офіцерами Російського генерального штабу і підготовлені у вигляді «оглядів» 69-и губерній і округів імперії. Серед опублікованих з них представлені фактично всі «під російські» регіони України, зокрема й південні.

Близькою до таких за змістом і формою є двотомна праця О.Шмідта про Херсонську губернію, опублікована в серії «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» [713, 601 с.; 714, 874 с.]¹²¹.

Дещо менш інформативним слід вважати інше видання, присвячене різним регіонам імперії: «Россия. Полное географическое описание нашего отечества». Зокрема, в 7-му томі – «Малороссия» йде мова про оподаткування в торгівлі, встановлення монополій в цій галузі, політику уряду щодо негоціантів тощо [604, 518 с.]¹²².

¹¹⁹ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб., 1880. – 162 с.

¹²⁰ Там само. – С. 145-148.

¹²¹ Шмидт А. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – СПб., 1863. – Т. 23. – Ч. 1. – 601 с.; Ч. 2. – 874 с.

¹²² Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П.Семенова. – СПб., 1903. – Т. 7. Малороссия. – 518 с.

Серед новітніх збірників, у контексті висвітлення нашої проблеми, слід назвати публікації комплексів документів і матеріалів з історії функціонування митниць і митної системи [188, 496 с.; 152, 465 с.; 331, 608 с.]¹²³.

Довідкові видання (збірники інформаційних матеріалів, путівники, адрес-календарі та ін.) здебільшого мають дещо узагальнений зміст: «Підприємництво та підприємці», «Діловий світ Росії», «Німці Росії». Серед таких слід окремо виділити «Хронологический указатель материалов для истории иноверцев Европейской России», опублікований російським академіком, статистиком за фахом П.Кеппенем [487, 510 с.]¹²⁴ і «Экономический указатель», десятки номерів якого побачили світ у різний час. До нього включені витяги з різних за характером джерел, здебільшого правничого та економічного змісту. Проте окремі з них містять і тематичні дані про стан торгівлі, профільні підприємства та їхніх власників, представників «купецьких товариств», проведення виставок, діяльність портів тощо [279, с. 12; 292, 25 с.; 593, 278 с.; 266, с. 2]¹²⁵.

¹²³ Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів. 1660-1870-1992-2000 // Державна митна служба України. Східна регіональна митниця. – Х., 2000. – 496 с.; Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття): Збірник документів та матеріалів // Матеріали до курсу «Історія митної справи та митної політики в Україні. – Дніпропетровськ, 2002. – 465 с.; Формування митної мережі Південної України (1775-1819) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2007. – Т. 8. – 608 с.

¹²⁴ Кеппен П. Хронологический указатель материалов для истории иноверцев Европейской России. – СПб., 1861. – 395 с.

¹²⁵ Память Одесской выставки 1884 г. – Одесса, 1884. – С. 12; Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. – Одесса, 1894. – 25 с.; Прошлое и настоящее Одессы. Издание Одесской городской аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы. 1794-1894. Иллюстрированный путеводитель. – Одесса, 1900. – 278 с.; Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы. 1884-1916 // Одесские новости. Иллюстрированное приложение к газете. – С. 2.

До п'ятої категорії джерел можна віднести мемуарну літературу, спогади, епістолярну спадщину, автобіографічні нотатки відомих державних і політичних діячів, чиновників, представників дворянства та ін. Всі вони дають можливість ознайомитись з особистими поглядами їх авторів на проблеми розвитку і стан торгівлі, використання праці підрядчиків і особисто залежних підданих, еволюцію цін і вигідність купівлі-продажу хліба, можливості його транспортування в різні історичні періоди тощо [715, с. 86-107; 601, 118 с.; 472]¹²⁶. Як типовий приклад, тут слід назвати записки Київського губернського предводителя дворянства П.Селецького, який ніби «збоку» спостерігав за процесами в галузі економіки Південної України. Так, він у захопленні описував добробут одеситів за часи існування порто-франко: «...Эту маленькую, хорошенькую Одессу, которая так удобно и живописно расположена на берегу Черного моря, этот богатый порто-франко с его бесчисленными магазинами, блистающими лучшими произведениями запада и востока, с его красивыми зданими, с его прелестными окрестностями» [306, с. 443]¹²⁷.

З усієї великої епістолярної спадщини, існуючої по темі, хотілося б зупинитися на родині Нечаєвих (1784-1956 рр.) [160, 488 с.]¹²⁸. Завдячуючи упорядникам на чолі з А.Бойко побачило світ, без перебільшення можна сказати, унікальне й вагоме джерельне видання. В книзі опубліковано комплекс родинного листування катеринославських

¹²⁶ Шмурло Е. Голодный год. 1898-1899. – М., 1900; Путевые заметки о западной и юго-западной России // ЖМГИ, 1845. – № 9. – С. 86-107; № 10. – С. 211-235; Рибас А. Старая Одесса: Исторические очерки, воспоминания. – Одесса, 1913; История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Анотированный указатель книг и публикаций в журналах: В 3-х т. – М., 1977.

¹²⁷ Селецкий П.Д. Записки // Киевская старина, 1884. – № 3. – С. 443.

¹²⁸ Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Упор. С.Абросова, І.Анцишкін, Н.Сурева та інші. Наук. ред. А.Бойко // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2003. – Т. 3. – 488 с.

дворян у кількості 614 листів представників кількох генерацій, який відзначається широкими хронологічним, географічним та тематичним діапазонами. Листи містять значну інформацію генеалогічного характеру не лише стосовно даної родини (з моменту появи Нечасвих на Катеринославщині), але й багатьох інших родів, відомих в Україні та Росії: Кочубеїв, Трощинських, Потоцьких, Успенських, Левицьких, Масальських, Новосельцевих. Завдячуючи їм, як справедливо зазначають упорядники, ми маємо «унікальну можливість «доторкнутися» до повсякденного життя людей минулого, з усіма їхніми радощами й смутком, порівняти й визначити, що саме об'єднувало представників різних поколінь і що було головним для них в усі часи, а що відрізняло їх одне від одного, які саме цінності були вічні, а які тимчасові» [160, с. 6]¹²⁹.

Від себе ж додамо: листи, які є «людським документом епохи», містять важливу інформацію про розміри маєтків і господарств Нечаєвих, їх активну торгівлю збіжжям на багатьох ринках Південної України. Особливо цікавими й важливими з наукового погляду слід вважати сюжети про еволюцію цін на хліб у різні періоди (великих урожаїв, стихійних лих, перенасиченість ринків продукцією тощо), обсяги його купівлі-продажу, систему реалізації через посередників (підрядчиків, чумаків, селян). На «повсякденному», тобто побутовому рівні стає зрозумілим, чому поміщики надавали перевагу тому чи іншому виду транспортування зерна, за яким принципом обирали місто (місце) для торгівлі. Важливо і те, куди потім йшли отримані прибутки й скільки коштів витрачалося на розширення та поліпшення зернового господарства. Крім того, в листах зафіксовані ціни на хліб у різних населених пунктах, відображені збитки й політика в цій сфері місцевого чиновництва. Географічно події стосуються не тільки Катеринославщини,

¹²⁹ Там само.– С. 6.

Південної України в цілому, а й Слобожанщини та Лівобережжя, між якими простежуються тісні економічні зв'язки.

Стосовно останніх напрацювань у галузі оцінки епістолярної спадщини слід згадати й статтю О.Посунько [587, с. 10-12]¹³⁰.

До, так би мовити, «змішаної категорії» джерел слід віднести періодичні видання. Чому ж не до «окремої», «самостійної», як це зроблено в працях В.Орлика, О.Пилипенка, М.Гринчак [564, с. 58; 576, с. 262; 409, с. 9]¹³¹ і деяких інших істориків? – За «правилами об'єктивної логіки»! Адже на їх сторінках вміщені доволі різнопланові за змістом і за характером публікації: законодавчі акти, численні мемуари та спогади, комплекси й поодинокі статистичні дані, а також наукові розвідки та публіцистичні статті й матеріали. А тому, погоджуючись у цілому з тим, що періодичні видання належать «до актуалізованої частини джерельної бази» (Т.Шахрай) і є «значною групою джерел» (С.Накаєва), разом з тим повністю не сприймаємо твердження, ніби вони «є доволі важливим історичним джерелом, оскільки містять багатий і різноманітний матеріал» (В.Шевченко) [702, с. 11; 543, с. 5; 706, с. 8]¹³².

¹³⁰ Посунько О.М. Матеріали до історії Катеринославщини в мемуарах родини Пишчевичів / Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2002 (спецвипуск). – С. 10-12.

¹³¹ Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. : Рукоп. дис. ... докт. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 58; Пилипенко О. Класифікація вітчизняних та зарубіжних наукових джерел... – С. 262; Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 9.

¹³² Шахрай Т.О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2008. – С. 11; Накаєва С.А. Жінки у ставленні державного піклування і громадської благодійності на європейському Півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2008. – С. 5; Шевченко В.В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – С. 8.

Дещо іншу класифікацію джерел, за вище зазначену, застосувала Г.Ветрова, досліджуючи соціальні зміни у складі населення Півдня України в другій половині XIX ст.: законодавчі (нормативні) акти вищих органів влади Російської імперії; тематичні збірки документів й матеріалів; економічно-статистичні джерела; матеріали соціологічних досліджень. Періодичні видання авторка не виділила в окрему (самостійну) групу [392, с. 6]¹³³.

С.Білівненко, спеціально присвятивши кандидатську дисертацію аналізу джерел з історії відкупів Півдня України кінця XVIII – початку XIX ст., схарактеризував підходи в науковій літературі до структури «в ієрархії» документів і матеріалів (усього 7 «складових»). Періодичні видання, принаймні в авторефераті, ним навіть не заявлені. Неопубліковані ж архівні матеріали «поставлені» на останню – 7 позицію. Щодо таких підходів автор наголосив: «Подібна ієрархія джерельної бази не була актуальною для розвитку історичної науки вже з другої половини XIX ст., втім залишалась характерною рисою студій з історії відкупів. При тому, що на цей час російська історична наука розвивалася під впливом позитивізму з його абсолютизацією документальних джерел і нівелюванням суб'єктивного фактору дослідники відкупу перебували у площині романтизму (!). Методи позитивізму використовувалися лише окремими дослідниками, та при цьому їх загальні висновки не надто перевершували висновки попередників. Перехід російських та українських істориків на засади марксистської ідеології також суттєво не вплинув на формування підходів до джерельної бази досліджень ...» [370, с. 5]¹³⁴.

¹³³ Ветрова Г.В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2008. – С. 6.

¹³⁴ Білівненко С.М. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – С. 5.

Отже, періодичні видання репрезентують різноплановий, але досить важливий фактичний матеріал. Найбільш масовими й доступними за інформацією слід вважати газети «Губернские ведомости», котрі почали друкуватися з 1838 р. у кожному губернському місті декілька разів на тиждень. Часто на їх шпальтах вміщалося оперативне реагування на ті чи інші події в регіонах, заходи уряду, політику в галузі економіки тощо. В першій (офіційній) частині публікувалися тексти маніфестів, постанови та розпорядження місцевої влади, відомості про чиновників і ціни на товари. Неофіційна ж (друга) частина була представлена документами, студіями з галузей соціології, статистики, економіки, етнології і т.п. [141, с. 161-162; 142, с. 276-278]¹³⁵. Характерно, що від початку 30-х років особливу увагу в періодиці стали приділяти проблемам і вигодам порто-франко, зокрема в «Одесском вестнике» та столичній «Комерческой газете». Нерідко матеріали містили полеміку, а то й гострі дискусії про доцільність порто-франко в Одесі [240, с. 1]¹³⁶.

Надзвичайно вагому інформацію друкували на шпальтах «Журнал Министерства государственного имущества» та «Журнал Министерства внутренних дел». Практично кожний з їх номерів наводив дані про основні ціни на збіжжя на внутрішніх ринках імперії й за її межами, об'єм експорту та імпорту. Це неабияк допомагало вітчизняним торговцям краще орієнтуватися в потребах головних ринків Західної Європи, визначати можливості наповнення їх українським хлібом і зокрема через чорноморські порти. В зв'язку з цим, обговорення наболілих питань часто

¹³⁵ Взгляд на сбыт хлеба помещиками в Одессе // Подольские губернские ведомости, 1847. – № 24. – С. 161-162; № 25. – С. 169-172; Виды для России относительно отпуска земледельческих произведений в Англию // Киевские губернские ведомости, 1846. – № 29. – С. 276-278.

¹³⁶ Об одесском порто-франко. Письмо к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник, 1830. – 30 июня.

; О торговле Одесского порта // Комерческая газета, 1833. – 28 февраля. – С. 1.

переносилося на сторінки названих журналів у рубриці «Смесь» [327, с. 66-71]¹³⁷.

«ЖМГИ» ввів навіть постійні рубрики для тематичних матеріалів «Земледельческая хроника» (розвиток землеробства та торгівля продовольством) і «Обзор современных событий сельского хозяйства Западной Европы» (стан врожайності зернових і перспективи їх реалізації, потреби в імпорті). Крім названих, тут важливими є ще публікації різних авторів і постанови про полегшення збуту землеробських «призведений», ціни на хліб у Росії, стан сільського господарства в Новоросії, статус європейських купців, «рух» торгівлі й землеробства в країнах Європи тощо [366, с. 185-245; 391, с. 66-78; 155, с. 17-19; 428, с. 233-258; 172, с. 193-213, 1-57; 263, с. 80-88; 238, с. 39-74]¹³⁸.

Лише на підставі матеріалів цього часопису видно, що саме пшениця (поряд з льоном) відігравала основну роль у сільському господарстві Південної України і стала одним з головних предметів експорту. В 40-х роках відбулася вже чітка спеціалізація по регіонам вирощування її найбільш продуктивних сортів. А в 60-х роках поступовий перехід на

¹³⁷ Див. різні номери «ЖМВД» за 1831-1847 рр. і «ЖМГИ» за 1849. – № 2 (Торговля Одесского порта в 1848 г.); 1850. – № 2. – С. 66-71 і № 3 (Торговая промышленность в Новороссийском крае) та ін.

¹³⁸ Бенекс. Хозяйственное обозрение Могилевской, Минской и Волынской губерний // ЖМГИ, 1845. – № 12. – С. 185-245; Веселовский К. О ценах на хлеб в России // ЖМГИ, 1845. – № 4. – С. 66-78; Высочайшее повеление правительства от 18 июня 1840 года о правилах, по которым евреи когут возвращаться из земледелия в прежние звания // ЖМГИ, 1841. – № 3. – С. 17-19; Демоль И. Сельское хозяйство в Новороссийском крае // ЖМГИ, 1844. – № 3-4. – С. 233-258; Из донесений инспектора сельского хозяйства южных губерний Х.Стивенсона о состоянии разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в 1848 году // ЖМГИ, 1849. – № 6. – С. 193-213; № 7. – С. 1-57; Обзорение современных событий по сельскому хозяйству в Западной Европе // ЖМГИ, 1845. – № 3. – С. 80-88; О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в 1850 г. // ЖМГИ, 1851. – № 7. – С. 39-74.

трипільну систему створив необхідні умови поступового витіснення твердих сортів м'якими, набагато прибутковішими. Характерно, що просо й ячмінь відігравали другорядну роль у народному господарстві краю, хоча і були краще пристосовані до місцевих природно-кліматичних умов. Нестабільні врожаї давали тут овес і жито. Перша культура широко застосовувалася при годівлі скота, а друга – у харчуванні людей. Урожайність, а отже і місцева торгівля збіжжям, у більшості випадків залежали від природно-кліматичних впливів.

Велику увагу хлібним цінам, створенню спеціалізованих магазинів, об'ємам проданого збіжжя, природно-кліматичним особливостям Півдня України, безпосереднім учасникам регіональної торгівлі приділяв і «ЖМВД» [173, с. 10-21; 207, с. 518-519; 625, с. 33-59; 631, с. 204-234]¹³⁹. Особливо важливими є матеріали стосовно чорноморського та азовського судноплавства [247, с. 58-70; 140, с. 337-364]¹⁴⁰. В контексті порівняння принципове значення мають анонімні статистичні дані по імперії й «національним окраїнам» [334, с. 53-83; 336, с. 456-465]¹⁴¹.

При аналізі джерельної бази з теми роботи також враховувалися методологія та концептуальні підходи, запропоновані А.Бойком, А.Гедьо,

¹³⁹ История создания хлебных магазинов в России // ЖМВД, 1835. – № 4. – С. 10-21; О количестве хлеба отправленного в 1850 году в Царство Польское и Финляндию // ЖМВД, 1851. – № 8. – С. 518-519; Скальковский А.А. Взгляд на хлебопашество и хлебную торговлю в Новороссийском крае и Бессарабии // ЖМВД, 1851. – № 7. – С. 33-59; його ж. О хлебопашестве в Новороссийском крае // ЖМВД, 1851. – № 8. – С. 204-234.

¹⁴⁰ О черноморском судоходстве // ЖМВД, 1835. – № 1. – С. 58-70; Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // ЖМВД, 1835. – № 11. – С. 337-364.

¹⁴¹ Ценность главных жизненных припасов, исчисленных по империи за 1843 год // ЖМВД, 1844. – № 4. – С. 53-83; Цены на хлеб в Санкт-Петербурге и низовых губерний // ЖМВД, 1847. – № 6. – С. 456-465.

В.Філасом і деякими іншими авторами [374, 308 с.; 398, 245 с.; 399, 399 с.; 688, 19 с.]¹⁴².

Крім того, використана принципово важлива інформація, яка вміщена на сторінках таких видань, як «Джерела з історії Південної України» т. 1 (Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. Друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – 528 с.; Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 252 с.; «Джерела з історії Південної України» т. 2. (Козирєв В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX століття). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. – 374 с.

Отже, проаналізований комплекс джерельної бази, який складається головним чином зі: а) законодавчих актів; б) документації центральних органів імперської влади; в) діловодства державних установ на місцях; г) статистичних матеріалів і різного змісту довідкових видань; д) мемуарної літератури, спогадів, епістолярної спадщини, автобіографічних нотаток відомих державних і політичних діячів, чиновників, представників дворянства та ін.; е) «змішаної» категорії джерел (довідкових видань) у своїй основі дозволяє відтворити стан і характер зернового господарства Південної України XIX ст., основні тенденції й специфіку внутрішньої та зовнішньої торгівлі збіжжям, визначити їх шляхи, об'єми, залучений капітал, а також простежити динаміку цін на хліб. Залучена джерельна

¹⁴² Бойко Анатолій. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел. – К., 2000. – 308 с.; Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2001. – 245 с.; Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVIII – XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк, 2006. – 399 с.; Філас В.М. «Журнал Министерства государственных имуществ» як джерело з соціально-економічної історії Південної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2008. – 19 с.

база є репрезентативною, з високим ступенем достовірності фактажу, вміщеного в ній, і з великим коефіцієнтом інформативності.

1.3. Алгоритм наукового пошуку

За останні 10-15 років, після деякого «затишшя» в історичній науці, помітно активізувалися та й актуалізувалися напрацювання вчених, пов'язаних з проблемами розвитку торгівлі в Україні практично на території всіх регіонів і етапах. При цьому чітко простежується намагання дослідників концептуально й теоретично переосмислити більшість аспектів, застосувати нові наукові методи пізнання, а головне – «відштовхнутися», чимдуж «покритикувати» радянську марксистсько-ленінську методологію. Ця тенденція, на наш погляд, є цілком виправданою як об'єктивними, так і часто-густо суб'єктивними чинниками, зокрема умовним нігілізмом у сприйнятті насаджуваних тоталітарним режимом положень на кшталт: у ХІХ ст. «купець-паразит», «єврей-лихвар», «селянин – безпосередній виробник матеріальних благ, якого можновладець постійно немилосердно принижує й експлуатує» і т.п. За таких обставин, як наголосив О.Реєнт, діє такий принцип: «... Методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології» [597, с. 3-22]¹⁴³.

Отже, «виходить на принципово новий рівень» і поступово має змінюватися. Це писалося шановним автором десять років тому. Минув час, настало ХХІ ст. ... Що ж змінилося в цьому аспекті? Дозволимо собі знову ж таки процитувати цього вченого, дуже вже яскраво й барвисто він формулює думки: «Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без

¹⁴³ Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ, 1999. – № 3. – С. 3-22.

пізнавального прапора. Методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію. Результатом цього є поява праць, що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому – линуть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури». І далі: «Долаючи синдром постперебудовної ейфорії, науковці-гуманітарії повинні визнати, що методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно» [598, с. 3, 4]¹⁴⁴.

Який же вихід із ситуації, що склалася? Вважаємо: методологія новітніх наукових пошуків повинна базуватися на чим більшій сукупності методів пізнання й теоретично обґрунтованих принципах у кожному конкретному дослідженні з метою вирішення найвагоміших поставлених завдань. А тому в процесі вивчення історичних умов і розвитку хлібної торгівлі Південної України ХІХ ст. ми свідомо спробували відмовитися від сприйняття імперативного – лише матеріального боку людського буття, котре формувалося під впливом декількох домінуючих факторів. У політиці царського уряду в сфері торгівлі особливо показовими стали заходи стосовно євреїв (тенденції до обмеження їх пільг, але поступки тим, хто прийняв християнство), надання переваг російським і іноземним негоціантам, над українськими. Разом з тим, яскраво простежується «панування» об'єктивних законів економіки та «здорового глузду» над «політичними» міркуваннями деяких вищих урядовців, навіть імператора, здатних часом прийняти «справедливе» рішення всупереч власним бажанням і етнічним (релігійним) забобонам (стосовно іудеїв, мусульман, католиків і т.д.).

Грунтуючись на таких основоположних принципах історичної науки, як історизм, об'єктивність, всебічність вивчення, системність, еволюція і плюралізм, автором використані методи: періодизації

¹⁴⁴ Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003. – С. 3, 4.

(діахронний), порівняльний, ретроспективний, комплексного аналізу, структурно-системний, статистичний, логічно-аналітичний і синтезу, котрі дозволили цілком вирішити проблему – дослідити динаміку зовнішньої й внутрішньої торгівлі хлібом південноукраїнських регіонів протягом досить тривалого терміну. А також отримати вагомі, часто малознані раніше, дані про конкретні події, особистості й явища. Так, діахронний підхід у зображенні фактів дозволив показати якісні зміни і специфіку (порівняно з іншими «національними окраїнами» імперії) в економічній політиці царського уряду, зокрема в галузі купівлі-продажу збіжжя. А саме, як стихійні лиха, велика врожайність, війни та інші фактори в різний час впливали на прийняття пільгових для торгового люду рішень і законів, або, навпаки, обмеження чи навіть заборони його вивозу за межі губерній і за кордон. Порівняльний метод, наприклад, дав можливість виявити характерні риси організації й спеціалізації купівлі-продажу зерна, притаманні Півдню імперії, кількісні показники її учасників співвідносно губерніям центральної Росії, Правобережної, Лівобережної й Слобідської України. Ретроспективний метод зумовив історичні екскурси, зокрема, до кінця XVIII ст., а потім – початку XX ст., щоб докладніше простежити, як виникало те чи інше явище, які стадії проходило, чим завершилося (наприклад, функціонування та занепад чумацтва, виникнення й формування гільдійського купецтва). А без застосування статистичного методу практично нереально було б показати динаміку об'ємів купівлі-продажу хліба та цін на нього.

При висвітленні історичних етапів і тенденцій розвитку хлібної торгівлі Південної України особливо важливим є аналіз цін на різні види збіжжя та географії їх поширення. По-перше, вони були та залишаються важелем, завдячуючи якому об'єктивні економічні закони діють на обмін і виробництво, регулюють їх. А тому з'ясування їх динаміки дозволяє розкрити внутрішній механізм ринку. По-друге, відомості про ціни, які існують у нашому розпорядженні, слід вважати більш-менш повними і

систематичними, на відміну від інформації стосовно капіталів і прибутків товаровиробників у цій галузі господарства. Через їх зростання (падіння) можна досить послідовно простежити процес становлення буржуазного ринку в ХІХ ст. По-третє, ціни представляють собою для дослідника принциповий конкретно-історичний матеріал, що набагато полегшує вибір методики їх вивчення. Так, вони є «часовими показниками», а тому мають декілька рівнів. Останні, в свою чергу, відображають найбільш суттєві внутрішні риси та властивості явищ і процесів. Правда, слід враховувати і те, що ці показники включають і випадкові відхилення, викликані різними привхідними обставинами. Зокрема, ціни на хліб зазнають змін не лише протягом року, а й сезону, навіть у межах останнього. Причому такі коливання відбувалися щорічно. Тому динамічні ряди слід вибудовувати так, щоб сезонна хвиля в них була елімінована. Конкретно даної праці, то розміщені до неї статистичні таблиці найчастіше враховують не сьогоденні, місячні чи сезонні, а середньорічні ціни.

Цілком очевидно, що усунення суб'єктивних факторів у процесі виробництва й обміну, наприклад, розбіжність цін на території одного району (регіону), тобто їх нівелювання, сприяли складанню єдиного національного ринку, а в межах імперії – «всеросійського». В межах Південної України, як в цілому і держави, нівелювання означало, насамперед, упорядкування та зближення рівнів цін, «пом'якшення» впливу на них «стихійності». Уявлення про ступінь такої упорядкованості можна отримати шляхом співставлення цін у різних містах і регіонах у ті чи інші історичні періоди (моменти), що і було зроблено в роботі. Узагальненим показником глибини такого явища є «величина» розкиду цін у просторі й часі.

Означений аспект аналізу в принципі не дуже складний за своєю природою, але і він вимагає спеціальної обробки даних, бо ґрунтується на співставленні таких показників (величина, термін змін і варіації цін), які не містяться в фактичній, натуральній вартості збіжжя. Отже, за таких

обставин не можна діяти методом їх традиційної – «математичної» обробки, а лише способом математично-статистичного аналізу.

При цьому слід наголосити: хоча ступінь нівелювання і необхідно розглядати, як важливий показник єдності чинників цінотворення, але він не розкриває до кінця суті такого явища, а, головне, не дає конкретної кількісної його оцінки. Безпосереднім відображенням прояву закону вартості, а значить і всебічності та глибини розвитку ринку на той чи інший товар, є ступінь сполученості або взаємозв'язку. Він показує рівень синхронності й пропорційності зрушень у цінах на території різних населених пунктів і місцевостях у певні періоди. Оціночні характеристики такого взаємозв'язку також можна дати лише за допомогою математично-статистичного методу.

Стан ринку, його глибину розвитку слід характеризувати й з боку реакції того на різні загальні чи випадкові фактори цінотворення. Швидкість і масштаби реакції на них і є показником його справжнього становища. Тому методика аналізу і повинна бути спрямована на виявлення останнього на всіх етапах, незважаючи на важливість кожного з них.

Розвиток торгівлі, як і всього народного господарства, перебуває в площині перетину предметів чотирьох галузей науки: власне історії, економіки, права й етнології. А тому висвітлення означеного нами об'єкту потребує застосування міждисциплінарного підходу, отже, відповідного інструментарію. Причому не завжди «традиційного». Принаймні, – «спрощених» (у даному випадку) формально-юридичного та економічного аналізу методів. Звідси виникає потреба елементарного долучення профільних термінів, понять, складових і конструкцій. У зв'язку з цим стає в нагоді використання спеціальної літератури [694, 176 с.]¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів. – К., 2004. – 176 с.

Охоплюючи для відтворення всі аспекти внутрішньої й зовнішньої торгівлі, не слід забувати, що «діючими персонажами» в ній були не лише учасники безпосередньої купівлі-продажу певних предметів чи виробів, а й держава в цілому, уряд, селянин, який вирощував зерно і поміщик, якому той належав і котрий нерідко особисто долучався до означеного процесу, цінотворення тощо. Причому, політику навіть лише на вищому рівні, слід розглядати як складові рішення імператора, Сенату, Державної ради, Комітету міністрів, губернаторів і ін. Необхідно враховувати і той незаперечний факт, що на місцях чиновник нижчої ланки міг «спотворити», формально знищити, а то й «забути» головну «ідею» вищого керівництва. Не кажучи вже про такі негативні суспільні прояви, як корупція, обман, професійне недбальство тощо.

Яскравим прикладом цьому можуть бути перипетії навколо відомих фінансових реформувань Є.Канкріна чи державного секретаря М.Сперанського. Зокрема, «План фінансів» останнього викликав негативну реакцію в багатьох вищих посадовців, бо той спробував встановити доволі жорсткі умови в сфері податкової політики, збільшивши обсяги зборів із населення [648, с. 19-106; 649, с. 28.]¹⁴⁶. Причому, «План» об'єднав у своїй незгоді потенційних супротивників: консервативне придворне дворянство та ліберальних сановників. Їх гаслом стала позиція, яку сформулював ще М.Карамзін у «Записке о древней и новой России...»: «... Государственные доходы (увеличивать. – Авт.) новыми налогами есть способ весьма ненадежный и только временный. Земледелец, заводчик, фабрикант, обложенные новыми податями, всегда возвышают цены на свои произведения, необходимые

¹⁴⁶ Сперанский М.М. План финансов // У истоков финансового права. – М., 1998. – С. 19-106; його ж. Проекты и записки / Под ред. С.Н.Валка. – М., 1961. – С. 28.

для казны и через несколько месяцев открываются в ней новые недостатки» [479, с. 75]¹⁴⁷.

При висвітленні теми значною методологічною проблемою, у відповідності поставлених наукових завдань, стало дослідження регіональних особливостей загалом у політиці царського уряду і безпосередньо в торгівлі. Адже при цьому доводилося не раз «виходити» за межі визначених географічних «рамочок». А саме «такий підхід, – вважає Я.Верменич, – дає ключ до пояснення специфіки економічного і соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна є типовою рубіжною державою, в сучасних межах якої зійшлися «краї» трьох геополітичних, соціокультурних і гео економічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського... З рубіжністю України пов'язані три соціокультурні «плити», що нині ототожнюють зі Західною, Східною та Південною Україною» [389, с. 51]¹⁴⁸.

В зв'язку з цим хотілося б зробити декілька зауваг. Нерідко вчені, відтворюючи розвиток торгівлі на території Південної України, яка за «увагою» уряду до неї й наданням економічних і соціальних пільг практично не мала аналогів у імперії, «забувають» поєднати всі «етнологічні» чинники. А саме з їх контексту «випадають» організація, об'єми та спрямування хлібної торгівлі на Кримському півострові татарами. Вона помітно різнилася від купівлі-продажу інших субетносів, мала свої поняття та критерії.

Крім того, своєрідності «додавали» й колонізаторські устремління центральної влади, які часто-густо наштовхувалися на опір різних польських груп, котрі зберігали за собою потужний вплив у сфері

¹⁴⁷ Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. – М., 1991. – С. 75.

¹⁴⁸ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 51.

культури, економіки та соціальних відносин, а тому не «полишали надії на політичний реванш» [389, с. 93]¹⁴⁹.

До того ж, входячи до різних генерал-губернаторств (Київського, Малоросійського, Новоросійського і Бессарабського) населення українських губерній у сприйнятті російських чиновників мали неоднакові можливості до інтеграції з імперським центром, отже і перспективи суспільно-політичного й економічного розвитку були різними. Через що у дослідників виникають значні методологічні складності як у плані порівняльного аналізу, так і при визначенні місця окремих регіонів у структурі держави [530, с. 25]¹⁵⁰. «Синхронічність» же аналізу, «порівнянність результатів» у територіальному розрізі є неодмінним атрибутом фаховості роботи [389, с. 63]¹⁵¹.

Враховуючи багатогранність об'єкту вивчення та незавершеність процесу формування понятійного апарату й історичної термінології, принциповим стало чітке визначення залучених до роботи категоріальних понять: «купецьке товариство», «торговий дім», «профільна фірма», «податкові органи», «фіскальна політика», «торговельна конкуренція», «акциз» тощо. Ці та деякі інші ключові дефініції аналізуються автором і їм даються відповідні пояснення по тексту.

* * *

Таким чином, історія торгівлі Південної України ХІХ ст. певною мірою висвітлювалася в багатьох різнопланових за тематикою й широтою охоплення студіях, неоднакових за формою та жанром. І якщо для «дожовтневої» спеціальної літератури було притаманним здебільшого «сире» накопичення фактів і дещо спрощений їх аналіз (констатаційний підхід), то для радянських вчених характерне надмірне «захоплення»

¹⁴⁹ Там само. – С. 93.

¹⁵⁰ Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С. 25.

¹⁵¹ Верменич Я.В. Назв. праця. – С. 63.

узагальненнями та «всебічністю», намагання підпорядкувати положення й результати своїх досліджень з ідеологічними догмами більшовизму і марксистсько-ленінською – «єдино вірною» – методологією. А це, в свою чергу, призводило до гіперболізації соціально-економічних факторів впливу та ролі класової боротьби, побіжним описам регіональних особливостей, природно-кліматичних умов, а головне – до нехтування психологічного чинника, проявів самосвідомості конкретних індивідуумів.

Разом з тим, авторське бачення й аналіз усієї історіографії, в тому числі іноземної, не переконав нас повністю і доцільності, як на цьому наполягають деякі сучасні вчені, зміни пануючого «чотиричленного підходу» при її висвітленні (дореволюційна, радянська, зарубіжна й новітня вітчизняна), який «витіснив» традиційний «тричленовий радянський поділ» (дореволюційна, радянська й зарубіжна історіографія).

В аспекті методології враховані (але не в усіх випадках прийнятні) «новітні» тенденції відстуау від попереднього поділу минулого народів за формаційним принципом (В.Верстюк, Н.Яковенко та деякі інші). В зв'язку з цим виклад матеріалу в роботі значною мірою персоніфіковано: вперше в контексті означеної теми виділено в окрему рубрику «найбільш вагомі постаті» (зокрема в галузі торгівлі хлібом). Особливо проблематично це було зробити, через брак відповідних джерел, стосовно селян.

Практично всі дослідники писали про велику роль торгівлі в модерну добу, зазначали про процес перетворення торговців у кількісно значний прошарок у суспільстві. Проте в історіографічному просторі створювалося найчастіше упередження, негативне ставлення до тих, хто в процесі реалізації збіжжя створював капітали, а в решті й «матеріальне благо» (багатство). Великомасштабні торговельні операції викликали подив і захоплення в сучасників, інтерес у науковців, і ... критику «моралістів» (причому не тільки істориків марксистсько-ленінського спрямування). На думку останніх, це відбувалося, головним чином, тому, що торговець робив шкоду усім через обман, вважався «освяченим

нечистою силою». Отже, він неодмінно занепащав не лише свою душу, а й того, хто вступав з ним «у комерцію». Відповідно робився категоричний висновок: перебування в сфері торгівлі робило людину «нечистою».

Для ХХ ст. характерними стали більш продуктивні студіювання про ярмаркову торгівлю, поширення «економічного матеріалізму», теорії вартості К.Маркса тощо. Перші праці, які з'явилися на той час, з'ясовували переважно місце ярмарків у господарському розвитку країни. Проте і тоді ці осередки для дослідників залишалися швидше «пасинками», ніж суб'єктами історичного процесу. Про них, як правило, тільки «згадували» на тлі висвітлення «внутрішнього ринку» та «періодичної торгівлі».

Також слід констатувати і той факт, що протягом 50-х – 70-х років ХХ ст. практично всі профільні праці, навіть синтетичні на зразок багатотомної «Історії Української РСР» (К., 1979), хлібну торгівлю зображували в контексті становлення та еволюції «нових буржуазних відносин». Наявність же в ній економічних протиріч, соціальних антагонізмів і «практичних непорозумінь» між 044Засниками пояснювалася здебільшого через призму закономірностей поступу тогочасного суспільства. І дискусії, інколи досить гострі, навколо названих аспектів, як правило, завершувалися нічим: всі репрезанти різних поглядів з ними і залишалися. Спільним буор тільки те, що відбувалося «зміцнення» торговельних зв'язків у часі й просторі (між населенням окремих українських регіонів, народами Російської імперії й т.д.).

Очевидним було те, що такий стан висвітлення торгівлі зерном, становлення національного та всеросійського ринків нікого не могло задовольнити. А тому конкретна, більш об'єктивна відповідь на всі поставлені питання могла вирішитися за двох необхідних умов: по-перше, подолання марксистсько-ленінських догм і, по-друге, залучення «нової» представницької джерельної бази. Останнє неабияк ускладнюється через розпорошення документів по численних архівних сховищах.

З кінця 80-х років ХХ ст., а особливо з набуттям Україною незалежності, ситуація в історіографії докорінним чином почала змінюватися. Було переглянуто більшість підходів у відображенні минулого. Марксистсько-ленінська методологія якщо й не канула в «Лету», то принаймні формально відкидається вагомою частиною вчених.

Що ж конкретно зроблено попередниками й існуючі упущення по означеній проблемі:

- накопичена велика кількість фактичних, зокрема статистичних даних, що дає можливість відтворення динаміки й обсягів реалізації хліба як на внутрішніх, так і зовнішніх ринках практично на всіх етапах розвитку;
- разом з тим, до кінця не виявлені всі причини (компоненти) розвитку чи згортання торгівлі (наприклад, значення конкуренції, військових подій, зловживання тощо);
- не визначена значущість цієї галузі в усьому народно-господарському комплексі краю (співвідношення в прибутках, кількість учасників від різних верств суспільства, «запрограмованість» на неї інших сфер економіки);
- залишаються й до нині дискусійними в оцінках безпосередні заходи окремих урядовців і в цілому імперської влади;
- навіть не було поставлене питання взаємозв'язку утримання війська й внутрішньої купівлі-продажу збіжжя;
- надмірно гостро і на сучасному етапі обговорюються аспекти «визначальної» чи «середньостатистичної» ролі хлібної торгівлі Півдня в експорті імперії (об'єми її реалізації з територій Центральної Росії та Прибалтики через морські порти);

- актуальним у вивченні залишається поетапний процес переорієнтації шляхів з північно-західного на південний напрямок (сутність колонізаційної політики Романових і етнічні аспекти її проведення) тощо.

Втім, за нашим переконанням, наявна фахова література, джерельна база та застосовані наукові принципи пізнання і методи дослідження дозволяють у повній мірі вирішити поставлені в роботі творчі завдання.

РОЗДІЛ II. Напрямки, засоби й обсяги постачання зерна на південні ринки та його своєрідність

§2.1. Особливості функціонування та проблеми наповнення

У зв'язку з визначенням назви цього підрозділу відразу може виникнути декілька логічних запитань: а чому саме хлібних ринків? Чому Південної України XIX ст.? Вважаємо, що відповідь на них криється в таких головних чинниках. По-перше, в суті тих неоднозначних процесів, які відбувалися в поетапному (а не суцільному!) розвитку одного з найбільш розвинутих в економічному відношенні українських регіонів. По-друге, тут знайшли особливо яскраве відображення тенденції товарообігу не лише загальнонаціонального, а й певною мірою всеросійського масштабу, ба, навіть європейського рівня. По-третє, на території Півдня України «капіталізація» народного господарства, інтенсифікація буржуазних відносин і насичення ринку продукцією набували періодами своєрідних рис з деякими, на перший погляд, парадоксальними проявами. І останнє: цей аспект і до нині залишається одним з найменш висвітлених у вітчизняній історіографії в контексті дослідження загальної теми „Розвиток торгівлі в Україні за нової доби”.

Особливість перша . На території південних губерній, які порівняно з Лівобережжям, Правобережжям, Слобожанщиною та західноукраїнськими територіями, набагато пізніше були освоєні переселенцями, існували велика кількість родючої землі, більш сприятливий (теплий) клімат для сільського господарства, могутній людський потенціал і природні ресурси, котрі не так давно лише почали активно використовувати.

Все це сприяло швидкому укрупненню поміщицьких маєтків, зростанню кількості дрібних господарств, а в тих і інших – значної концентрації землеробського реманенту та робочої худоби. Вже на

середину ХІХ ст., наприклад, у Херсонській губернії, окремі можновладці володіли близько 1 тис. десятин землі, 200 робочими волами та 300 ревізькими душами [554, с. 593-596]¹⁵². Приблизно тоді ж у Катеринославській губернії тільки в поміщицьких господарствах засівалося до 1 млн. 200 тис. десятин землі, правда, половина якої оброблялася за допомогою примусової праці, землеробських знарядь і робочої худоби підневільних селян (кріпаків) [418, с. 136]¹⁵³.

Враховуючи такі розміри посівної площі і знаючи приблизну кількість населення південного регіону, можна з великою вірогідністю припустити: хліба б мало вистачати не лише для задоволення потреб місцевого населення, а й велика частина його повинна була б надходити на внутрішній і зовнішній ринок. Останнє існувало в дійсності, але нерідко при одночасному голоді серед селян, які зазнавали його через стихійні лиха, недороди, розорення господарств тощо.

Траплялися випадки, коли селяни, зазнаючи жорстоких утисків з боку панів, і, навіть голодуючи, на знак протесту відмовлялися від „хлібних” подачок своїх гнобителів, свідомо прирікаючи себе на фізичні страждання та смерть. Так, протягом 1805-1820 рр. неодноразово виникало питання про невивантаження й дорожнечу хліба в Новоросійському краєві. Навіть йшлося про закупівлю жита та борошна до 50 тис. четвертей в Орловській і Воронежській губерніях [105, арк. 1-227]¹⁵⁴. Разом з тим, 23 листопада 1821 р. херсонський військовий

¹⁵² Обнискский Д. Описание сельского хозяйства помещика подполковника Келеповского, Херсонской губернии // Земледельческая газета, 1848. – № 50. – 22 июня. – С. 593-596.

¹⁵³ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., -1954. – С. 136.

¹⁵⁴ РДА. – Ф. 1287. – Оп. 1. – Ч.1. – Від. 1. – 1-й стіл. – Спр. 212. – Арк. 1-227.

губернатор О. Ланжерон повідомив з Одеси керуючого міністерством внутрішніх справ про те, що селяни с. Кочубеївка (Херсонський повіт) категорично відмовилися прийняти від їх землевласника, дійсного статського радника С. Кочубея „пособие, без коего с наступлением глубокой зимы подвергнут себя гибели». Далі в донесенні О. Ланжерон зазначив: «...Все меры, какие употреблены были на склонение кочубеевских крестьян принять предлагаемый от владельца хлеб, остались тщетными, что они, отказываясь от того, объявили: скорее умрут, нежели получат какое пособие из экономии г. Кочубея, что положение их самое жалкое, остаются в опустошенных жилищах без одежды, топлива и жизненного продовольствия, и что неминуемо подвергнут себя гибели» [307, с. 361, 362]¹⁵⁵.

Як бачимо, дуже неординарний випадок з досить своєрідним проявом селянської, в даному разі кріпацької, свідомості.

В 1833 і 1836 рр. неврожаї та голод навпаки змусили селян окремих районів на Півдні України вимагати від своїх господарів продовольства та „хлібного пособия”, а в результаті призвели до масових виступів протесту [7, арк. 1; 308, с. 142]¹⁵⁶.

Поряд із заможними господарствами існували і такі, що були практично неспроможними не лише поставляти хліб на ринок, а і забезпечувати ним власних хазяїв. Зокрема, на думку управляючого Міністерством внутрішніх справ О. Строгова, в Олександрівському повіті Катеринославської губернії до виступу селян поміщиків Лаврових

¹⁵⁵ Селянський рух на Україні. Середина X V III – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1978. – С. 361, 362.

¹⁵⁶ ЦДІА України (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 1; Селянський рух на Україні. 1826-1849 рр. – К., 1985. – С. 142.

„послужило стесненное положение их, ибо, не имея ни удобных жилищ, ни собственного хлебопашества, ни должного распорядка в отправлении господских работ, они всегда находились в бедности, что все сие проистекало не столько от намеренного отягощения их владельцами, сколько от совершенно расстроенного состояния самих Лавровых, которые, переходя с места на место и поселившись на оброчном участке земли временно, не имеют способов упрочить благосостояние своих крестьян... ” [308, с. 165-166]¹⁵⁷.

В тому ж таки повіті склалися схожжі складні обставини в с. Онуфріївка – маєтку Д.Бутурліна. Про що доповідав управляючий Онуфріївською вотчинною конторою М.Бесєдовський у 1825, 1826 і 1828 рр. [121, арк. 1-48; 122, арк. 1-66; 123, арк. 1-43]¹⁵⁸

Особливо негативно впливали на «разные хозяйственные заведения» Новоросійського краю масові втечі безпосередніх виробників у сусідні регіони. Про це безпосередньо йшлося в „Доповідній записці” імператору Олександрю I 1811 р. [307, с. 307, 308]¹⁵⁹.

З метою вирішення „наболілих питань” і, в першу чергу, поліпшення становища сільського господарства, в межах Південної України почали створювати відповідні спеціалізовані товариства. Наприклад, у 1828 р. таке виникло в Одесі, члени якого разом з місцевими поміщиками розробили ряд заходів, спрямованих на збільшення прибутків від регіональних господарств.

¹⁵⁷ Селянський рух на Україні. 1826-1849 рр. – С. 165-166.

¹⁵⁸ РНБ. ВР. – Ф. 116. – Спр. 18. – Арк. 1-48; Спр. 19. – Арк. 1-66; Спр. 21. – Арк. 1-43.

¹⁵⁹ Селянський рух на Україні. Середина X V III – перша чверть XIX ст. – С. 307, 308.

В кінці ХІХ ст. особливо наполегливо деякі профільні товариства вболівали за підвищення якості збіжжя, яке продавалося на всіляких ринках. Зокрема в 1892 р. Одеське біржеве товариство порушило клопотання про обмеження «домішок» до 3% при купівлі-продажу ячменя. Департамент торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів відповідним чином задовольнив його [76, арк. 1]¹⁶⁰. Мало того, цими питаннями спеціально займалася й державна дума.

Другою особливістю функціонування та наповнення ринків Півдня України слід вважати співвідношення між внутрішніми потребами та вивозом хліба за кордон. Наприклад, у деяких інших регіонах, особливо в межах Лівобережжя, яке „опинилося” всередині областей багатих на збіжжя, проблема його реалізації стояла особливо гостро. Весь „надлишковий” запас міг „лежати” без руху роками, бо не виникало ніякої потреби щодо нього на зовнішньому ринку. Тому про товарність хліба в деяких місцевостях можна говорити лише умовно, або ж із певними застереженнями. Зокрема, про „нагромадження” запасів зернових у лівобережних поміщиків свідчать такі дані. В 1840 р. у родині Базилевських (Хорольський повіт Полтавської губернії) їх набралось до 200 тис. четвертей. Проте значна частина зі зібраного була зіпсована через надмірно тривалий термін зберігання (з 1825 р.). [679, с. 145]¹⁶¹ Місцевий поміщик Лялін у розпачі зазначив, що в 1844 р. господарі маєтків не знали як поступити з їх великим урожаєм – сам – п’ять*. І це при крайній потребі коштів. Далі він скаржився на відсутність належної кількості покупців на хліб, на неможливість вивозу його в інші губернії через бездоріжжя та брак достатніх засобів транспортування. А тому

¹⁶⁰ РДА. – Ф. 20. – Оп. 10. – Спр. 27. – Арк. 1.

¹⁶¹ Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912.- Вып. 9. – С. 145.

* Тобто: в п’ять разів більше, ніж було посіяно.

поміщики були змушені з нетерпінням чекати неврожаю [395, с. 58-75, 101-122]¹⁶²

Отже, маємо парадокс тих часів, який, утім, можемо спостерігати і за сучасних умов. Такими суворими були тодішні реалії життя! Разом з тим, близькість чорноморсько-азовських портів, закордонних ринків набагато спрощувала вирішення схожих проблем для південних жителів. Хоча і в них інколи виникала затовареність різних видів зернових культур.

У зв'язку з вище означеними причинами існувала третя особливість. Порівняно з деякими регіонами (наприклад, Лівобережжям) у південних губерніях, особливо у великих маєтках, товарне землеробство розвивалося набагато успішніше. Про що певною мірою може свідчити зростання тут посівної площі. Так, з 1788 р. по 1851 р. вона розширилася в 25 разів (з 115 тис. четвертей до 2909 тис. четвертей). Причому головним чином не за рахунок збільшення кількості місцевого населення, а завдячуючи переважно інтенсифікації товарного землеробства [633, с. 97]¹⁶³.

Конкретно по Катеринославській і Херсонській губерніям маємо такі дані про хліб для першої половини XIX ст. (тис. четвертей): [359, с. 27-55; 718, с. 6-19; 465, с. 305, 340]¹⁶⁴

¹⁶² Витте Ю. О сельском хозяйстве в Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерніях / Ю.Витте // Журнал Министерства государственных имуществ, 1844. – № 10. – С. 58-75; № 11. – С. 101-122.

¹⁶³ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края.- Одесса, 1853.- Ч. 2.- С. 97.

¹⁶⁴ Багалея Д. И. Колонизация Новороссии и первые шаги ее по пути культуры// Киевская старина, 1889.- №4-5. – С.27-55; Штукенберг И. Статистические труды.- СПб., 1860.- Т.2. – С.6–19; Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи.- СПб., 1815.- Ч.V.- С. 305, 340.

Роки	Катеринославська губернія		Херсонська губернія	
	посіяно	зібрано	посіяно	зібрано
1803	448,2	1565,9	261,4	554,3
1847	736,2	2252,7	608,3	2560,9

Причому, в окремі роки на початку XIX ст. у Катеринославській губернії лишалося для продажу близько 1 млн. 80 тис. четвертей хліба, а у Херсонській – 700 тис. четвертей.

Важливо зазначити і те, що наповнення південних ринків хлібом відбувалося не лише за рахунок внутрішніх можливостей, а й за допомогою торгових людей Київської, Подільської та Волинської губерній. Велику роль у цій справі відігравали посередники (у певні роки до 80 % всіх поставок). Деякі поміщики Правобережжя мали на Півдні власні склади, як, наприклад, Браницькі в Одесі. Саме у це місто вивозилася основна частина товарного хліба (від 40 до 60%) Київської та Подільської губерній, а набагато менше у Галичину та Волинь. У кінці 50-х – на початку 60-х років в Одесу з Поділля і Волині надходило в середньому 320 тис. четвертей по Дністру та 700 тис. четвертей сухопутними шляхами. В загальному обсязі найчастіше переважала пшениця [418, с. 144]¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України.- С. 144.

В 1858-1862 рр. вивіз збіжжя з Правобережної України розподілявся так: 40% до Одеського порту, близько 28% у Херсонську та Таврійську губернії, трохи більше 22% у Бессарабію, 10% - Катеринославську та Полтавську губернії [726, 412 с.; 724, 185 с.; 727, с. 177-335]¹⁶⁶. Слід заголосити увагу на тому, що на початку XIX ст. всезростаючі обсяги хліба, який надходив у Одесу, аж ніяк не знижували ціну на нього. А цього варто було б очікувати за логікою ринку в умовах конкуренції. Проте в реалії відбувалося навпаки: вартість хліба зростала. Наприклад, ціна на пшеницю в місті з 1814 р. до 1817 р. збільшилася майже вдвічі (з 5 крб. 53 коп. за чверть до 10 крб. 21 коп.) [342, с. 1225]¹⁶⁷. Тому-то її і везли сюди звідусіль, нерідко за 600 верств і далі.

В подальшому на території Південної України спостерігалися значні коливання цін. Зокрема, несприятливі для Російської імперії „хлібні закони” в Англії 1815-1828 рр. і Франції 1819-1832 рр., війна з Туреччиною 1828-1829 рр., поява у Західній Європі дешевого єгипетського та американського зерна спричинили падіння його вартості, а голод і неврожай 1833-1834 рр., навпаки, викликали дорожнечу.

На певну специфіку того, хто і як наповнював місцевий хлібний ринок (окрім селян і поміщиків) звернув увагу тогочасний економіст А. Шмідт. З цього приводу він писав: „Торгівлею хлібом займаються окремо промисловці, які мають у краю незлічену кількість комісіонерів, агентів, факторів і торгівців, котрі отримують значний бариш від свого посередництва. Вони їздять по селам, містечках і містах, на базари, торги і

¹⁶⁶ Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе.- СПб., 1870.- Т.2. (додаток 44/2); його ж. Крым, его хлебопашество и хлебная торговля.- СПб., 1870. – 185 с.; його ж. Хлебная торговля на Волыни // Хлебная торговля на самовывозных рынках. – СПб., 1870. – Вып. 5. – С. 177-335.

¹⁶⁷ Экономический указатель, 1857.- №52.- С. 1225.

ярмарки, скуповують хліб по частинам, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торгівцям або везуть в Одесу” [714, с. 542]¹⁶⁸.

Про стан торгових шляхів на території південних українських регіонів до середини 50-х років зазначив тамтешній поміщик В. Крейц: „Сухопутних сполучень, тобто зручних сучасних у нас немає. Про шосе і залізниці ми нічого не знаємо. Не можна ж вважати шляхами сполучення ті поштові, чумацькі й міжселищні шляхи, по яких рухаються наші пошти, транспорт, торгівля та взагалі все зовнішнє життя й інтереси кожного, - шляхи, які більше півроку непрохідні від грязі, грузькості, на яких часто нема ні мостів, ні гребель, які ремонтуються або вірніше вичищаються і зарівнюються тільки перед ревізією губернатора, і, нарешті, на яких найменша річка або струмок під час танення снігів становить непрохідну перешкоду і затримує транспорт не на дні, а на цілі тижні” [390, с. 313]¹⁶⁹.

Реформуванню та поліпшенню торгівлі на місцях мала б організація кредиту, але її в першій половині XIX ст. фактично не існувало. Лише у 60-70-х роках почала створюватись кредитна система в Росії й частково в Україні. Зокрема, широкі операції з грошима став впроваджувати Державний банк, який було засновано 1860 р.

Таким чином, слід констатувати: XIX ст. – це особливий етап у розвитку хлібної торгівлі в Південній Україні. Його особливостями стало те, що ця територія, на відміну від інших великих українських регіонів, набагато пізніше була освоєна переселенцями, а могутній людський

¹⁶⁸ Шмидт А. Херсонская губерния.- СПб., 1863.- Ч.2. – С.542.

¹⁶⁹ Цит. за: Вернеке О. До історії залізничного транспорту на Україні // Записки Історично-філологічного відділу УАН.- К., 1927.- Кн. XI.- С.313.

потенціал і багаті природні ресурси лише починали активно використовувати. Близькість чорноморсько-азовських портів, закордонних ринків особливо активізувала місцеву торгівлю й усувала можливість затовареності різних видів зернових культур. Проте, для означеного періоду були притаманні значні цінові коливання на хліб, а відсутність кредитної системи протягом тривалого часу лише гальмувала процеси, пов'язані з накопиченням і обігом купецького капіталу. Новий імпульс хлібна торгівля набула після 1861 р., що зумовив розвиток буржуазних відносин, транспорту, налагодження шляхів тощо.

§2.2. Специфіка використання “старих” і поява нових торгових шляхів у першій половині ХІХ ст.

У кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. в Україні збиралося близько 31 млн. четвертей хліба*. Відповідно його необхідно було реалізувати. Третина від нього (понад 11 млн. четвертей) продавалася на внутрішньому та зовнішньому ринках, інша частина – споживалася чи перероблялася на місцях. Конкретно щодо збору зерна в 1795 р. маємо такі показники по трьом намісництвам, які в 1796 р. були реорганізовані в Малоросійську губернію (в четвертях) [645, с. 7; 133, с. 87-90]¹⁷⁰:

* Відсутні дані лише по Волинській губернії. Четверть не мала сталої ваги й залежала від роду хліба, його сорту (озима пшениця, арнаутка, “тірка”) і якості. Зазвичай четверть пшениці коливалася від 9 до 10,5 пудів, жита – в межах 9, ячменю – 8, вівса – 6 пудів.

¹⁷⁰ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до Мировой войны. – Ч.І. Хозяйство Гетманщины в ХVІІ – ХVІІІ ст. – Одесса, 1992. – Т. 2. Судьбы фабрик и промышленности. – С. 7; Архив Государственного совета. – СПб., 1888. – Т. 2. Совет в царствовании императора Павла І. – С. 87-90.

Намісництва	Гречка	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес
Новгород-Сіверське	118118	399422	3260	7601	22569
Чернігівське	36220	1238472	97088	172334	326329
Київське	196059	901923	151692	140795	309076
Всього	350397	2539817	252040	320730	657974

Відповідно до указу Павла I від 17 лютого 1799 р., було дозволено повсюдно вивозити пшеницю за кордон [42, арк. 1; 46, арк. 61; 47, арк. 1]¹⁷¹.

На початку ж XIX ст. в українських губерніях існувала така статистика стосовно кількості хліба (тисячі четвертей) [465, с. 305, 340; 718, с. 6-33]¹⁷²:

Губернії	Засівалося	Збиралося	Йшло на продаж
Катеринославська	413,0	2387,7	1079,0
Київська	836,3	4583,1	1496,3
Подільська	967,1	5139,4	1890,0
Полтавська	1513,4	6890,8	2634,9
Харківська	1122,4	5263,1	2510,0
Херсонська	205,5	1430,6	664,2
Чернігівська	1286,5	5070,8	764,0
Всього	6344,3	30765,5	11039,4

¹⁷¹ ЦДІАУК.- Ф.442.-Оп.787.-Спр.162.-Арк.1; Ф.533.-Оп.1-а.-Спр.69.-Арк.61; Спр.121.-Арк.1.

¹⁷² Зябловский Е. Статистическое описание Росийской империи.-СПб., 1815.-С.305, 340;Штукенберг И. Статистические труды.- СПб., 1860.-Т.2.-С.6-33.

Слід зазначити, що обсяги реалізації на зовнішньому ринку в багато разів були меншими ніж на внутрішньому. Економіст-статист П.Кеппен, наприклад, доводив: експорт збіжжя не досягав й 1/100 частини кількості внутрішніх потреб Росії (1740 р.). А його колега А.Семенов писав про десятикратне переважання внутрішнього ринку на території імперії над зовнішнім [619, с. 307]¹⁷³. Деяка дореформена статистика засвідчила, що в середині ХІХ ст. з усього, так би мовити, товарного хліба Російської імперії (в тому числі й України, котра входила до її складу) тільки 10% припадало на селянські господарства, а решта – 90% - на поміщицькі [11, с. 5; 522, с. 18]¹⁷⁴.

Саме поширення внутрішнього ринку певною мірою зумовило відповідну господарську спеціалізацію окремих регіонів, а також зростання груп населення відірваних від землеробства.

Навпаки, вузькість внутрішнього ринку, як справедливо наголошував І.Гуржій, обумовлена переважанням панщинної системи господарства, призвела до того, що не весь хліб, який лишався після задоволення потреб сільського населення, міг бути перетворений на товар. Адже в 30-50-х роках, після забезпечення ним харчування жителів, прогодування худоби, функціонування гуральниць і вивозу за кордон, щорічно залишалось нереалізованих до 10-12 млн. четвертей хліба, а в середині 60-х років – навіть 25 млн. четвертей. Отже, зробив далі висновок вчений: товарність була “дуже і дуже умовною” [418, с. 140]¹⁷⁵.

¹⁷³ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности (с половины XVII ст. по 1858 г.).- СПб., 1859.-С.307.

¹⁷⁴ Сабуров И.В. Влияние земледелия на государственное богатство с русской точки зрения // Журнал земледельцев (ЖЗ), 1858. – № 5. – С. 5; Лященко П. Очерки аграрной эволюции России. – Ленинград, 1924. – Р. V.– С. 18.

¹⁷⁵ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954.-С.140.

В окремі роки деякі можновладці переробляли хліб на горілку, незважаючи на те, що місцеві селяни змушені були залишитися взагалі без його запасів, голодували, а південні ринки були перенасичені зерном. Так, власниця с. Лукіївка А.Нечаєва писала 27 квітня 1841 р. до свого чоловіка в Одесу: “У многих людей...совсем нет хлеба, и заработать негде, у некоторых цинготная стала проявляться. Мы же свой хлеб на вынокурню употребляем” [160, с. 233]¹⁷⁶.

Одним із важливих “територіальних” постачальників південних ринків була Київська губернія. Особливо виділявся київський напрямок. Значною мірою це пояснювалося розширенням посівної площі під товарний хліб, особливо пшениці. Якщо протягом 1799-1846 рр. посівна площа в межах губернії зросла на 72%, то конкретно під пшеницю – на 112% (з 99,4 тис. четвертей до 212, 2 тис.) [651, с. 103]¹⁷⁷.

Причому, найбільшою завзятістю в цьому аспекті вирізнялися поміщики в господарствах Бердичевського, Липовецького, Сквирського, Таращанського та Уманського повітів [651, с. 108.]¹⁷⁸.

Окрім чорноморсько-азовського портів, збіжжя з Київщини відправляли на ринки Волині, Білорусі, Литви. Так, з Київської губернії його в означенні місця надійшло: в 1830 р. – 300 тис. четвертей, 1840 р. – близько 500 тис., а в 1847 р. – вже понад 1 млн. четвертей [322, с. 372]¹⁷⁹. Великого значення на той час набув у галузі хлібної торгівлі Київ з його

¹⁷⁶ Джерела з історії Південної України.- Запоріжжя, 2003.-Т.3. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII-перша половина ХХ ст.)/ Упорядники: С.Абросимова, І. Анцишкін, Н.Сурева та ін. Наук.ред. А Бойко.-С. 233.

¹⁷⁷ Сташевський Є. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби.-К.,1929.-С.103.

¹⁷⁸ Там само. - С.108.

¹⁷⁹ Статистическое описание Киевской губернии: В 3-х ч. / Изд. тайным советником, сенатором И.Фундуклеем. – СПб., 1852.- Ч.3. – С.372.

Контрактовим ярмарком, на який прибували купці з Одеси, Кременчука, Поділля, Білорусі.

Вивіз хліба з Поділля, головним чином пшениці, фактично дорівнював обсягам з Київської губернії. А інколи навіть перевищував той. Збували його на місці, а також на Галичині, Волині, де нерідко не вистачало власного хліба для прохарчування. Значну частину продукту відправляли до Одеси, а далі за кордон.

В зв'язку з розвитком товарного землеробства на Правобережжі формувалися та зростали осередки хлібної торгівлі – міста Дубно, Житомир, Луцьк, Могилів, Ржищев та інші. З різних регіонів, у тому числі південних, сюди з'їжджалися купці, торгові люди, а також їх уповноважені для купівлі-продажу, укладання угод на постачання хліба, підписання довгострокових і разових контактів. Зокрема до Ржищева в комерційних справах спеціально приїздили постійні й тимчасові комісіонери з Катеринослава, Кременчука, Могилева, Пінська та інших міст [417, с. 55]¹⁸⁰.

Важливо зазначити і той факт, на який раніше мало звертали уваги дослідники*, що не завжди угоди в межах Правобережної України укладалися в торгових осередках і не тільки між «рівними» компаньйонами, скажімо, поміщиками та купцями, а й можновладцями й їх підданими, котрі вже власними засобами транспортували збіжжя на Південь. Наприклад, протягом 1825-1862 рр. неодноразово виникало питання про підписання та виконання контракту між поміщиком с.Турбівка (Сквирський повіт Київської губернії) Еразмом Михайловським і тамтешніми кріпаками-чумаками стосовно перевезення борошна, вівса тощо з села до Одеси на продаж [59, арк. 1; 60, арк. 1]¹⁸¹. Одеський купець Ноткін у кінці 20-х років років XIX ст. мав фінансові

¹⁸⁰ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні.-К.,1962.-С.55.

* Мова йде про відсоткове співвідношення участі в хлібній торгівлі.

¹⁸¹ ЦДІАУК.-Ф.2219.-Оп.1.-Спр.156.-Арк.1; спр.157.- Арк.1.

відносини з дружинами колезького радника Розенберг і радзивіллівського купця першої гільдії Заксковою, через що заборгував певну суму грошей [49, арк. 1-13]¹⁸².

На початку 30-х років в Київському військовому губернаторстві розглядалася справа з приводу скарги черкаського купця Трандофілова на міський магістрат за затримку рішення «о взаимной денежной претензии» його з купцем Цвітковим, який проживав у м.Новомиргороді Херсонської губернії [50, арк. 1-11]¹⁸³.

Тоді ж купці Гальперсон і Рафалович, як це засвідчили матеріали Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора, здійснили велику поставку борошна в Херсонську, Катеринославську та Таврійську губернії з Правобережжя [14, арк. 1, 2, 3 і далі]¹⁸⁴.

В 1832 р. російський уряд «опікувався» цілеспрямованою перевозкою хліба на експорт по р. Буг з Волинської губернії [13, арк. 1-54]¹⁸⁵. Того ж року земські чиновники в своїх «рапортах» доповіли київському військовому губернатору про вивіз для продажу різного зерна та вина з Подільської губернії в Одесу і Бессарабію [5, арк. 2-4]¹⁸⁶. Звідси ж спеціально організували доставку пшениці на експорт по р. Буг[13, арк. 1-54]¹⁸⁷.

Отже, названа річка відіграла важливу роль у транспортуванні збіжжя на Південь України.

Тимчасово проживаючий у м. Могилів (Подільський) грецький купець І.Настава скаржився на несправедливе, з його погляду, рішення тамтешнього земського суду в справі з селянами поміщика Красицького

¹⁸² Там само.-Ф.533.-Оп.5.-Спр.1415.-Арк.1-13.

¹⁸³ Там само.-Спр.1615.-Арк.1-11

¹⁸⁴ Там само.-Ф.442.-Оп.64.-Спр.293.-Арк.1,2,3 і далі.

¹⁸⁵ Там само.-Спр.102.-Арк.1-54.

¹⁸⁶ Там само.-Оп.1.-Спр.1198.-Арк.2-4.

¹⁸⁷ Там само.-Оп.64.-Спр.102.-Арк.1-54.

про невиконання тими контракту на перевезення зерна в Одесу (червень-липень 1833 р.) [25, арк. 1-54]¹⁸⁸.

Наступного року жителі с.Ігнатівки Херсонської губернії-дворянин Лаповський і торговець-єврей Альїрін вимагали від поміщика с. Катюржинці Волинської губернії та с. Копачівки Подільської губернії князя Сапеги виконання контракту, який передбачав поставку хліба його селянами до їх зерносховищ [27, арк. 1-10]¹⁸⁹.

Невиконання контрактів на поставку пшениці з Правобережжя на Південь одеськими купцями зафіксували архівні джерела і в другій половині 30-х років [29, арк. 1-31]¹⁹⁰.

У 1847 р. балтський поміщик Ф.Маньковський через посередництво «торгового дому» Броницьких організував закупівлю, а потім і висилку з Одеси за кордон великої кількості пшениці [43, арк. 6]¹⁹¹.

Отже, наведені вище статистичні дані і конкретні історичні факти свідчать про те, що хліб з правобережних регіонів вивозився на південні ринки стабільно і у значних обсягах. До цього процесу долучалися поміщики – власники маєтків, їх кріпосні селяни, купці, а також різного роду «торгові люди». Велику роль за таких обставин відігравали посередники. Про них мова піде в окремому розділі.

Постачання зерна з Лівобережжя, яке було порівняно віддаленим від зовнішніх ринків, мало свої шляхи транспортування та специфіку. Як найважливіші торгові осередки тут визначилися Глухів, Борзна, Ніжин, Конотоп, Почеп. Зокрема в Глухові протягом першої половини ХІХ ст. можна було закуповувати щороку до 200 тис. четвертей збіжжя, в Конотопі понад 100 тис., у Почепі – 125-150 тис. четвертей. Причому, в ці

¹⁸⁸ Там само. – Оп. 138. – Спр. – 316. – Арк. 1-54.

¹⁸⁹ Там само. – Оп. 140. – Спр. 319. – Арк. 1-10.

¹⁹⁰ Там само.-Оп.146.-Спр.368.-Арк.1-31.

¹⁹¹ Там само.-Оп.796.-Спр.339.-Арк.6.

міста воно звозилося не тільки з різних регіонів України, а й з Росії, зокрема Курської й Орловської губерній. Звідси хліб вивозився головним чином у Могилівську та Мінську губернії, значно менше – на Південь, за межі імперії [432, с. 430, 431]¹⁹².

Характерно, що жителі Лівобережної України, порівняно з Правобережною, збували на зовнішній ринок через чорноморсько-азовські порти відносно невелику кількість збіжжя. Правда, ще в кінці XVIII – на початку XIX ст., у зв'язку з розширенням посівної площі під пшеницю, з лівобережних регіонів вивіз на Південь був досить активним. Проте недовго. Незабаром, через швидкий розвиток товарного землеробства в Новоросії, обсяги її постачання з Лівобережжя помітно зменшилися. Саме тому лише деякі господарства тут (переважно в південних повітах Полтавської й Харківської губерній) продовжували вирощувати пшеницю з метою реалізації на південних і закордонних ринках. Більша ж частина хазяїв поступово розширювала посівні площі жита, причому за рахунок пшениці. Однак виразно спостерігалася загальна тенденція реалізації товарного зерна, яке вироблялося в маєтках Лівобережжя та Слобожанщини, на внутрішньому ринку.

І.Гуржій пояснив таке явище кількома головними причинами. По-перше, - слабким потенціалом промисловості і в наслідок цього відсутністю значної кількості промислового населення. По-друге, – оточенням обох регіонів такими ж самими хліборобськими губерніями. По-третє, – примітивністю тогочасних засобів транспортування та бездоріжжям. По-четверте, – віддаленістю нечорноземного промислового центру Росії [418, с. 146]¹⁹³.

Неможливість реалізації значних обсягів зерна призводила до його, так би мовити, затовареності, а в результаті – до псування. Наприклад, у маєтку поміщиків Базилевських у Хорольському повіті Полтавської

¹⁹² Домонтович М. Черниговская губерния.-СПб.,1865.-С.430, 431.

¹⁹³ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... – С. 146.

губернії більша частина з 200 тис. четвертей збіжжя була зіпсована, бо зберігалася протягом 1825-1840 рр.(!) [679, с. 145]¹⁹⁴. У 1848 р. поміщик с. Рибці Полтавського повіту намагався оптом продати 600 пудів озимої та ярової пшениці, а також 1000 пудів жита урожаю ще 1843 р. [345, с. 390]¹⁹⁵. Землевласник П.Лялін у розпачі писав про торгівлю на Лівобережжі: “...З нашим урожаем сам – п’ять ми не знаємо, куди подіти нашу сільську продукцію, існуємо без коштів, необхідних для власних потреб...”. І далі він наголосив на тому, що було дуже мало покупців хліба, а везти його в інші губернії за умов бездоріжжя та відсутності належних засобів транспортування немає ніякого резону. В результаті цього склалася майже неприродна ситуація: поміщики починали сподіватися на неврожай (1844 р.) [395, с. 27, 28]¹⁹⁶.

З приводу схожої ситуації вже вище згадувана А.Нечаєва повідомляла свого чоловіка 17 листопада 1843 р.: “...Продажа хлеба очень неудачна, а что всего хуже, что более источников нет, откуда бы можно выручить пенензов**”, которых теперь в большом количестве необходима нужда. Вот, когда хвост совершенно опустился до земли и протянулся до самой Лукиевки. Бог знает, чем все эти требования удовлетворить” [160, с. 234]¹⁹⁷.

Як бачимо, добробут окремих господарів – поміщиків безпосередньо залежав від прибутків з продажу зерна. Тому часто неможливість його реалізації на території Лівобережної України та за її межами

¹⁹⁴ Труды Полтавской ученой архивной комиссии (Труды ПУАК).-Полтава.- Вып. 9.- С.145.

¹⁹⁵ Ярмарки в Полтавской губернии в течении октября месяца // Полтавские губернские ведомости, 1848. – № 38.– 23 сентября. – Часть неофициальная.– С. 390.

¹⁹⁶ Витте Ю. О сельском хозяйстве в Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерниях / Ю.Витте // Журнал Министерства государственных имуществ, 1844. – № 10. – С. 27, 28.

** Тобто: грошей.

¹⁹⁷ Джерела з історії Південної України.-Т.3.-С.234.

обумовлювала вигідність переробки хліба на горілку. Протягом першої половини століття горілчана промисловість неухильно зростала. Вважаємо за доцільне навести деякі загальні дані щодо цього, адже горілчані вироби з означеного регіону також поставлялися в Південну Україну (тобто перероблене зерно у вигляді спиртних напоїв).

Наприклад, у Полтавській губернії в 1802 р. перероблений на горілку хліб*** досягав 255 тис. четвертей, а в 1846 – вже 600 тис. четвертей [679, с. 106; 356, с. 330]¹⁹⁸. У Чернігівській губернії на початку XIX ст. – 182 тис. четвертей, а в 1844 р. – 725 тис. четвертей. Причому, зерно перероблялося на горілку навіть тоді, коли ним не могли повністю забезпечити місцеве населення для прохарчування.

Схоже явище спостерігалось й на Слобожанщині. Так, протягом 1788-1815 рр. у Харківській губернії переробка зерна на горілку збільшилася з 106 тис. четвертей до 267 тис. А вже в 1846 р. – до 475 тис. [679, с. 110; 151, с. 146]¹⁹⁹.

Означені обсяги залежали від рівня врожайності встановленої ціни кожного року.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що товаризація землеробства на Лівобережній і Слобідській Україні, на відміну від Правобережної, йшла шляхом не стільки вироблення хліба, скільки переробки його на горілку, яка потім вивозилася на близькі й віддалені базари та ярмарки, зокрема й Півдня України.

Інколи в Одесу привозили хліб з Галичини. Наприклад, 1844 р. до міста прибуло понад 100 тис. четвертей пшениці. В порти Азовщини доставлялося зерно з Катеринославської, Таврійської, Харківської

*** Приблизно на виробництво 5 відер горілки йшла четверть зерна.

¹⁹⁸ Труды ПУАК.– Полтава, – Вып.13.-С.106.; Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849.-Ч.2.-С.330.

¹⁹⁹ Труды ПУАК.-Вып.13.-С.110; Военно-статистическое обозрение Российской империи / Сост. Фритче.-СПб.,1850.-Т.ХІІ.- Ч.1. Харьковская губерния.-С.146.

губерній, Земель Війська Донського та Кубанської області. Водою транспортували збіжжя з Воронежської, Саратовської та Тамбовської губернії [163, с. 115; 162, с. 72]²⁰⁰ .

Окремо слід зазначити про т.зв. чумацькі шляхи, які в першій половині ХІХ ст. зазнали значних змін: виникли не тільки нові, а й сформувалися цілі системи доріг. Найдовшою в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.. стала “Одеська дорожня система”, що було пов’язано з початком експорту зерна через місто-порт Одесу. Вона охоплювала величезну територію (південні повіти Волинської, більшу частину Подільської та Київської, західні повіти Катеринославської губерній, простори Бессарабії й всю Херсонщину), з якої йшло найбільше сільськогосподарської продукції на експорт. Головні чумацькі шляхи перетинали Балту, Криве Озеро, Богопіль і Вознесенськ [19, арк. 190, 318-320, 400]²⁰¹ . На початку 40-х років лише в Київській губернії їх протяжність досягла майже 4 тис. верст [641, с. 49]²⁰² .

Чумацькі шляхи пролягли в напрямках практично всіх чорноморсько-азовських портів, багатьох дніпровських пристаней і ярмарків України. Катеринослав, Кременчук, Одеса та деякі інші міста стали “вузловими” населеними пунктами транспортування і найму чумаків-фурщиків.

На початку ХІХ ст. більшість найважливіших чумацьких шляхів, особливо на території Криму, перебувала у власності казни. Частина з них утримувалась за рахунок прибутків Кримського соляного правління. Проте гроші йшли головним чином не на поліпшення доріг, а на

²⁰⁰ ЖМГИ, 1842.- № 3.-С.115; ЖМВД, 1857.-№ 8.-Отд. ІІІ.-С.72.

²⁰¹ ЦДІАУК.- Ф.442.-Оп.71.-Спр.342.-Арк.190, 318-320, 400.

²⁰² Слабеев І.С. З історії нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.).-К.,1964.-С.49.

обслуговуючий їх персонал – робітників і наглядачів. А тому на переправах пароми були старі й рідко ремонтувалися. Це не тільки ускладнювало транспортування товарів, а й робило його значною мірою залежним від примх погоди. В непогоду рух валок набагато уповільнювався або припинявся взагалі. Так, в Бериславі щороку переправою користувалося в середньому до 200 тис. візників, а казенними паромами тут перевозили вантажі 85,5 тис. фур, тобто менше половини тих, що прибували до міста (1847-1858 рр.). Це призводило до утворення великих черг і очікування на переправі по декілька днів, а то й тижнів. При цьому процвітали хабарництво та всілякі зловживання. За певну суму грошей, приблизно стільки ж, скільки коштувала переправа на приватних паромах, деяких чумаків пропускали без черги. Часто казенні наглядачі змовлялися з приватними паромщиками і спеціально гальмували рух на своїх переправах, тим самим спрямовуючи його на приватні пароми. В кінці 50-х років пропускна спроможність останніх досягала до 67 тис. фур щорічно, а за кожну мажу бралось по 1 – 1,5 крб. сріблом. На початку 60-х років ситуація на казенній Бериславовій переправі ще більше погіршилася, бо та потрапила в оренду до місцевого поміщика Куликовського. Він практично скасував безкоштовне використання паромів на ній [358, с. 279-282; 714, с. 289, 291; 573, с. 221]²⁰³.

В 30-х роках розпочалися заходи по ліквідації окремих порогів на Дніпрі й спорудженню обхідних каналів. Проте здійснювалися вони дуже поволі, а тому не дали значних результатів. І надалі подолання порогів залишалось небезпечним і складним. Лише протягом 1832-1842 рр. через них розбилося 49 суден і понад 100 плотів. На той час Дніпро продовжував представляти собою «розірвану» транспортну магістраль, що помітно впливало на товарообіг на ньому. Не краща ситуація існувала й

²⁰³ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Ч. 1. – С. 279-282; Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч. 1. – С. 289, 291; Пассек В. Бериславль // Очерки России. – М., 1842. – Кн. 5. – С. 221 (Суміш).

вище порогів. Зокрема, в межах Київщини налічувалось 55 мільон загальною довжиною до 25 верст. Тільки нижче Києва на 189 верст їх приходилося 49. А тому вниз по течії, особливо в непогоду, судна могли долати не більше 50-60 верст на добу, а проти течії – 35 верст [177; 178; 619, с. 288, 289; 301, с. 310]²⁰⁴.

Фактично Дніпром можна було перевозити вантажі весною та восени, коли рівень води досягав належних показників. Навіть у ці пори року транспортування з пониззя річки до Одеси займало багато часу. Доставка ж вантажів з Херсона до Одеси інколи забирала від двох днів до двох місяців (залежно від погодних умов).

З кінця 30-х років помітно зросла роль другої за величиною річки України – Дністра, особливо при транспортуванні хліба та лісу. Хоча і на ньому мало місце чимало природних і штучних перешкод: пороги, мілини, залишки деревини після вирубки лісу, скинуті в річку тощо [657, с. 102, 103]²⁰⁵. Через них часто розбивались барки і плоти, навантажені збіжжям. Унаслідок обміління Дністра 1845 р. барки не змогли рухатись по ньому і багато зерна на них зіпсувалося [149, с. II; 146, с. 28; 317, с. XXI]²⁰⁶. Схоже повторилося в 1857 р.: з 600 тис. четвертей пшениці вдалося сплавити тільки 10 тис. четвертей – інша частина «залишилася догнивати на місці» [657, с. 102, 103]²⁰⁷.

²⁰⁴ Комерческая газета, 1838. – № 140; 1840. – № 153; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия до 1853 г. – СПб., 1859. – Ч. 2. – С. 288, 289; Сведения о судоходстве по Днепру // ЖМВД, 1847. – № 17. – С. 310.

²⁰⁵ Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края // Южный сборник, 1859. – № 2. – С. 102, 103.

²⁰⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI. – Ч. 3. – Бессарабская область. – С. II; Т. X. – Ч. 4. Подольская губерния. – С. 28; Списки населенных мест Российской империи. – Т. XVII. Херсонская губерния. – С. XXI.

²⁰⁷ Стойкович П. Указ. соч. – С. 102, 103.

Затримувала транспортування вантажів водою також звивистість русла Дністра. Тоді як поштовим трактом, наприклад, відстань від Хотина до гирла річки становила 420 верст, то Дністром 900 верст. Через це доставку збіжжя водою від Жванця до Бендер здійснювали за 2 – 4 тижні, а до Маяків за 3 – 6 тижнів. Безпосередньо до Одеси гужове транспортування займало не більше 4 тижнів. Отже, перевезення хліба річкою порівняно з суходолом не давало переваг. Крім того, швидкоплинність Дністра не дозволяла рухатися вгору по течії.

Незважаючи на всі означені труднощі, обсяги вантажів при транспортуванні по Дністру з кожним роком помітно збільшувалися. Так, у 1841 р. водою було перевезено лише 10 тис. четвертей хліба, 1842 р. – 25 тис., то 1843 р. – вже 150 тис. четвертей. У 1844 р. вартість вантажів, порівняно з 1843 р. зросла в 4 рази (з 560,3 тис. крб.). У 1847 р. вона вже перевищувала 1 млн. 962 тис. крб. Причому значна частина хліба, що сплавлявся, доставлялася з Галичини [626, с. 325]²⁰⁸.

В 1858-1862 рр. Дністром до Одеси надходило 26% всього хліба, що доставлявся з Подільської губернії до Бессарабії. Проте в інші міста-порти (Бердянськ, Маріуполь і Таганрог) збіжжя продовжувало доставлятися тільки гужовим транспортом. Загалом же транспортування річками цього виду продукції досягало десь 15-20% від усіх перевезень на Південь [641, с. 118, 119]²⁰⁹.

Разом з тим, виникає природне питання: чи очікували жителі південних областей напливу “чужих” купців, різного роду торгового люду та посередників, коли тут “своїх” вистачало?! Адже і ця територія активно освоювалася шляхом сівби зернових. Досить зазначити, що з кінця 70-х років XVIII ст. до 1851 р. посівна площа Новоросії збільшилася в 25 разів (було 115 тис. четвертей – стало майже 2 млн.). Таких темпів

²⁰⁸Скальковский А. Днестр, его значение в торговле и промышленности Южной России // Экономический указатель, 1858. – № 15. – С. 325.

²⁰⁹ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – С. 118, 119.

розширення посівної площі ніколи не спостерігалися ні на Лівобережжі, ні на Слобожанщині, ні на Правобережжі. Причому, цей розвиток відбувався головним чином завдячуючи товаризації господарств, а не за рахунок росту населення. Хоч останній фактор також не міг не позначитися на процесі в цілому.

За середньостатистичними даними, які навів А. Скальковський, в кінці 40-х – на початку 50-х років у Новоросії щорічно збиралося зернових і олійних культур, 13,9 млн. четвертей, після чого вони розподілялися так (четвертей) [633, с. 97]²¹⁰:

на прохарчування людей	-	9 млн.
посіви	-	2 млн.
виготовлення горілки	-	500 тис.
експорт	-	1,5 млн.
корм худоби	-	900 тис.

Безпосередньо в Катеринославській і Херсонській губерніях розширення посівної площі та зростання збирання хліба йшли особливо швидкими темпами [359, с. 105; 717, с. 57; 718, с. 16]²¹¹:

Про співвідношення обсягів посівів окремих зернових культур у деяких поміщицьких маєтках можуть свідчити такі дані: село Олександрівка (Слов`яносербський повіт) – власність М. Сомова. Тут у 1835-1845 рр. засівалося пшеницею 500 десятин, житом – 120, ячменем – 40, вівсом – 50 десятин. Причому, більша частина врожаю пшениці, після вилучення незначної кількості її на внутрішні потреби господаря, поступала на продаж у портові південні міста. Жито ж практично все

²¹⁰ Скальковський А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. – С. 97.

²¹¹ Багалея Д. Колонизация Новороссийского края. – К. 1889. – С.105;Штукенберг А. Описание Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще. – СПб., 1859. – С.57; його ж. Статистические труды. – СПб., 1860. – Т.2. Херсонская губерния. – С.16.

йшло на винокуріння (близько 8 тис. відер на рік), продукція якого також продавалася.

Село Веселе того ж повіту – хазяїн А.Нілус. З усієї посівної площі (1 тис. десятин) половина засівалася пшеницею, 400 десятин – житом і яровими культурами, а льоном залишок – 100 десятин. Виготовлення горілки в місцевій гуральні досягало 10 тис. відер щорічно [312, с. 107, 108, 112]²¹².

Від названих осіб "не відставали" розмірами своїх господарств і обсягами вирощеної продукції ще десятки новоросійських поміщиків (Кантрін, Лікте, Плещеев та ін.). З їх маєтків хліб також надходив, здебільшого через посередників, у місцеві повітові міста – осередки внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Говорячи про напрямки й обсяги постачання зерна на південні ринки збуту, вважаємо за необхідне спеціально звернути увагу на висвітлення аспекту про виникнення та функціонування т. зв. одеського транзиту, який вже в першій половині XIX ст. почав відігравати дуже важливу "об'єднавчу" роль між багатьма українськими регіонами, зокрема й західними. Питання щодо нього виникло ще в кінці XVIII ст., коли існувала нагальна потреба в організації (поліпшенні) торгового шляху від Одеси до "вільного міста" (порто-франко) Броди (Галичина) [134, с. 157-163]²¹³. Проте офіційним початком використання частини названого транзиту слід вважати 1803 р., коли царським урядом було дозволено безмитне вивезення кукурудзи з Молдови через Одесу за кордон []²¹⁴.

Наступного року (5 березня) царський указ "Об одесском транзите" дозволив провіз незаборонених товарів від Одеси до кордонів Молдови та Волощини (через Дубоссарську й Могилів-Подільську митниці) Австрії

²¹² Смесь // ЖМГИ, 1845. – № XVII. – С.107, 108, 112.

²¹³ Архив графов Мордвиновых. – СПб.,1902. – Т.2. – С.157-163.

²¹⁴ ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – СПб.,1830. – Т.27. - №20887. – С. 822.

(через Радзівіллівську митницю) й Пруссії (через Кринську митницю), а також у відповідному зворотному напрямку [258, с. 195-197]²¹⁵.

25 листопада 1804 р. російським урядом була санкціонована комплексна схема шляхів, що пролягли з Півдня через сотні малих і великих населених пунктів Правобережної України й досягли західних кордонів, охопили новоросійські губернії. Так, транзит Одеса – Броди, "большой почтовой дорогой" на Радзівіллів, тільки в Херсонській губернії сполучив 8 значних поселень (у тому числі й майбутній повітовий центр Ананьїв).

Проте, незважаючи на царські укази та відповідні розпорядження місцевої влади, на початку ХІХ ст. надходження збіжжя на південні ринки за допомогою одеського транзиту відбувалося досить повільно, мало свої труднощі як політичного, так і суто економічного характеру (не будемо забувати про "наполеонівські війни"). Зокрема після приєднання до Російської імперії Правобережної України (1795 р.) тамтешні "візники", прибувши до Одеси і помістивши своє зерно в міські склади, нерідко змушені були повертатися "порожняком", що завдавало їм особисто, а також державній казні неабияких фінансових збитків, призводило до недоотримання прибутків (1805 р.) [159, с. 92]²¹⁶.

Навіть деякі цілеспрямовані заходи міської влади та центрального управління (наприклад, спроби заповнення чумацьких возів сіллю чи іншими товарами для подальшої їх реалізації на Правобережжі) на той час не давали особливо вагомих позитивних результатів [405, с. 96]²¹⁷.

²¹⁵ Об учреждении в г. Одессе на пять лет магазинов для складки товаров, 5 марта 1804 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 28. – № 21197. – С. 195-197.

²¹⁶ Его императорскому величеству от министра внутренних дел // Санкт-Петербургский журнал.- СПб.,1805. - № 9. – С.92.

²¹⁷ Гончарук Т.Г. Транзит Броди Одеса в першій половині ХІХ ст.: історико-правовий аспект // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2006. – Вип. ХІІ. – С.96.

Ситуація на транзиті Одеса – Броди значною мірою поліпшилася в 1808 р., коли одеські негоціанти та торгові люди Правобережжя отримали неабиякий зиск від транспортування і продажу зерна [558, с. 37, 38]²¹⁸.

Проте "злети" і "падіння" торгівлі на цьому шляху були характерні для всієї першої половини ХІХ ст. Про це, наприклад, свідчить «записка» генерал-губернатора Новоросійського краю М.Воронцова про відновлення в усьому обсязі в Одесі порто-франко (червень 1826 р.) [130, арк. 1-9]²¹⁹. Це пояснювалося як зовнішньополітичною ситуацією, так і неоднозначним ставленням вищих урядовців Росії до проблеми взагалі. Немаловажну роль при цьому відігравав і незадовільний стан доріг. Він залишався незмінно поганим протягом десятиліть. Так один із сучасників щодо цього зазначив: "З Одеси до Радзівіллова існує два шляхи. Перший коротший за другий й, проходячи через Вінницю, Літін, Проскурів і Крем'янець, має в довжину 710 верст; однак шлях цей невеликий і на ньому приватним особам досить важко знайти поштових коней, а тому лише нечисленні мандрівники наважуються ним подорожувати. Інший шлях, яким йде пошта та яким прямують усі бажаючі швидко здійснити свою подорож, проходить через Житомир, Острог, Дубно й має 825 верст». Далі він наголосив: тільки 1/9 становить шосе, на дорозі відсутні готелі й лише спеціальний кур'єр на перекладних міг дістатися Львова за шість днів [169, с. 1]²²⁰.

Більш-менш благоустроєною ділянкою цього шляху вважалася від Одеси до Балти. Очевидно, не без впливу М.Воронцова, її поліпшили відповідно до розпорядження Комітету міністрів «О создании вольного

²¹⁸ Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – С. 37, 38.

²¹⁹ РНБ. ВР. – Ф. 731. – Спр. 2040. – Арк. 1-9.

²²⁰ Замечания для путешествующих из Одессы в Западную и Южную Европу // Одесский вестник, 1827. – 16 июля. – С. 1.

почтового тракту от Балты до Одессы на села Каторжинку и Севериновку» від 31 грудня 1827 р. []²²¹.

Наступного року було прийняте державне рішення про облаштування Балтської комерційної поштової дороги, що також мала поліпшити транзит.

Про терміни транспортування товарів може свідчити, наприклад, графік затверджений «Митним статутом для європейського кордону» від 14 грудня 1819 р. Зокрема, від митниці першого класу («складської»)*. Одеської перевезення мало становити до: Бердичева – 40 днів, Києва – 45, Вільно – 110, Москви – 120, Риги – 140, Петербурга – 150 днів [325, с. 417-499]²²².

У 20-х, а особливо в 30-40-х роках ХІХ ст. позвавилося транспортування товарів на транзитному маршруті Одеса-Варшава. Хоча основним товаром, що відправлявся до Польщі, був турецький тютюн, все ж таки активізувалося постачання й хліба [271; 272; 273; 274; 275]²²³.

В окремі «успішні роки» до Одеси з Правобережжя прибувало понад 100 тис. чумацьких возів із зерном, яке потім йшло на експорт [136, с. 1]²²⁴.

Санкціонування одеського порто-франко та закони про транзит (1818-1819) не тільки активізували хлібну торгівлю, а й дали поштовх

²²¹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.2. - № 1670. – С.1128.

* Такого ж розряду митниці були в Києві, Бердичеві та Феодосії.

²²² Таможенный устав по европейской торговле. Именной указ, данный Сенату. 14 декабря 1819 // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 36. – № 28030. – С. 417-499.

²²³ Одесская торговля в 1839 г. //Одесский вестник.- Одесса, 1840, 16 марта; Одесская торговля в 1840 г. // Одесский вестник . – Одеса, 1842, 14 января; Одесская торговля в 1841 г. // Одесский вестник.– Одесса 1842, 15 января; Одесская торговля в 1842 г. // Одесский вестник. – Одесса, 1843, 27 января; Одесская торговля в 1843 г. // Одесский вестник. – Одесса, 1844, 15 января та ін.

²²⁴ Броди // Коммерческая газета, 1830, 9 августа.– С. 1.

розвитку цілому комплексу інших галузей у сфері виробництва [469, с. 73; 397, с. 92]²²⁵

Південні ринки відігравали велику роль у розподілі хліба не лише в Україні та Росії, а й формували цілу систему напрямків його вивозу за кордон. І хоча цей процес розвивався циклічно – мав свої періоди піднесення та тимчасового спаду, що особливо яскраво проявилось в одеському порто-франко, в цілому він мав тенденцію до зростання. Переломним у цьому аспекті став кінець XVIII ст., коли експорт зерна пішов не через Петербург, Данціг і Ригу, як до того, а з портів Чорного та Азовського морів. І тому, зрозуміло, неабияк сприяло приєднання Криму й визволення Північного Приазов'я. Яскравий показник: у 1786 р. з чорноморських портів вивезли майже 69 тис. четвертей пшениці, а в 1793 р. – вже 162 тис. [544, с. 2]²²⁶

У зв'язку з цим А. Скальковський зазначив: "...У добу завоювання і заснування Одеси (1789 – 1794) усі поміщики і землероби Західної та Нової Росії, за винятком можливу Криму й околиць Таганрога і Херсона, відправляли свої вироби на Ригу або навіть у Данціг, звідки ж запасалися закордонними товарами [628, с. 98]²²⁷. Від себе додамо: схоже робили і польські поміщики, купці, селяни... Також історик справедливо писав, що "новоросійські та західні (київські і подільські) поміщики 1816 рік вважають початком свого добробуту і багато хто з них набули собі

²²⁵ Исторический очерк торговли Черного и Азовского морей // Записки Одесского общества сельского хозяйства Южной России (далі – Записки ООСХІОР). – Одесса, 1841.- С.73; Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года.- Одесса,1854.- С.92.

²²⁶ Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России.- СПб.,1850. – Ч.1.- С.2.

²²⁷ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 г. // Записки императорского русского географического общества. – СПб., 1864. – К. 4. – 144. – С.98.

величезні капітали" [636, с. 292; 625, с. 33-59; 631, с. 204-234]²²⁸ Така теза пояснюється тим, що в 1816-1817 рр. у Західній Європі стався великий голод і попит на хліб небачено зріс. У зв'язку з цим тільки в Одесі ціна на пшеницю в середньому збільшилася вдвічі: з 5 крб. за четверть у 1814 р. до 10 крб. у 1817 р. Загалом у Новоросії вона часом досягала 12 крб. Правда, в 1819 р., після «хлібної торгової гарячки», ціна на зерно знизилася навіть менше ніж до 3 крб. за четверть [342, с. 1225]²²⁹.

Однак це не завадило багатьом поміщикам зберегти гарний настрій від ведення свого господарства. Так, у квітні 1820 р. Василь Нечаєв писав з с. Лукиївки до рідних у Харків: "Какое теперь полное хозяйское удовольствие. Кобылы, овцы и коровы рожают, хлеб растёт, что много приносит удовольствия" [160, с. 111]²³⁰.

В жовтні 1810 р. Міністерство фінансів спеціально порушило клопотання про широкий дозвіл вивозу хліба з чорноморських і азовських портів за кордон [95, арк. 125-134]²³¹.

В 1817 р. більшість іноземних кораблів, що зайшли в чорноморські порти, були з Туреччини (1795 з 1885). Італійських налічувалося 2, а французьких всього 1. З Росії прибуло ж 87 кораблів. Враховуючи той факт, що на той час попит на вітчизняну пшеницю був особливо великим у Західній Європі, то можна припустити: Туреччина стала лише проміжною країною транспортування. Загрузившись здебільшого зерном,

²²⁸ Скальковский А. Хронологические обозрения истории Новороссийского края (1730-1823). – Одесса, 1838. – Ч.2. – С.262; його ж. Взгляд на хлебопашество и хлебную торговлю в Новороссийском крае и Бессарабии // ЖМВД, 1851. – № 7. – С. 33-59; його ж. О хлебопашестве в Новороссийском крае // ЖМВД, 1851. – № 8. – С. 204-234.

²²⁹ Экономический указатель. – М., 1857. – № 52. – С.1225.

²³⁰ Джерела з історії Південної України. – Т.3. – С.111.

²³¹ РДА. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 125-134.

туди того ж таки року відплило 1329 кораблів, до Росії та Італії по 186, Франції – 107, Іспанії – 9, Англії – 1 [444, с. 354-355]²³²

Особливо важливо зазначити про вплив міжнародних подій на ціноутворення на зерно в південних регіонах, а також обсяги його вивезення за кордон. Зокрема на той час такими чинниками стали: поступове відродження землеробства в Західній Європі з початку 20-х років, «хлібні закони» в Англії (1815-1828 рр.) і Франції (1819-1832 рр.), російсько-турецька війна 1828-1829 рр., поява дешевого єгипетського та американського хліба на західноєвропейських ринках тощо. Наприклад, підписання Адріанопольського мирного договору (1829 р.) на деякий час помітно активізувало експорт зерна, але незабаром він сильно скоротився через неврожаї та голод в Україні (1833-1834 рр.). З 1838 він знову почав стрімко зростати, поки цей процес не увірвала Кримська війна.

Разом з тим, у серпні 1828 р. Господарський департамент МВС запропонував заборонити вивіз збіжжя з усіх портів Чорного та Азовського морів [115, арк. 1-7]²³³.

На підставі складеної С. Підгайцем таблиці, можна досить чітко побачити характер, обсяги та грошовий еквівалент середньорічного вивозу чотирьох основних видів хліба (пшениця, жито, ячмінь і овес) з чорноморсько-азовських портів протягом першої половини ХІХ ст. [578, с. 157]²³⁴:

Роки	Вивіз хліба з європейської частини Росії	В тому числі із чорноморсько-азовських портів (четвертей)	Співвідношення (%)
------	--	---	--------------------

²³² Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970. – С. 354-355.

²³³ РДА. – Ф. 1287. – Оп. 5. – Від. 1. – 1-й стіл. – Спр. 1138. – Арк. 1-7.

²³⁴ Підгаєць С. Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років ХІХ ст. // Всеукраїнська академія наук. Праці Семінару для виучування народного господарства України. – К. 1929. – Вип. 3. – С. 157.

	(четвертей)		
1802-1806*	–	–	–
1807	–	–	–
1812-1814	3024876	1208790	40
1815-1819	14835373	7325609	49,4
1820-1824	6414947	4309046	67,2
1825-1827	5944696	3726698	62,6
1828-1829	3899867	473757	12,2
1830-1834	12586026	5873211	46,7
1835-1839	13031095	9414059	72,2
1840-1844	1282624	9447409	74,4
1845-1849	26625376	17148054	64,4
Всього	87644880	58912633	67,22

Роки	Вивіз хліба з європейської частини Росії (в крб.)	У тому числі з чорноморсько-азовських портів (в крб.)	Співвідношення (%)
1802-1806	64540806	15663071	24,3
1807*	118523	97418	8,2
1812-1814	45658056	20896928	45,7
1815-1819	344251787	165905678	48,2
1820-1824	10102399	73430970	72,5
1825-1827	68417622	43895627	64,1
1828-1829	46939400	5648661	12,2
1830-1834	203387150	108241277	53,3

* Дані 1802-1807 рр. по всій Росії, а не тільки по її європейській частині.

* Дані 1802-1807 рр. по всій Росії, а не тільки по її європейській частині.

1835-1839	208298159	160093185	76,6
1840-1844	60983328	48911882	80,3
1845-1849	138814228	96233965	69,3
Всього	1282433058	739018662	57,6

Отже, в означений період з чорноморсько-азовських портів було вивезено 58912633 млн. четвертей хліба на загальну суму 739018662 крб., що відповідно становило 67,22% і 57,6% до експорту з Європейської Росії. Причому, в 1812-1819 рр. і 1820-1829 рр. він був приблизно однаковим, а в 30-40-х роках поступово зростає.

Тенденція коливань і збільшення обсягу експорту особливо яскраво проявилася стосовно головного виду – пшениці [561, с. 177]²³⁵:

Роки	Вивезено пшениці з чорноморсько-азовських портів (четвертей)	У співвідношенні до Європейської Росії (%)
1812-1814	368728	80,5
1815-1819	1256843	79,4
1820-1824	843259	92
1825-1827	1177865	95,4
1828-1829	228664	32,3
1830-1834	1095404	76,9
1835-1839	1747986	94,4
1840-1844	1820548	94,1
1845-1849	3201656	91,1
Всього	11740953	81,79

З таблиці видно, що за виключенням 1828-1829 рр. середньорічний вивіз пшениці через чорноморсько-азовські порти, у порівнянні з європейською частиною Росії, перевищував 76%.

²³⁵Одесса 1794-1894 гг. – Одесса, 1895.- С.177.

Особливе місце при цьому зайняла Одеса, з порту якої вже на початку XIX ст. на експорт йшло 500-700 тис. четвертей пшениці [578, с. 177; 104, арк. 1-5; 106, арк. 1-10; 107, арк. 1-9]²³⁶. Причому цілеспрямовано через місто відправлявся хліб, який надходив з Білої Церкви, Вознесенська, Гайсина, Звенигородки, Сквири, Таращі, Тульчина, Умані та ін. Про темпи зростання вивозу пшениці з Одеси протягом 1812-1817 рр. свідчать такі дані:

Роки	четвертей	вартість у крб.
1812	127250	2872533
1813	226476	5480190
1814	254376	4926708
1815	496412	11703334
1816	1059103	34578118
1817	1161190	38298294
Всього	3324807	97859177

Як бачимо, найменше пшениці з Одеси транспортувалося в 1812 р., коли йшла війна Росії з армією Наполеона. А найбільше – в 1817 р. – неблагополучний рік для Західної Європи. 1815 р. – загалом успішний, «посів» також дуже помітне місце [108, арк. 1-6; 110, арк. 1-9; 109, арк. 1-17; 96, арк. 8 зв. - 10]²³⁷.

В наступні 7 років вивіз пшениці з Одеси помітно скоротився і в середньому досяг рівня початку XIX ст. – 400-700 тис. четвертей на рік [

²³⁶ Підгаєць С. Назв. праця. – С. 177; РДА. – Ф. 1287. – Оп. 1. – Ч.1. – Від. 1 – 1-й стіл. – Спр. 111. – Арк. 1-5 (1803 р.); спр. 1063. – Арк. 1-10 (1814 р.); спр. 1099. – Арк. 1-9 (1814 р.).

²³⁷ РДА. – Ф. 1287. – Оп. 1. – Ч.1. – Від. 1. – 1-й стіл. – Спр. 1292. – Арк. 1-6 (1815 р.); спр. 1365. – Арк. 1-9 (1816 р.); спр. 1332. – Арк. 1-17 (1816 р.); Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 8 зв. – 10.

111, арк. 1-26; 112, арк. 1-9]²³⁸. У 1826 р. він сягнув за показник навіть 1817 р. (1201 тис. четвертей), але потім знову зменшився. Тільки в 1839 р. обсяг пшениці трохи перевищив рівень 1826 р. (1210 тис. четвертей). Значно активізувався її експорт починаючи з 1843 р., а 1847 р. вже перевищив 2798 тис. четвертей.

Стосовно ж 1847 р. слід зазначити і те, що ціна на хліб протягом сезону різко коливалася. Поміщик міг виїхати на одеський ринок з метою його продажі за однією вартістю, а прибувши на місце вже заставав зовсім іншу ситуацію. "Надежда лопнула! – у відчаї писала чоловікові А. Нечаєва. – Все утврждали и утврждают, что цена в Одессе такому хлебу как наш, до 35 руб. ассигнациями, но как только он прибыл туда, и Максим* при нём, то вдруг унизилась до невероятия, и даже ходу нет, что можно видеть из письма Максимового, при сем приложеного... Партия же на ... 1.100 четв[ертей] и та, что чрез чумаков 825 четв[ертей], должны быть проданы, и поэтому утеряно, то, может, хоть можно спасти последние 700 четв[ертей], которые на сей недели должны выйти в Одессу с Херсона ...* Всё это пишу к тебе в большом растройстве и горе, чрез неудачу в продаже хлеба" (14 квітня 1847 р.) [160, с. 235]²³⁹.

В середині жовтня в Одесі "за озимую с лодки"*** вже давали по 18 крб. асигнаціями. В кінці червня 1848 р. тут продавали привезену з Херсону, з магазинів, пшеницю від 12 до 14 крб., а за "польську", з возів, від 17 до 20 крб. за четверть [160, с. 235, 239]²⁴⁰.

²³⁸ РДА. – Ф. 1287. – Оп. 1. – Ч.1. – Від. 1. 1-й стіл. – Спр. 1431. – Арк. 1-26; спр. 1739. – Арк. 1-9 (1818-1820 рр.).

* Прикажчик Нечаєвих.

* Поміщиця вагалася: можливо, зерно відправити краще не в Одесу, а в інше місце.

²³⁹ Джерела з історії Південної України. – Т.3. – С.235.

** Тобто ще на підвозі до ринку.

²⁴⁰ Там само. – С.235, 239.

В зв'язку з даним аспектом, важливі дані навів І. Кулішер у своїй праці "Очерк истории русской торговли". З 44 млн. четвертей, вивезених з Російської імперії протягом 1824-1847 рр., 39 млн. поминули південні порти (тільки через Одесу – 23 млн.). На них прийшлося 90% всього експорту пшениці (на долю Одеси – 54%), тоді як з портів Балтійського моря відправили всього 6%. За той період південні порти "пропустили" із загальних обсягів жита – 12%, балтійські ж – 54%. Також $\frac{3}{4}$ всього ячменю вивозилось Балтійським морем, а вівса – 42% з Архангельська. Однак, враховуючи той факт, що вивіз ячменю і вівса разом складав всього 10 млн. четвертей, вивіз жита – 14 млн., а пшениці – 44 млн., то виходить: південні порти, не експортуючи практично ніяких хлібів, окрім пшениці, транспортували майже $\frac{2}{3}$ (62%) всього відправленого за кордон зерна. «Таким чином, – зробив висновок вчений, – вивіз нашого хліба в першій половині XIX ст. полягав переважно в експорті пшениці, що вироблялася в Новоросійському краї та доставлялась в Одесу й інші чорноморсько-азовські порти» [507, с. 276]²⁴¹

Як бачимо, не з усіма твердженнями І. Кулішера можна погодитися повністю. Зокрема, категоричне заперечення, на підставі наведених вище історичних фактів, викликає його положення про те, що з чорноморсько-азовських портів експортувалася виключно пшениця.

Одесі дещо поступалися в експорті пшениці азовські порти – Бердянськ і Маріуполь. Наприклад з останнього за 40-і роки її вивезли близько 1,5 млн. четвертей. Лише в 1847 р. – 480,3 тис. четвертей [161, с. 37, 38]²⁴².

З чорноморсько-азовських портів хліб відправлявся в Англію, Грецію, Італію, Туреччину, Францію та інші країни. На велику, можна навіть сказати «загрозливу», роль його експорту з Російської імперії в Англію в середині XIX ст. звернув увагу навіть К. Маркс. Зокрема він

²⁴¹ Кулішер І. Очерк истории русской торговли. – Пг., 1923. – С. 276.

²⁴² ЖМВД, 1854. – №1. – С. 37, 38.

зазначив: «Російський хліб і тепер становить надто важливу статтю в споживанні Англії, а приєднання до Росії цих * виробляючих зерно суміжних з нею країн, поставило б Великобританію в цілковиту залежність від Росії і Сполучених Штатів і зробило б ці дві країни регуляторами світового хлібного ринку» [527, с. 189]²⁴³.

Найбільші зерносховища для поставок з Росії та України існували в Греції, Константинополі, Ліворно, Марселі, Трієсті.

Отже, на підставі незаперечних фактів, можна твердити про те, що вже на середину XIX ст. південноукраїнські ринки відігравали велику роль не тільки при розподілі й купівлі-продажу зерна в межах Російської імперії, а й далеко за її кордонами. Поступово російський і український хліб значною мірою «заповонив» Західну Європу.

§ 2.3. Кореляція напрямків перевезення хліба і зміни в обсягах його постачання в другій половині XIX ст.

Приблизно з 50-х років розпочався завершальний етап формування торгового землеробства в Південній Україні. Він був пов'язаний з переміщенням сюди з середньочорноземних губерній головного центру виробництва зерна як в Україні, так і в імперії в цілому. Домінування капіталістичних форм господарювання над кріпосницькими після 1861 р. прискорювали цей процес. Інтенсифікація торгового землеробства супроводжувалась як розширенням посівних площ, так і збільшенням валових зборів хліба, що, в свою чергу, зумовлювалося підвищенням продуктивності праці в сільському господарстві та врожайності зернових культур.

* Придунайських.

²⁴³ Маркс К. Найближчі перспективи у Франції і Англії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. М., 1958. – Т. 11. – С. 189.

Саме ці фактори, а також можливість порівняно вільного використання чорноморсько-азовських портів і узбережжя на той час зробили Південь, на думку Н.Полонської-Василенко, «основним постачальником сільськогосподарської продукції для Європи» [582, с. 340]²⁴⁴

Проте Південь був не лише «великим постачальником» хліба, а й споживачем. Можна припустити, що на середину ХІХ ст. населення міст споживало не менше 1 млн. четвертей. Тільки жителі Одеси в кінці 50-х років щорічно потребували до 200 тис. четвертей. У 1865 р. у місті розходилося 3650 тис. пудів хліба та фуражу [628, с. 145]²⁴⁵

В другій половині століття ще більш чіткіше визначилися два основні напрямки експорту з Російської імперії – через балтійські та чорноморсько-азовські порти. Вони були не тільки протилежні географічно, а й мали свою специфіку транспортування, як правило, різних учасників, власну спеціалізацію по вивозу хліба, навіть особливі політико-економічні функції й державні завдання. Між ними існувала постійна конкуренція, а тому торгові люди знаходилися в неослабному пошуку більш зручних і менш затратних, а також безпечних шляхів.

Одночасно уряд все пильніше стежив за тими особами, які приїздили із-за кордону для торгівлі в межах південних регіонів, а також за своїми купцями, котрі просили дозвіл на виїзд з імперії з чорноморсько-азовських міст у комерційних справах. Під «особливою увагою» в цьому контексті вже з середини ХІХ ст. опинилася Одеса, в якій періодично збиралися відомості відповідного змісту [54, арк. 1-30; 55, арк. 1-6]²⁴⁶

²⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 340.

²⁴⁵ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 году // Записки императорского Русского географического общества, 1864. – Кн. 4. – С. 145; Труды комитета по устройству железнокольных и паровых дорог в Херсонской губернии. – Одесса, 1867. – С. 105.

²⁴⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1252. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 1 – 30; Спр. 86. – Арк. 1-6.

В 1861-1865 рр. від усіх експортованих в Російській імперії сільськогосподарських продуктів на долю хліба припадало 33 %, а в 1891-1895 рр. – 48 % всієї вартості вивезених за кордон товарів. Цікаво, що в 60-80-х роках експорт збіжжя випереджав його виробництво. Так, якщо його транспортування з європейської частини Росії напередодні реформи 1861 р. становило 5 % чистого збору (після відрахування зерна на посіви), то на початку 70-х років – майже 10 %, а у 80-90-ті роки досягло 20 % [420, с. 140]²⁴⁷

В 1856 р. у «особливий журнал» Комітету міністрів було записано пропозицію новоросійського і бессарабського генерал-губернатора про заборону «отпуска» за кордон збіжжя, кукурудзи і худоби з чорноморсько-азовських портів по сухопутно-бессарабському кордону. Вона жваво обговорювалася на найвищому рівні й вплинула на подальшу політику уряду у цьому напрямку [95, арк. 1]²⁴⁸.

Правда, О. Пилипенко в своїй монографії про роль Наддніпрянської України в зовнішніх торгово-економічних зв'язках Російської імперії в XIX – на початку XX ст. привів дещо інші дані. За його твердженням, у державі на початку 70-х років експорт цієї культури становив 40 % її «чистого» збору, а в 1880 р. вже 50 % [575, с. 232]²⁴⁹

Оригінальною, на наш погляд, виглядає теза І. Гуржія про те, що в окремих роках вивіз хліба на зовнішній ринок «обганяв його виробництво». Спочатку, це видається дещо парадоксальним, але підтверджується конкретними фактами.

Важливо зазначити, що незважаючи на поступовий занепад чумакування як торговий промисел, у другій половині XIX ст.

²⁴⁷ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку... - С. 140

²⁴⁸ РДА. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 2559. – Арк. 1 (додаток).

²⁴⁹ Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861-1914 рр.). – К.: Академія муніципального управління, 2008. – С. 232.

продовжували функціонувати їх окремі шляхи. Так, архівне джерело зафіксувало існування в 1856-1859 рр. «большой чумацкой дороги», яка пролягала від м. Черкаси через м. Ольшана, Звенигородка, м. Київ, м-ко В'язівка до Новоросійського краю [11, арк. 20-28]²⁴⁹.

В 1866-1870 рр. на чорноморсько-азовські порти припадало 46,8 % вартості експортованих і 20,7 % товарів, імпортованих через європейські порти Російської імперії [88, арк. 1-8]²⁵⁰. Особливо великого значення в зовнішній торгівлі держави в цілому ці порти набули в кінці століття. Так, у 1896-1899 рр. через них (у вартісному еквіваленті) вивезли 57,3 %, а завезли 27,5 % товарів²⁵¹. Лише в Одесу 1860 р. завезли іноземних товарів на суму 14,8 млн. крб. [511, с. 570]²⁵²

Протягом означеного періоду помітно зріс (правда, з деякими періодичними коливаннями) експорт збіжжя (насамперед, пшениці й жита). Зокрема в 50-х роках середньорічний вивіз пшениці досяг таких обсягів (у четвертях) [578, с. 164-165]²⁴⁹:

Роки	Експортовано пшениці	Співвідношення до вивозу всієї європейської частини Росії (%)
1850-1854	3 130 742	86,5
1855	118 800	35
1856-1859	2 846 192	77,2
Всього	6 095 734	66,23

²⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 33. – Спр. 1319. – Арк. 20-28.

²⁵⁰ РДІА.– Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1-8.

²⁵¹ Довжук І. В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – К., 2006. – С. 142.

²⁵² Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник. – К., 1999. – С. 570.

²⁴⁹ Підгаєць С. Назв. праця. – С. 164-165.

А показники чотирьох основних видів хліба (пшениця, жито, ячмінь і овес), який експортувався через чорноморсько-азовські порти за ті ж роки, виглядали так [578, с. 157]²⁵⁰:

Роки	Вивезено четвертей
1850-1854	3 388 066
1855	124 584
1856-1859	4 021 272
Всього	7 533 922

Як бачимо, вивіз пшениці в деякі періоди становив понад 50 % від основних видів хліба.

Середньорічний показник вивозу зерна з країни в цілому за 1896-1897 рр. порівняно з 1861-1865 рр. збільшився майже в 6 разів (з 74,9 млн. пудів до 433, 9 млн.). Тоді ж експорт збіжжя через чорноморсько-азовські порти зріс у 6,7 разів (з 45,4 млн. пудів до 304,3 млн.) і досяг 70,1 % його загального обсягу. В 1900 р. експортовано вже 106,5 млн. пудів. У пореформений період, окрім «несприятливих» у внутрішньо- й зовнішньополітичному аспекті років (скажімо, російсько-турецька криза у відносинах 1875-1880), частка зерна, що «проходила» через чорноморсько-азовські порти, становила 60-75 % загальноросійського експорту хліба [295, с. 9; 348, с. 16-17; 88, арк. 1-8]²⁵¹.

На той час найважливішими з портів залишилися Одеса, Миколаїв, Маріуполь, Севастополь, Бердянськ, Ростов, Новоросійськ, Таганрог. Проте особливістю стало те, що Одеса, як торговий осередок, «охопила»

²⁵⁰ Там само. – С. 157.

²⁵¹ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. – СПб., 1902. – Т. 1. – С. 9; Алавердов Э. Г. Внешняя торговля через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – начале XX в. // Автореф. дис. ... к. и. н.: – Ростов-на-Дону, 1975. – С. 16-17. Порів.: Таблиці вивозу пшениці, вівса, льняного насіння, ячменю через митниці Білого, Балтійського, Чорного та Азовського морів за 1854-1880 рр. // РДІА. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1-8.

велику «хлібну область», до якої ввійшли (зі своїми ринками та шляхами, господарствами й торговим людом) Бессарабська, Катеринославська, Київська, Полтавська, Херсонська та частково Волинська губернії.

Характерно, що деякі поміщики, маючи свої господарства в межах Південної України, вважали для себе вигідним і менш ризикованим одночасний продаж збіжжя в різних портах, скажімо, Причорномор'я – Одесі, Херсоні та Очакові [160, с. 249]²⁵². Поміщики Балтського повіту в пошуках вигідної торгівлі почергово відвідували базари Києва та Одеси (1856 р.) [44, арк. 28]²⁵³. А один лише бродський купець і банкір Н. Каллір у 1861 р. отримав дозвіл на купівлю-продаж у різних торгових осередках Київської, Харківської, Херсонської та Полтавської губерній [45, арк. 1]²⁵⁴.

Одеський порт поступово перебрав на себе до 50 % експортованого з Півдня України зерна та 20 % загальноросійського. Якщо ще в 60-х роках з міста щорічно вивозилося 30-40 млн. пудів, то вже в 1895 р. – 120,2 млн. пудів. Отже, на кінець XIX ст. Одеса перетворилася на найбільш потужний порт Російської імперії в сфері транспортування збіжжя [277, с. 20-22]²⁵⁵ Протягом 1881-1885 рр. звідси тільки пшениці щорічно вивозили близько 37 млн. пудів. А в окремі роки – 60 млн. пудів. Основними країнами-споживачами її на той час були як давні, «традиційні», так і «нові»: Австро-Угорщина, Англія, Бельгія, Голандія, Італія, Німеччина, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція та ін.

Великою «популярністю» серед торгового люду в другій половині XIX ст. продовжував користуватися Миколаїв. Сюди навіть приїздили «інострани – євреї», щоб здійснити закупки зерна з його подальшим

²⁵² Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 249.

²⁵³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 806. – Спр. 101. – Арк. 28.

²⁵⁴ Там само. – Оп. 809. – Спр. 168. – Арк. 1.

²⁵⁵ Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г. – Одесса, 1896. – С. 20-22.

продажем за кордоном. Про них особисто та їх комерційну діяльність спеціально збирали відомості місцеві чиновники, а потім сповіщали персонально миколаївському генерал-губернатору (1888 р.) [3, арк. 1-4]²⁵⁶.

Помітно в експорті зросла роль Бердянська та Маріуполя. Зокрема перший у 1866-1870 рр. на світовий ринок поставляв щорічно близько 8 млн. пудів пшениці, а в 1886-1890 рр. – понад 10 млн.

Поступово збільшувалися й обсяги вивозу жита. В 1861-1865 рр. через чорноморсько-азовські порти його транспортували в середньому кожного року близько 2 млн. пудів, а в 1886-1890 рр. – понад 43 млн. Протягом 1896-1897 рр. середньорічний експорт жита досяг 43,8 млн. пудів. У еквіваленті до загальноросійського вивозу жита це виглядало так: у 1861-1865 рр. – 13,7 %, 1886-1890 рр. – 52,4 %, а у 1896-1897 рр. – вже 57,4 %.

У той же час сухопутними шляхами України жита експортувалося порівняно небагато через невідповідність транспортування. Наприклад, через основні – Радзівіллівську та Волочиську – митниці його вивезли протягом 1866-1870 рр. 44 тис. пудів, 1881-1885 рр. – 2,5 млн. пудів, 1886-1890 рр. – 1,5 млн. пудів [277, с. 11, 12; 144, с. 11; 431, с. 144]²⁵⁷

У другій половині XIX ст. на території Південної України помітно розширилися посіви ячменю, що неабияк збільшило його експорт через чорноморсько-азовські порти. В деякі періоди вивіз цього продукту становив десятки мільйонів пудів або 80-90 % загальноімперського. Конкретно в 1886-1890 рр. звідси транспортували щорічно в середньому по 5 млн. пудів жита (81 % від загального обсягу в державі), в 1891-1895

²⁵⁶ ЦДІАУК.- ф. 356. – Оп.1. – Спр. 364. – Арк. 1-4.

²⁵⁷ Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г. – С. 11,12; Внешняя торговля по европейской границе и о таможенных сборах за 1890 г. – СПб., 1891. – С.11; Довжук І.В. Назв. праця. – С. 144.

рр. – 83,6 млн. (90,4 %), у 1896-1897 рр. – по 76,5 млн. пудів (89,5 %). Головним чином його експорт йшов через Одесу, Маріуполь, Миколаїв.

Наведемо деякі додаткові дані для повнішої характеристики вивозу хліба за кордон. Зокрема борошно. Тільки з Одеси в 60-х роках його було експортовано в Туреччину, Англію, Бельгію, Голандію, Єгипет та Італію 737 тис. пудів. Кукурудзи ж з міста в 1882-1885 рр. щорічно вивозилося близько 8 млн. пудів. А лише в 1887 р. – 23 млн. (при загальному експорті по Російській імперії – 23 млн.). Напрямки збуту цієї сільгоспкультури: Англія, Бельгія, Голандія та інші країни.

В останній четверті XIX ст., завдячуючи Південно-Західній залізниці, відбулася переорієнтація транспортування хліба з Румунії на Німеччину, який раніше обслуговувався австрійськими залізницями. Конкуренція з боку України, зокрема встановлення пільгового тарифу, навіть призвела до зменшення товарообігу на цьому напрямку: Одеса-Кенігсберг. У 1886 р. до останнього було поставлено лише 3,9 млн. пудів, причому Південно-Західною залізницею майже половину (1,7 млн. пудів) [260, с. 100]²⁵⁸.

Про обсяги вивезеного збіжжя з головних портів Чорного та Азовського морів свідчать такі дані за окремі 80-90-ті роки (тис. четвертей) [375, с. 6; 276, с. 105-110; 318, с. 143, 144]²⁵⁹:

Роки	Одеса	Миколаїв	Севастополь	Маріуполь
1883*	6 828	1 653	522	?

²⁵⁸ Обзор коммерческой деятельности Юго-Западных железных дорог за 1902 г. – К., 1904. – С. 100.

²⁵⁹ Бориневич А. С. Очерк хлебной торговли в Одессе // Приложение к «Сборнику Херсонского земства». – Одесса, 1890. - №3. – С. 6.; Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1890 г. – Одесса, 1900. – С. 105 – 110; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1900 год. – Херсон, 1902. – С. 143,144.

1884*	7 129	1 874	490	?
1885*	8 208	1 766	777	?
1886*	6 873	1 538	1 188	?
1887*	9 933	3 162	1 587	?
1888*	89 235	32 962	37 956	3 628
1889**	46 931	17 095	28 382	3 010
1890**	51 652	22 182	13 888	3 562
1898**	52 700	28 500	16 000	3 600
1899	64 000	31 602	?	?

Отже, серед названих портів домінувала Одеса. На її частку експортованого хліба припадало близько 50 %.

На жаль, аграрна криза кінця XIX ст. і 1900 р., неврожай та голод, що за ним прийшов на значну частку імперії, й зокрема Південну Україну, в подальшому на деякий час перервали динаміку зростання хлібного експорту [357, с. 93]²⁶⁰.

Саме на той період припало перетворення нових портів – Скадовська, Очакова і Хорліва на важливі торгові осередки, котрі, якщо ще й не могли конкурувати з Одесою, то, принаймні, з Миколаєвом. Так,

* Тисяч четвертей.

** Тисяч пудів.

²⁶⁰ Арзуманян А. А. Аграрный кризис 80-90-х годов XIX в. В России // Экономические проблемы общественного развития. – М., 1968. – с. 93.

до першого припливали кораблі, завантажені товарами з Англії, Греції, Німеччини, Швеції та ін. країн [654, с. 92]²⁶¹.

На основі конкретних статистичних даних важливі спостереження зробив О. Пилипенко стосовно розвитку українського експорту збіжжя в 90-х роках. Так, він виділив у цьому процесі два періоди. Зокрема, перший, від 1890 р. по 1894 р. Для нього стала характерною більш-менш «синхронна зміна експорту окремих видів хліба», на що вплинув і не врожай 1891 р. Спочатку – перевага вивозу «продовольчого хліба (жита), а потім пшениці і ячменю, виробництво яких було орієнтовано виключно (?) на експорт». Протягом другого періоду (1895-1906 рр.) проявилася всезростаюча неузгодженість « у зміні експорту окремих хлібів». Далі автор пише: «Зменшення залежності розмірів експорту від величини збору хлібів, перевага вивозу експортного хліба, за виключенням 1900 р., коли експорт жита і вівса перевищував експорт ячменю» [575, с. 263]²⁶²

Разом з тим, слід зазначити і про те, що збіжжя й фураж для коней у великій кількості «розподілялися» урядом серед армій – у всіх напрямках їх перебування, причому протягом усього ХІХ ст. Такий хліб як закупувався офіційно у населення, так і надходив від можновладців з їх господарств у вигляді різного роду пожертв. Приватні добродійні надходження в окремих повітах імперії досягали декілька сот четвертей, що, безперечно, було дуже вигідно для казни і деякою мірою впливало на кон'юнктуру місцевих ринків, обсяги постачання збіжжя. Так, у 1854 р. в одному лише Тираспільському повіті для потреб російської армії зібрали з відома новоросійського генерал-губернатора й тамтешніх поліційних установ від поміщиків і «прочих вольных жителей» декілька сот «пожертвованій» хліба. Правда, через зловживання при цьому пристава

²⁶¹ Степаненко В. В. Порти Північного Причорномор'я в системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст.: Рукоп. дис... к. і. н. – Миколаїв, 2006. – С. 92.

²⁶² Пилипенко О. Назв. праця. – С. 263.

Г. Абрашкевича, приблизно половина його не дійшла за призначенням, була продана євреям-посередникам (!) і частково потрапила на південноукраїнські ринки [63, арк. 2, 3, 4 і далі]²⁶³.

На зламі двох століть сталося ще декілька міжнародних подій, що скоригували обсяги вивозу збіжжя з Південної України за кордон. По-перше, США і Аргентина «потіснили» Росію (а отже і Україну) на ринках Німеччини; по-друге, Франція почала активно імпортувати з своїх колоніальних володінь, в зв'язку з чим помітно зменшилися її потреби в російсько-українських поставках.

§2.4. Види, форми, засоби та терміни транспортування. Конкуренція на шляхах

Природно, що в ХІХ ст. існувало всього два види доставки товарів на ринки їх збуту: сухопутний і водний. Проте, кожний з них мав свої специфіку на різних відрізках, так би мовити, по сезонність, здебільшого "постійних" учасників, більш-менш конкретні терміни проходження, власні проблеми та кон'юнктуру. Навіть деяку "спеціалізацію" в справі постачання того чи іншого виду й сорту збіжжя, його певних обсягів. Причому, перевезення зерна мало свої особливості, які нерідко залежали від терміну зберігання, кількості, економічних можливостей господаря, нарешті потреб купівлі-продажу саме на той історичний момент. Воно здійснювалося як колективно, при письмовій чи усній угоді всіх учасників (наприклад, у формах чумакування або візникування – часом понад 1 тис. одиниць транспорту, за допомогою декількох поїздів чи вагонів, а також кораблів), так і індивідуально (в формі особистого постачання з власного господарства до торгового осередку з подальшою реалізацією).

²⁶³ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. – 16. – Арк. 2, 3, 4 і далі.

На темпи доставки до місця призначення та й взагалі на стан внутрішньої і зовнішньої торгівлі великою мірою впливав рівень благоустрою (чи його відсутність) доріг, про що мова побіжно вже йшла вище. При цьому не можна не погодитися зі зауваженням П. Ляценка стосовно того, що "кріпосне господарство, почавши працювати на широкий ринок, дуже потребувало удосконалених шляхів сполучення замість кріпосної "підводної повинності" з її примітивною технікою і слабим вантажооборотом" [520, с. 466]²⁶⁴.

Усвідомлювали це і деякі поміщики та купці, а тому виділяли певні суми грошей на вдосконалення сухопутних і водних шляхів, які пов'язували чорноморсько-азовські порти з різними українськими базарами й великими сільськогосподарськими центрами. До того ж перші примушували власних залежних селян облаштовувати дороги між своїми численними володіннями у вигляді виконання повинностей. Вдавався до схожих заходів і царський уряд. Так, ще на початку ХІХ ст. поміщик Тенгоборський на Волині організував дослідні роботи з метою прокладення, очищення й упорядкування комунікацій до Чорного моря [293, с. 170]²⁶⁵.

Як вже зазначалося вище (§2.1. і §2.2.), серед найбільш важливих шляхів, що сполучали центральні райони Росії й Південну Україну, а потім у різних напрямках розходилися по території останньої, були такі: Москва-Орел-Глухів-Ніжин-Київ-Таврійська губернія; Петербург-Могилів-Чернігів-Лубни-Катеринослав; Москва-Харків-Полтава-Кременчук-Катеринослав. Деяке своє значення продовжував (від ХVІ ст.) зберігати давній т. зв. Муравський шлях. Він проліг "муравою" (тобто травою – звідси і походить назва), включаючи переправи через великі річки, переважно по колишньому безлюдному степу: від Перекопу на північ між витокami річок Молочні Води і Кінські Води, перетинав річки

²⁶⁴ Ляченко П.І. Історія народного господарства СРСР.-К., 1951.-Т.1.-С. 466.

²⁶⁵ Русов С. Волынские записки. –СПб., 1809. –С.170.

Вовчі Води, Самара та Орель. Далі проходив поблизу Коломака, Валок і Охтирки (Слобожанщина), між верхів'ями річок Сіверський Донець, Оскол, Ворскла і Псьол, прямував на Ізюмський шлях, а під м. Ливни з'єднувався з Кальміуським шляхом і досягав м. Тула. В свій час запорозькі козаки називали Муравський шлях також "отвічним, безкрайнім", бо він тягнувся по території Січі 200 верств. У ХІХ ст. ця дорога вже не мала свого попереднього військово-стратегічного значення в боротьбі проти кримських татар, а тому нею найчастіше користувалися чумаки та візники, котрі їхали до Криму в торгових справах. Щоб здолати відстань будь-якого з названих шляхів, людям потрібно було багато днів їхати на підводах.

Більшість з них були "битими", тобто ґрунтовими, протоптаними ногами простого люду та прокладеними їх незатійливими засобами пересування. А тому вони постійно перебували в незадовільному стані, рідко ремонтувалися. Часто ставали непридатними для транспортування порівняно важких вантажів. Поміщик П. Лялін, зокрема, зазначив, що у першій половині 40-х років від Лівобережжя на північ України відсутні будь-які водні або сухопутні спеціальні сполучення. "Якщо везти жито чи пшеницю до північних міст, наголосив він,- де їх збут добрий, треба витратити на шляхові потреби всі вторговані гроші та, крім того, доводиться ризикувати худобою, як це часто трапляється на наших грузьких і не вилазних дорогах. У самій Малоросії осінню та весною зовсім припиняється рух важких транспортів" [395, с. 42]²⁶⁶.

А в офіційному виданні того часу - "Военно-статистическое обозрение Российской империи" – так описано взаємозв'язок облаштування доріг зі зрушеннями в торгівлі Київської губернії: "... Дуже перешкоджає поганий стан шляхів, які властивістю рихлого чорноземного

²⁶⁶ Витте Ю. О сельском хозяйстве в Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерниях / Ю.Витте // Журнал Министерства государственных имуществ, 1844. – № 10.Отд.2. – С. 42.

грунту під час першої ж негоди стають незручними для проїзду. Часто через бездоріжжя група чумаків зупиняється на декілька днів, не маючи можливості рухатись уперед. Весною шляхи встановлюються не раніше середини квітня, у вересні починається нова грязь, у жовтні й листопаді земля замерзає(!), утворюється груддя, колоття, слідом за цим – ожеледь, під час якої транспортування на волах неможливе" [145, с. 112]²⁶⁷

Особливо важливим є свідчення землевласника м. Олександрівська В. Крейца про шляхи в межах Південної України (1851 р.). Зокрема він у категоричній формі заявив: "Сухопутних сполучень, тобто зручних сучасних у нас нема. Про шосе і залізниці ми нічого знати не знаємо. Не можна ж вважати шляхами сполучення ті поштові, чумацькі і міжселищні шляхи, по яких рухаються наші пошти, транспорти, торгівля і взагалі все зовнішнє життя й інтереси кожного(!),- шляхи, які близько півроку(!) непрохідні, від грязі, грузькості, на яких часто нема ні мостів, ні гребель, які ремонтуються або вірніше вичищаються і зарівнюються тільки перед ревізією губернатора, і, нарешті, на яких найменша річка або струмок під час танення снігів становить непрохідну перешкоду і затримує транспорти не на дні, а на цілі тижні" [390, с. 313]²⁶⁸.

Не утримався від характеристики шляхів і Т. Шевченко, який у своєму "Щоденнику" записав: "... Вели мы речей о том, что у нас пути сообщения... болие нежели гнусны...". Що зрозуміло не могло не впливати на ціни, доставку збіжжя в різні райони. "Наприклад, - продовжив далі запис Кобзар, - 1843 году в Чернигови на базари продавали муку 20

²⁶⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи / Сост. Фритче. – СПб., 1848. – Т.Х. – Ч.1. Киевская губерния. – С. 112.

²⁶⁸ Вернеке О. До історії залізничного транспорту на Україні // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн.ХІ. – С. 313.

ко[п] сереб[ром] пуд. А в местечко Гомели ту же самую муку продавали [по] 1 [руб.] сер[ебром] пуд" [341, с. 115]²⁶⁹.

Перше, більш-менш благоустроєне шосе, з деякими придорожніми службами, з'явилося в Росії на початку 30-х років (Петербург – Москва), а в Україні – 50-х роках, яке з'єднало Харків і Київ з Москвою та Брестом.

Природно, що відсутність належного сполучення та значне повсюдне бездоріжжя, особливо характерне для першої половини століття, призводили до масового чумакування й візникування, цих особливо важливих форм самостійної промислової діяльності, а головне – до створення залізничної мережі. Зокрема чумаки найчастіше ставали посередниками в реалізації кримської солі і донської риби, дерев'яних виробів, городини, фруктів, горілки, тощо, котрі переважно транспортувалися на Південь України з Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини.

Про ці аспекти їх торгівлі існує велика кількість спеціальної літератури, а тому звернемо основну увагу лише на їх роль у сфері купівлі-продажу хліба. Саме ця підтема найменше висвітлена в історіографії.

З часу приєднання Криму до Російської імперії та визволення чорноморського й азовського узбережжя для чумацького промислу збіжжям створилися особливо сприятливі умови. Причому, збільшення експорту через морські південні порти практично поєднало чумакування та візникування. "Хліб і сіль, - справедливо писав І. Гуржій, - що йшли в протилежних напрямках, були для чумаків зворотними вантажами. Це було особливо характерно для Київщини і Поділля, звідки чумаки перевозили на своїх возах-"мажах" в Одесу сотні тисяч четвертей пшениці" [418, с. 272]²⁷⁰

²⁶⁹ Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6-ти т.(видання, автентичне 1-6 томам

"Повного зібрання творів": У 12-ти т.). – К., 2003. – Т.5. – С.115.

²⁷⁰ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... - С. 272.

Від самого початку чумаки транспортували вантажі головним чином валками, котрі складали кілька десятків возів-паровиць. В 40-х роках, коли виникло питання про доцільність проведення залізниці до Одеси, була спеціально підрахована кількість підвід з сільськогосподарськими продуктами, які прибували до міста з різних місцевостей України. Таких виявилось понад 700 тис.! Отже, вигідність транспортування товарів у Одесу поїздами тоді не викликала особливих заперечень і сумнівів.

На той час важливі осередки чумакування сформувалися в багатьох населених пунктах Гадяцького, Зінківського, Золотоніського, Лохвицького, Лубенського та Прилуцького повітів (Лівобережжя). З них на Південь йшли тисячі підвод, забезпечуючи тим самим фактично всі потреби населення краю в товарах. Заїжджаючи в Одесу і Таганрог, чумаки реалізовували там мільйони чвертей хліба. В зв'язку з цим, назви деяких поселень, таких як м. Гельмязів, села Васютинці, Єреміївка, Жовнин та ін., звідки вони починали свої «мандри», ставали добре відомими в містах збуту [170, с. 217-222]²⁷¹

На початку 50-х років випарну і кам'яну сіль з Бахмутського та Слов'яносербського повітів разом з хлібом чумаки відвозили до чорноморсько-азовських портів і на Кубань. З Охтирського повіту вони по дорозі в Крим завозили в Одесу крупу, а поверталися звідти з сіллю та ін. товарами, в тому числі й південних країн, що потім з успіхом продавали на харківських ярмарках [418, с. 274, 275]²⁷².

Лише деяка частина чумаків спеціалізувалася на перевезенні виключно збіжжя.

Посезонним візникуванням, наприклад, у першій половині ХІХ ст. займалися селяни Глухівського, Козелецького, Конотопського,

²⁷¹ Замечания на статью в Малороссийском крае // Земледельческая газета, 1840. – № 28. – 5 апреля. – С. 217-222; Окончание. – № 29. – 9 апреля. – С. 227-229.

²⁷² Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... - С. 274, 275.

Кролевецького та Сосницького повітів. Хоча основним джерелом їх життєвого забезпечення залишалося сільське господарство. Навіть у 60-х роках, коли чумацтво вже почало поступово занепадати через розширення мереж водних і сухопутних шляхів, особливо завдячуючи зростанню залізничних транспортувань, візники-жителі Бахмача, Куріння, Обмачіва, Шаповалівки (Конотопський повіт), Степанівки (Борзненський повіт), Нових Млинів, Блистова, Ушні (Сосницький повіт) і Монастирища (Ніжинський повіт) возили на Південь різні товари й, зокрема хліб. Там протягом літа наймалися на перевезення всіляких вантажів, а восени поверталися в рідні місця з рибою та сіллю. Схоже діяли селяни сіл Спаського, Шабалінова, Змітнева (Сосницький повіт), Лукнова, м-ка Понорниці (Кролевецький повіт), Орлівки, Сопича і Марчихиної Буди (Глухівський повіт) [687, с. 382, 403;432, с. 375]²⁷³. Тобто, візникуванням була охоплена більша частина Чернігівської губернії.

В Київській губернії в 50-х роках чумацьким промислом займалося близько 17,5 тис. чол., які мали 70 тис. возів і відповідну кількість худоби для них [337, с. 55-56]²⁷⁴. Вони здебільшого транспортували пшеницю в Чорноморські порти. Реалізувавши її на місці, частина чумаків їхала до кримських озер за сіллю, інша – на Дон за рибою.

Візники разом з "постійними" чумаками з Подільської губернії, направляючись у Крим по сіль, відвозили в тамтешні порти також пшеницю. Таке явище спостерігалось за участю жителів Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Лeticівського, Ольгопільського та Проскурівського повітів [Там само]²⁷⁵.

Деякі заможні чумаки та візники, накопичивши від торгівлі значні кошти, нерідко скупляли збіжжя в своїх односельчан, а також у різних

²⁷³ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч. VI. – С. 382; - Ч. VII. – С. 403; Домонтович М. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 375.

²⁷⁴ Чумаки // Киевские губернские ведомости, 1856. – № 11. – 17 марта. – С. 55-56.

²⁷⁵ Там само.

осіб по губерніях (використовуючи порівняно велику різницю цін на нього). А тому на Південь вони поставляли хліб як власного виробництва, так і "чужий" [387, с. 113-132]²⁷⁶. Про таке навіть йдеться в одній з чумацьких пісень [605, с. 20]²⁷⁷:

Отже, кон'юнктура досить глибоко проникла в сферу діяльності чумаків і візників, зумовлювала необхідність розширення у них знань не лише про потреби всіляких ринків, а й різницю цін на хліб. Саме ці фактори сприяли тому, що означені особи через чорноморсько-азовські порти вивозили до 75% всієї кількості зерна.

Разом з тим, "чисті" доходи у них від торгівлі на початку століття були дещо вищими, ніж, скажімо, в другій половині XIX ст. Деякою мірою це можна пояснити тим, що спочатку чумаки і візники сплачували тільки мито, встановлене урядом ще в 1764 р., а випасами і водопоями для волів користувалися по дорозі безкоштовно. Проте, в міру освоєння цілих земель Новоросії (десь до 30-х років) можновладці і поміщики, прибравши їх до своїх рук, почали вимагати за випаси та водопої певні суми грошей.

Не витримуючи часто-густо витрат у процесі транспортування і не завжди "вписуючись" у кон'юнктуру ринку, значна частина професійних чумаків потрапляла в економічну залежність до своїх заможних "побратимів", або ж перетворювалася на "простих", посезонних візників. У свою чергу, незалежне майнове становище деяких з них дозволяло накопичувати все більші суми коштів, купувати на них значні об'єми зерна, швидше доставляти його до місця призначення й реалізовувати на ринках Півдня України.

²⁷⁶ В[еле]цкий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском Побережьи / Н. В[еле]цкий // Киевская старина, 1896. – Т. 54. – № 7/8. – С. 113-132.

Киевская старина, 1896. - №7. – С. 115.

²⁷⁷ Рудченко И. Чумацкие народные песни. – К., 1874. – С. 20.

Конкретні терміни доставки, місце одержання вантажу, кількість днів його завантаження перед початком транспортування (як правило, до трьох діб), число необхідних возів і приблизну вагу хліба на кожний з них (від 4 до 8 чвертей) здебільшого чітко визначалися в письмових й офіційно завірених контрактах між власником (або від його імені підрядчиком) та чумаками (візниками). Причому останні, якщо вони були залежними від поміщика (зокрема, кріпаки) чи заможних "побратимів", то отримували за свою працю платню в декілька разів меншу, ніж незалежні чумаки. Їх заробітки також залежали від сезону перевезення вантажів, бо весною й літом платили значно більше, ніж восени та взимку, а бо ж від коливання цін на південних осередках торгівлі. Зокрема, багато з означених питань були обумовлені в контрактах на перевезення збіжжя чи борошна до Одеси між поміщиком Е. Михайловським і його кріпаками-чумаками (Сквирський повіт Київської губернії, друга половина 20-х – початок 60-х років) [59, арк. 1-2; 60, арк. 1-2]²⁷⁸; грека-купця з Могильова-Подільського та селянами-візниками можновладця Красицького (Могилівський повіт, 1833 р.) [25, арк. 1-4]²⁷⁹; дворянина Лаповського й єврея Альріна (с. Ігнатівка Херсонської губернії) з власниками сіл Катюржинців Волинської губернії й Копачівки Подільської губернії (1834 р.) [27, арк. 1-10]²⁸⁰; баронесою С. Дибич і одеським купцем Т. Гехтом (1837-1838 рр.) [29, арк. 1-31]²⁸¹.

Також слід зазначити, що у випадку, коли поміщик віддавав своїх селян-візників у розпорядження якійсь особі для перевезення вантажів, то укладалася й відповідна угода. В разі її невиконання перший міг подати скаргу до суду, щоб там "кривдника" примусили дотримуватися контракту. Так, у 1858 р. до Канцелярії київського, подільського і

²⁷⁸ ЦДДАУК. – Ф. 2219. – Оп. 1. – Спр. 156, 157.

²⁷⁹ Там само. – Ф. 442. – Оп. 138. – Спр. 316. – Арк. 1-4.

²⁸⁰ Там само. – Оп. 140. – Спр. 319. – Арк. 1-10.

²⁸¹ Там само. – Оп. 146. – Спр. 368. – Арк. 1-31.

волинського губернатора надійшла для розгляду справа "по жалобі помещика Ц. Понятовського на купцов Б. Морейноса и М. Рапопорта за неудовлетворение * крестьян Шендеровского имения за доставленную в Одесу пшеницу" [35, арк. 1]²⁸².

Інколи власники великих сільських господарств прередавали у тимчасове користування чумаків до 50 волів, коли ті перевозили хліб і інші товари в межах південних регіонів [160, с. 235]²⁸³. Як це часом відбувалося на практиці і за яких складних обставин йдеться в листі поміщика Андрія Зеньковського до Гліба Нечаєва (відправлений з Одеси 25 липня 1847 р.): "Пшеницу красную** 58 ½ четв[ертей] продали по 17 руб. 28 коп., да и нельзя было не продать, жучка вкинулось много, ни одна контора не согласилась на приемку. Цены на хлеб вообще низки, жито по 11 руб., а пшеница новая [уже] арнаутка продана на днях по 19-ти руб. Лен сделался рублем дешевле против прежней цены. Лодка наша с грузом 22-го числа пришла благополучно. Чумаки, те, что с пшеном, не совсем отличились, Пшеница не достало 20 пуд., мебели не досмотрели, потеряли шнурованьям сундуки***. С людским платьем позамакивали до того, что все погнило и выброшено. Последняя валка вся сдана полностью против накладной благополучно. Все они отправлены 22-го числа за своею солью в Крым. В Аккермен же не пошли потому, что в ту сторону вовсе нет корму, чему мы сами свидетели, бывши в Бессарабии, а сверх того почти на каждой версте по дороге скотской труп свежеспавший, хотя говорят, что это от недостачи корму, но должно быть и падеж. По чумацькому расчислению, что... пойти в Аккермен и оттуда в Лукиевку, то гораздо

* Тобто: не оплату їх праці.

²⁸² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 171. – Спр. 322. – Арк. 1.

²⁸³ Джерела з історії Південної України. – Т.3. – С. 235.

** Тобто: вищого гатунку.

*** Чумаки одночасно із зерном перевозили господарські меблі й одяг.

удобнее из Крыма и скорее, и к 15-му августу они, верно, будут в Лукиевке. Тем чумакам, которые имеют еще прийти в Одессу, верно придется брать чужую фуру по нашим настоящим обстоятельствам, а, может быть, Вы от себя распорядитесь, чтобы они пошли за своею солью". Далі в листі зазначалося, що "продать же хлеб не предвидится скоро по ныншним ценам", виникли проблеми в чумаків, а льон довелося взагалі закласти через фінансові труднощі [160, с. 310-311]²⁸⁴.

Отже, як бачимо з наведеного уривку, господарям інколи доводилося «мандрувати» разом з чумаками, бути свідками купівлі-продажу свого збіжжя. Дуже сильно шлях ускладнювали непогода, відсутність кормів для худоби, її хвороби та загибель. Зате поміщики безпосередньо долучалися до процесу торгівлі, добре вивчали кон'юнктуру ринку в різних місцевостях. У даному випадку чумацьким валкам довелося подолати відстань через Бессарабію, Крим, зайти для реалізації товару в Одесу, а потім «завернути» до панського маєтку – с. Лукиївки. При цьому головною метою чумаків все ж таки була торгівля сіллю, а не хлібом, для якого в них часом не вистачало власних підвод.

Як би там не було, а вже з середини XIX ст. у дореформеному сільському господарстві України спостерігалось активне й повсюдне "витіснення" чумакування, візникування та деяких інших форм посередницької торгівлі(зокрема, прасольського та офенського промислів) залізничним транспортом і судноплавством. На зміну "традиційним" підводам йшли потужні поїзди, а поширене до того "роздрібне" перевезення хліба на човнах перебирали на себе удосконалені, спеціально облаштовані для зерна кораблі. Вже 1820 р., у міру необхідності, виникла "Російська південно-західна компанія", яка поставила собі за мету влаштувати цілісні системи судноплавства: Дністровську, Німанську, Березінську (в поєднанні з Двінською); Дністровську, Бузьку та Донську

²⁸⁴ Джерела з історії Південної України. – Т.3. – С. 310-311.

[353, с. 272]²⁸⁵. На той час то був грандіозний проект й економічно вигідний. Адже тільки по Дніпру з його притоками (Березина, Сож і Десна) в кінці 20-х років перевозили вантажів на суму до 10 млн. крб. [692, с. 87]²⁸⁶

На початку 50-х років велику роль у цьому контексті відігравав Дністер. Лише в 1853 р. по ньому в межах Херсонської губернії пройшло близько 2 тис. суден і понад 50 плотів з вантажем на загальну суму 1,34 млн. крб. [417, с. 82]²⁸⁷ А протягом 1849-1857 рр. по Дністру всього перевезли товарів на майже 10,8 млн. крб. [626, с. 324]²⁸⁸ Загалом же на середину XIX ст. у Новоросії функціонувало більше 4,5 тис. суден, які перевозили щорічно вантаж на суму від 6 до 12 млн. крб. [634, с. 190]²⁸⁹

Проте, звичайно, серед річок домінував судноплавності й перевезенні вантажів Дніпро. Так, у 1860 р. у межах Київської губернії він "пропустив" близько 4 тис. суден і 4,7 тис. плотів з товарами на 11,8 млн. крб. Саме на ньому з'явився й перший пароплав, побудований у с. Мошни Черкаського повіту – маєтку кн. М. Воронова в 1823 р. А в 1835 р. бобруйський купець Рогозін отримав дозвіл від уряду на побудову й використання пароплавів на Дніпрі. Незабаром була організована профільна компанія, до складу якої ввійшли Рогозін, петербурзький купець Єберт і аптекар Штраух. Правда, на її утриманні знаходилося всього два пароплави (1838 р.) [417, с. 83]²⁹⁰.

²⁸⁵ Андросов В. Хозяйственная статистика России. – М., 1827. – С. 272.

²⁸⁶ Хромов П. Экономическое развитие России в XIX-XX веках. – М., 1950. – С. 87.

²⁸⁷ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С. 82.

²⁸⁸ Скальковский А. Днестр, его значение в торговле и промышленности Южной России // Экономический указатель, 1858. - №67. – С. 324.

²⁸⁹ Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае // ЖМВД, 1851. – №.33. – С. 190.

²⁹⁰ Гуржій І.О. Назв. праця. – С. 83.

У 1847 р. на Дністрі плавали 3 пароплави. Два з них казенні - "Граф Воронцов" і "Днестр", а один приватний, який належав поміщику Лубі [280, с. 121, 122]²⁹¹. Дніпром у кінці 50-х років курсувало 17 пароплавів.

Окрім них по українських річках ходили гребно-парусні судна, байдарки, напівбайдарки, барки, галери, човни, плоти, плашкоти.

Разом з тим, поодинокі пароплави, обмеженість річкової системи для пересування, порівняно короткі терміни навігації, природні перешкоди (наприклад, пороги на Дніпрі, підводні камені на Дністрі, мілководдя), зрозуміло, не дозволяли належним чином вирішити проблему перевезення вантажів водними шляхами. Тому в 30-х – 50-х роках ХІХ ст.. неабияк гостро стояло питання про створення розгалуженої системи залізниць.

Вже в 1836 р., коли тільки-но почала відчуватися невідповідність між можливостями старих засобів транспорту і потребами перевезення товарів, виникло питання про будівництво залізниць у районах, що тяжіли до Одеси [561, с. 193]²⁹². Спочатку планувалося застосування коней, як тягової сили для потягів. Вони мали обслуговувати хлібородні місцевості Київської, Подільської та Херсонської губерній і звозити зерно до Одеси. Поте цей проект залишився не виконаним, бо мав багатьох противників і, зокрема, в особі міністра фінансів Е. Канкріна. Разом з тим, сама ідея підштовхнула відповідальних за справу чиновників поліпшити головні шляхи названих губерній, які вели до морського порта. Протягом 1841-1843 рр. на їх облаштування витратили 1 млн. крб. Однак помітних зрушень у цьому аспекті не сталося.

Не був реалізований і план відомого заводчика А. Демидова, котрий передбачав влаштування колій з Бахмутського повіту Катеринославської губернії до Таганрога. Причому, в цьому питанні його не підтримали навіть французькі фахівці, які вважали, що сухопутне транспортування

²⁹¹ Пароходство р. Днестр // Подольские губернские ведомости, 1847. - №18. – С. 121-122.

²⁹² Одесса 1794-1894 гг. – С. 193.

товарів на Півдні імперії ніколи не подешевшає (кінець 30-х років) [514, с. 362-365, 397]²⁹³.

На початку 40-х років почалося неухильне зменшення обсягів перевезення на шляху Броди-Одеса. Причому, основною причиною цього явища стала конкуренція з боку торгівлі Дунаєм. Тому в 1844 р. новоросійський генерал-губернатор М. Воронцов запропонував проект будівництва залізниць, які б поєднали Одесу з Парканом, Ольвіополем і Балтою. При цьому у нього була головна мета: запобігання великих негативних наслідків для вітчизняної торгівлі від "суперництва придунайських портів" [474, с. 34, 37]²⁹⁴. Деякі з сучасників вважали, що це був чи не єдиний вихід із складної економічної ситуації в сфері транзитної торгівлі, який міг зберегти панівне становище Одеси на хлібних ринках Європи та подолати конкуренцію на шляхах через Дунай і Трієст.

Уже в 1852 р. на Лівобережжі поміщики Кочубеї, граф Кушельов-Безбородько, барон Лівен, Огарьов, Тенгоборський та деякі інші ініціювали створення "Товариства Південної залізничної дороги". Від початку вони поставили перед собою завдання побудувати залізницю в напрямку Харків-Феодосія. Схожа ідея виникла й у можновладців Правобережної України, коли вони в 1857 р. поставили питання про організацію питання про організацію компанії для будівництва мережі колій в напрямку Одеса-Брацлав-Київ. У зв'язку з цим відбулося спеціальне зібрання дворян Київської губернії, на якому всебічно обговорили нагальну потребу будівництва такої залізниці. Клопотання до влади про поліпшення шляхів сполучення й побудову залізниць періодично порушувалися і на зборах представників дворянства Подільської губернії. В 1857 р. вони підготували та передали через

²⁹³ Ле-Плэ Ф. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна. – С. 362-365, 397.

²⁹⁴ История появления Одесской железной дороги // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1865. – Вып. 1. – С. 34, 37.

губернського предводителя головному управляючому шляхів сполучення спеціальну "Записку", де йшлося про вкрай незадовільний стан торгових доріг на території губернії й їх бажання за власний кошт провести відповідні роботи на річках Буг і Дністер, а також поліпшити навколо них сухопутні шляхи [418, с. 153, 154]²⁹⁵. Подільські дворяни, насамперед, прагнули «спростити» транспортування в двох головних напрямках – на Одесу і Галичину. Навіть намагалися долучити до свого проекту генерал-губернатора І.Васильчикова.

Безпосередньо про значення залізниці Одеса – Броди в 1859 р. писав поміщик П.Стойкович: «...Полягає, звичайно, у відкритті нового шляху мануфактурним округам Німеччини... для збуту своїх виробів на Схід. Незручність плавання по Дунаю, що слугував до цього часу разом з Трієстом, головнішим знаряддям цієї торгівлі, безперечно, поступиться з легкістю, близькістю та дешевизною новому сполученню» [657, с. 109]²⁹⁶. Разом з тим, він зауважив, що особливого статусу залізниця набуде лише при умові будівництва транзитних сполучень через Закавказзя.

Всупереч усім вище названим особам, головноуправляючий шляхами граф П.Клейнміхель і відставний генерал-майор Мальцев вважали, що ніяка залізниця не перевозитиме вантажі дешевше за чумаків [641, с. 116]²⁹⁷.

В 60 – 70 –х роках уже досить помітним став вплив магістральних шляхів на руйнацію натурального господарства в тих українських регіонах, через які вони проходили. Адже діяльність залізниць охоплювала різні сфери життя та праці людей, зумовлювала розвиток виробничих сил і відносин.

²⁹⁵Гуржій І. Розклад феодально – кріпосницької системи в сільському господарстві України. – С. 153, 154.

²⁹⁶ Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края // Южный вестник, 1859.-№2.-С.109.

²⁹⁷ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні...-С.116.

Особливо активно будівництво залізниць велося в 90-х роках і співпало воно з стабілізацією світових цін на хліб. На початок ХХ ст. довжина залізничної мережі від столиці Російської імперії до «національних окраїн» перевищила 50 тис. верст. Утворення нових і зростання давніх внутрішніх ринків вносили свої владні корективи в напрямки збуту зерна, розширення можливостей його експорту. Серед інших все чіткіше домінувала південна спрямованість руху збіжжя. Причому, мережа збудованих на той час колій дозволяла постійно збільшувати дальність таких перевезень, хоча питома вага коротких відстаней залишалася досить значною.

Про інтенсивність руху потягів з хлібним вантажем у різних напрямках протягом 60-90-х років свідчать такі дані. З Подільської та Волинської губернії в 1862-1864 рр. через Волочиську, Густинську, Дружкопільську, Ісаківецьку та Радзівіллівську митниці середньорічний експорт становив 333 тис. пудів зерна, а в 1865-1867 рр. – вже 1450 тис. пудів. У 1874 р. тільки через Волочиську і Радзівіллівську митниці було вивезено за кордон 14 млн. пудів зерна. В 1895 р. за допомогою залізниць з українських губерній експортовано всього 31 млн. пудів зерна, а лише до балтійських портів було підвезено 7,7 млн. пудів [368, с. 78; 727, с. 330-334]²⁹⁸. Того ж року доставка його до чорноморських і азовських портів становила трохи більше 50% загального вантажообігу, а на початку ХХ ст. вже перевищила 60% [369, с. 45]²⁹⁹. За той же період рух збіжжя до балтійських портів зменшився і становив відповідно 33% і 27%.

²⁹⁸ Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. – К., 1902. – С.78; Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни. -СПб., 1870. – С.330-334.

²⁹⁹ Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. – СПб., 1911. – С.45.

Цікаві дані в цьому контексті містяться в кандидатській дисертації В. Степаненко [654, с. 112]³⁰⁰:

Таблиця. Співвідношення експорту хліба між портами та вивізними пунктами Російської імперії (1895-1905 рр.).

Напрямок	1895-1899 рр.		1900-1905 рр.	
	Тисяч пудів		Тисяч пудів	%
Північні порти	129,692	114,712	127,770	111
Південні порти	141,187	154,683	204,318	132
Західний сухопутний кордон	30,215	30,882	35,966	110
Німецькі порти	?	25,380	32,635	124
Загальні дані	370,879	325,657	400,689	123

Як бачимо, в 1900-1905 рр. експорт збіжжя порівняно з 1895-1899 рр. збільшився на 23%, а власне в південному напрямку на 32%. Причому, в балтійському регіоні на внутрішньому споживчому ринку залишалася більша частина зерна, менша йшла на експорт. У чорноморському регіоні ситуація склалася навпаки: вивіз зерна за кордон помітно перевищував його постачання залізничним транспортом, бо тут, як вже зазначалося вище, окремі міста – порти забезпечувалися хлібом завдяки суднам, човнам і баржам, які курсували на Дніпру й Південному Бугу.

³⁰⁰ Степаненко В.В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-ті рр. XIX ст.– 1914 р.) / Рукоп. дис. ... канд. іст.наук. – Миколаїв, 2006. – С.112.

В зв'язку з цим, принциповим є твердження О.Пилипенка про те, що:

- залізниці потіснили через високу вартість, нерентабельність і незручність при застосуванні гужовий транспорт і лише при підвезенні вантажів до портів таких, як Бердянськ, він продовжував зберігати свої позиції;

- за умов гострої конкуренції на залізницях, по своїй інтенсивності руху хлібних вантажів, їм могло «протистояти» тільки судноплавство на великих річках [575, с. 254]³⁰¹.

Дослідниця Т.Китаніна означила п'ять головних магістралей руху товарного хліба в межах європейської частини Росії й України: 1) напрямки Казатин - Одеса та Казатин – Млава – Граєво (Південно – Західна залізниця)*; 2) напрямок Бахмач – Лібава (Лібаво – Роменська залізниця)**; 3) напрямок Вороніж – Київ – Москва (поєднував Київську губернію з Москвою, Орлом і Ригою [488, с. 122]³⁰² Два інші безпосередньо не стосувалися української території.

Сформована в 80-90-х роках комплексна система залізниць неабияк «потіснила» інші види і засоби перевезення хліба, який на той час, правда з певними коливаннями, досяг порівняно високого відсотку. Так, у 1878 р. він становив майже 32% вантажообігу на залізницях, а в 1884-1893 рр. – 28%. Спостерігалось повсюдна конкуренція його транспортування: в

³⁰¹ Пилипенко О.О. Назв. праця. – С.254.

* Обслуговувала в основному Бессарабську, Київську, Подільську та Херсонську губернії, збіжжя з яких відправлялося на північний захід через Брест і Варшаву в Данціг і Кенігсберг, а також одеський і миколаївський порти.

** Хліб з Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини йшов у Польщу та Росію.

³⁰² Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875 – 1914 гг. (Очерки правительственной политики).- Ленинград, 1978.-С.122.

напрямах до балтійських і чорноморсько-азовських портів, суходелом і водними шляхами [684, с. 6]³⁰³.

На той період особливо помітно збільшилося перевезення вантажів по Азовському морю, коли до Ростова, Таганрога, Маріуполя, Бердянська і Керчі провели залізничні колії, що сполучили ці порти майже з всіма найважливішими регіонами Російської імперії. Правда, на першому місці за обсягами транспортування опинилися не хлібопродукти, а донецьке вугілля (завдяки експорту через Маріуполь). При цьому існували й великі проблеми, зокрема, затримувала рейдове загруження кількість вантажів, які просто не встигали належним чином перерозподіляти після доставки залізницям.

Розширення та поглиблення порту біля впадіння р. Кальміус не особливо поліпшували справу. Взимку порт ставав малоприсдатним для відстою суден. У зв'язку з чим, розпочалася певна технічна модернізація порту (1886 р.). За три роки роботи були збудовані додаткові торгові спорудження, які деякою мірою задовольнили існуючі потреби. На той час його акваторія становила майже 57 тис. кв. м. , а довжина молу – 480 м. Перша черга залізниці почала функціонувати в серпні 1889 р., що позначилося і на обсягах експорту товарів. Наприклад, протягом 1880-1889 рр. щоденний вивіз вантажів з маріупольського порту в районі Кальміуса не перевищував 4 тис. пудів, а вже після модернізації збільшився втричі – до 12 тис.пудів [431, с. 149]³⁰⁴.

Найбільше збіжжя експортувалося завдяки Південно–Західній і Харківсько–Миколаївській залізницям. Наприклад, у 1895 р. з Херсонської губернії залізницями вивезли всього 75,1 млн.пудів, а безпосередньо за кордон – 70, 1 млн. У Таврійській губернії відповідно:

³⁰³ Федоров М.П. Конкуренция балтийских и черноморско – азовских портов. – СПб., 1909. – С.6.

³⁰⁴ Довжук І.В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період... – С.149.

15,4 млн.пудів і 14 млн. Серед номенклатури зерна, як у цілому й по Україні, залізниці перевозили найбільше пшениці. Друге, третє та четверте місця за обсягами посідали ячмінь, жито, овес. Кукурудза помітно «відставала» від інших. У 1893-1896 р. до чорноморсько – азовських портів у середньому на рік підвозили 145,4 млн.пудів хлібних вантажів, або 60% загальноімперських, до балтійських – 92,5 млн.пудів, або в 1,5 рази менше, на західний кордон – 21,2 млн. пудів [684, с. 6]³⁰⁵

Великим недоліком транспортування залізницями була його посезонність. Адже коліями можна було користуватися наприкінці весни, літом і восени (до снігу). Максимальним надходженням хліба, зрозуміло, було після збору врожаю й аж доки дозволяла погода. Коливання температур, вологість повітря, заморозки, зернові хвороби тощо вкрай негативно позначалися на загальних обсягах постачання збіжжя, його гатунку, а в результаті – на вартості й прибутках господарів.

Конкретно про «вихід» зерна України на зарубіжні ринки Німеччини і долю при цьому залізниць навів важливі дані К.Загорський [457, с. 37]³⁰⁶. Так, у 1883 р. до Кенігсбергу було по коліях доставлено 15,4 млн.пудів, з них за допомогою Південно – Західної залізниці – майже 6,3 млн.пудів. Через рік надійшло вже 19,5 млн.пудів, а на долю останньої прийшлося 10,7 млн. Одночасно збільшилися поставки хліба з України в Данциг.

Унаслідок торгової угоди між урядами Росії та Німеччини 1894 р. обсяги збіжжя до Кенігсбергу та Данцигу неабияк зросли. Так, наступного року до названих міст лише через Південно – Західну залізницю товарниками доправлено понад 11 млн.пудів хліба, 1896 р. – майже 7 млн., 1898 р. – 9 млн і знову 7 млн. у 1898 р. Це при тому, що в ті роки

³⁰⁵ Федоров М.П. Назв.праця.- С.6

³⁰⁶ Загорский К.Я. Железнодорожная экспортная политика в России и Германии.- СПб.,1912. – С.37.

імперськими залізницями сюди перевезли загалом зерна (відповідно) : 21, 7 ; 22; 18,7 і 19,1 млн.пудів [260, с. 100]³⁰⁷.

При цьому, серед вантажорозподільчих пунктів у такому напрямку також утримувала лідерство Одеса. Тільки жита в це місто залізничним транспортом було доставлено:1895 р. – 7,2 млн. пудів; 1896 р. – 4,4; 1900 р. – 5,7 млн. пудів [606, с. 1]³⁰⁸.

Найбільше його «проходило» по гілкам Південно–Західної залізниці: Вигода – Ярошенка, Єлісаветградська, Новоселицька та ін.

У поставках жита до Кенігсбергу помітну роль відігравали гілки Новоселицька, Уманська, Фастівська, трохи меншу – Південно – Східна та Харківсько – Миколаївська (в середньому в другій половині 90 –х років по кожній транспортувалося щорічно від 1 до 2 млн. пудів.) [386, с. 2-9]³⁰⁹

Таким чином, дослідження дозволило виявити такі особливості функціонування та специфічні проблеми наповнення південних ринків України ХІХ ст. Частково вони продовжували мати місце й на початку наступного століття. А саме: на території означених вище губерній, які порівняно з Лівобережжям, Правобережжям, Слобожанщиною та західноукраїнськими землями, набагато пізніше освоювалися переселенцями, а тому в період, що вивчається, продовжувала існувати велика кількість родючих районів, більш сприятливий (теплий) клімат для сільського господарства, потужний людський потенціал і природні ресурси, котрі порівняно недавно лише почали активно використовувати. – Все це слід віднести до першого комплексу особливостей.

Він, у свою чергу, породжував інші відмінності: порівняно швидке укрупнення поміщицьких латифундій, зростання чисельності дрібних (переважно сільських) господарств, а в тих і інших – неабиякі

³⁰⁷ Обзор коммерческой деятельности Юго – Западных дорог за 1902 г. – С.100.

³⁰⁸ Румынский хлеб в Одессе // Николаевская газета, 7 октября 1911 г. (№1716).– С. 1.

³⁰⁹ Василевский Ф.А. Определение прилагаемого к вывозу по железным дорогам хлебного груза. – Херсон, б.г. – С.2-9.

концентрації землеробського реманенту та робочої худоби. Це призвело до того, що вже на середину XIX ст. деякі можновладці, почавши практично з нуля, володіли близько 1 тис. десятинами землі та сотнями ревізьких душ і робочої худоби.

Розмір посівної площі у співвідношенні до кількості жителів всього південного регіону дає підстави твердити: хліба б мало вистачити не лише для задоволення внутрішніх потреб, а й велика частина його повинна була б йти і на зовнішній ринок. Останнє існувало в дійсності, але часто-густо при голоді серед безпосередніх виробників, які ставали більш вразливими, ніж інші групи населення від стихійних лих, недородів, зубожіння тощо.

Принциповою особливістю функціонування та наповнення місцевих ринків слід вважати і співвідношення між внутрішніми потребами та вивозом збіжжя за кордон. Якщо на Півдні України туди існував безпосередній вихід, то для деяких інших регіонів, скажімо Лівобережжя, яке «опинилося» всередині областей, багатих на хліб, проблема його реалізації стояла особливо гостро. Адже весь «надлишковий запас» міг залишатися без реалізації роками, бо не виникало ніякої потреби в ньому на зовнішньому ринку. Тому товарність збіжжя в деяких місцевостях за таких обставин наближалася до умовного нуля.

Полегшувало вирішення таких проблем, зрозуміло, наявність (близькість) чорноморсько-азовських портів, хоча і в них подекуди виникала затовареність тих чи інших видів зернових культур.

У зв'язку з цим існувала інша особливість: тут, в першу чергу у великих маєтках, товарне землеробство розвивалося набагато успішніше й продуктивніше.

Загалом треба констатувати, що в Україні протягом XIX ст. неабияк зросло виробництво хліба (від близько 32 млн. четвертей на початку століття до десятків разів у кінці). Зрозуміло його необхідно було реалізовувати як у самій країні, так і за її межами (що становило приблизно 2/3 від загального обсягу). Десь 1/3 споживалася чи

перероблялася на місцях. Причому, в кількісному співвідношенні реалізація збіжжя на внутрішньому ринку в декілька разів була більшою ніж на зовнішньому. Наведені в роботі факти яскраво засвідчили, що в той період його товарність вважалася порівняно незначною.

Одним з основних регіонів постачання південних ринків була Київська губернія («київський напрямок»), а саме поміщицькі господарства. Також з Київщини йшов хліб на базари Волині, Білорусі, Литви. Мало в чому їй поступалося Поділля, звідки хліб транспортувався в Галичину, Волинь, Бессарабію, але значна частина відправлялася до Одеси і далі – за кордон. Найбільш стабільними «постачальниками» Півдня і у значних обсягах слід назвати господарства Правобережної України. Стосовно Лівобережжя необхідно зазначити, що сюди зерно звозилося з різних українських місцевостей, а також Росії (зокрема Курської й Орловської губерній), потім перерозподілялося й з власним хлібом вивозилося головним чином у Могильовську та Мінську губернії, набагато менше – на Південь, за межі імперії. Спостерігалася тенденція реалізації товарного зерна, яке вирощувалося в маєтках Лівобережжя, а також Слобожанщини, на внутрішніх ринках.

Характерно: на панські маєтки припадало до 90% товарного збіжжя і тільки 10% - на селянські господарства. Неможливість його реалізації часто – густо призводила до, так би мовити, затовареності, а внаслідок – до псування. Разом з тим, добробут окремих хазяїв нерідко залежав саме від продажу хліба, або переробки зерна на горілку (з подальшим її збутком на південних ринках).

Безпосередньо в порти Азовщини зерно надходило сухопутними шляхами з Катеринославської, Таврійської, Харківської губерній, Земель Війська Донського та Кубанської області. По воді воно поставлялося з Воронежської, Саратовської й Тамбовської губерній.

Обсяги транспортування залежали від рівня врожайності й встановленої ціни, яка могла коливатися кожний рік, місяць і , навіть,

день. Конкуренція на шляхах і боротьба за ринки збуту при цьому могли часом змінювати цілі напрямки постачання хліба, зокрема і за кордоном.

Дуже важливу «об'єднавчу» роль між багатьма українськими регіонами, зокрема й західними, відігравали виникнення та активне функціонування т.зв. одеського транзиту, який, правда, мав свої труднощі як політичного, так і суто економічного характеру.

Південні ринки протягом усього означеного періоду мали велике значення в розподілі хліба не лише України та Росії, імперії взагалі, а й формували цілісну систему напрямків його вивозу за кордон. І хоча цей процес і пов'язані з ним явища розвивалися переважно циклічно, маючи свої етапи розвитку та тимчасового занепаду, що особливо яскраво проявилось в одеському «порто – франко», в цілому ж вони мали тенденцію до піднесення. Особливо помітно впливали на ціноутворення зерна в південних губерніях і його експорт міжнародні події: поступове відродження землеробства в Західній Європі після наполеонівських війн, т.зв. «хлібні закони» в Англії та Франції (1815-1832 рр.), російсько – турецькі війни, переможна конкуренція єгипетського та американського збіжжя тощо.

В другій половині XIX ст. особливо чітко визначилися два основні напрямки експорту з Російської імперії – через балтійські та чорноморсько – азовські порти, транспортування до яких і від них мало свою специфіку, різних учасників торгівлі, спеціалізацію у вивозі номенклатури хліба, державні завдання, а головне – постійну конкуренцію.

РОЗДІЛ III. Державна політика, митна система й організація хлібної торгівлі на місцях.

§3.1. Заходи урядових кіл. Митниці й акцизні збори

Вже в кінці XVIII – на початку XIX ст. перед царським урядом повстала особливо гостра проблема – організація прискорення освоєння та заселення незаних просторів Новоросії, що, насамперед, передбачало й розвиток місцевого продуктивного землеробства, його товаризацію. Одним із напрямів діяльності влади в цій галузі стало переселення. В значній мірі воно стосувалося розорених селян з інших регіонів України, які не знаходили роботи в рідних краях і змушено шукали її за сотні верст – у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, а також на території Земель Війська Донського. Конкурентами їм у цьому ставали безпосередні виробники з Росії, зокрема Курської, Орловської, Тульської губерній. Нерідко для заробітчан орання, сівба, збирання хліба, косіння сіна та участь у реалізації врожаю ставали посезонною справою. Починалася вона десь з ранньої весни й тривала до осені, в міру зникнення потреби в робочих руках. Саме тоді, як зазначив А. Скальковський, всі південні шляхи «вкриваються» тимчасовими емігрантами, чоловіками та жінками з косами й серпами в руках, які лишаються тут на місяць або два, іноді все літо, а восени повертаються додому [633, с. 70]³¹⁰.

В 1804 р. царський уряд видав спеціальний указ про обов'язкове приймання до розгляду в усіх відповідних установах прохань від

³¹⁰ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Ч.2. - С.70.

бажаючих переселитися козаків і державних селян з Лівобережжя на Південь. У 1808 р. побачив світ офіційний дозвіл на цілеспрямоване переселення з Полтавської та Чернігівської губерній 25 тис. козаків у райони Причорномор'я, а також 250 сімей на Тамань. Протягом 1809-1811 рр. з названих губерній перейшли на проживання в Причорномор'я 22,2 тис. чоловіків і 19,3 тис. жінок [Т. 23. - №22902; 680, с. 156-159; 505, с. 59]³¹¹.

У 1820 р. царський уряд знову видав указ про переселення з Лівобережжя в Причорномор'я ще 25 тис. козаків. Цей акт активізував масову міграцію населення в цьому напрямку. Протягом 1820-1825 рр. з Полтавщини та Чернігівщини сюди перейшло жити 25,6 тис. чол. і 22,8 тис. жінок. У 1831р. 1 тис. сімей переселилася з Лівобережжя в Анапу та її околиці [622, с. 218; 372, с. 323-324]³¹².

Про кількість новоприбулих у південні райони в другій половині 30-х – 40-х років узагальнені дані відсутні, а тому скористаємося відомостями про видачу таким паспортів або «білетів», що її здійснювали повітові казначейства. Так, за даними семи повітових казначейств (з 11) Харківської губернії, стало відомо те, що в 1836 р. тимчасовий «письмовий вид» на проживання в Новоросії отримало близько 14 тис. осіб. З Полтавщини протягом 40-х років таких прибуло до 90 тис. Причому тисячами переселялися саме державні селяни [184, с. 143-150; 356, с. 365]³¹³.

³¹¹ ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 23. - №22902; Труды ПУАК. - Вып.13. - с.156-159; Кубанское казачье войско. – Воронеж, 1888. - С.59.

³¹² Середонин С. Исторический обзор деятельности Комитета министров. - СПб., 1902. - Т. II. - Ч. I. - С.218; Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. - Полтава, 1865. - С.323-324.

³¹³ Материалы для статистики Российской империи. - СПб., 1839. – С. 143-150; Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Ч.2. – С.365.

Тільки 1843 р. паспортів і білетів терміном дії від півроку до 3-х років було видано в Полтавській, Харківській, Чернігівській, Катеринославській, Київській, Херсонській, Подільській, Волинській губерніях 60229 штук. Найбільше в Полтавській – 28492 і Харківській – 14788, а найменше у Волинській - 226 і Подільській 357 [138, с. 12]³¹⁴.

Протягом 1845-1850 рр. з територій Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній мігрувало в Причорномор'я 8,5 тис. чол. і 7 тис. жінок.

За 1854-1855 рр. з Полтавської губернії «вийшло» в південному напрямку 127 тис. чол., а з Харківської в 1853-1854 рр. – 124 тис. чол. [135, с. 13, 135]³¹⁵

Почасти з метою примусової відправки на сільськогосподарські роботи в маєтки новоросійських поміщиків неспроможних особисто спланувати податки селян було створено Міністерство державних маєтностей. Так, у 1854 р. згідно розпорядження царського уряду, названа установа організувала «вихід» з Полтавщини та Харківщини близько 40 тис. працівників на господарства Новоросії. В майбутньому з них передбачалось повернути в казну податкову недоїмку [с. 64-69]³¹⁶.

Протягом 1839-1863 рр. сюди з Полтавської губернії переселилося всього 13166 сімей державних селян, серед них 33568 осіб чоловічої статі [372, с. 323-324]³¹⁷. А з Чернігівської губернії в 1839-1859 рр. – 15 тис. державних селян і козаків.

Маючи далекосяжні політичні наміри, керівництво Російської імперії періодично (коли на те склалися міжнародні обставини) влаштовувало переселення із західних областей всякого роду люду. Наприклад, за 1841-1855 рр. у Катеринославську та Херсонську губернії

³¹⁴ ЖМГИ, 1844. – №12. – Отд. III. – Ведомость №15. – С. 12.

³¹⁵ Архив истории труда в России. – Петроград, 1923. – Кн.10. – С.13, 135.

³¹⁶ Полтавские губернские ведомости, 1844. - №23. Часть неофициальная; Сборник Херсонского земства, 1889. - №1 – С.64-69.

³¹⁷ Бодянский П. Указ. соч. – С.323 – 324.

емігрувало 7482 селян однодворців, у той час як в інші райони – всього 186. У південних степах окремо створювалися єврейські колонії землеробів. На початку ХІХ ст. таких у Новоросії уже проживало близько 600 сімей (або 3640 осіб обох статей). Їх кількість невпинно зростала. І в 1859 р. тільки в Херсонській губернії євреїв-землеробів налічувалось майже 40 тис. [471, с. 25; 418, с. 328]³¹⁸ Часто єврейські сімейства селили на колишні «гайдамацькі ділянки», а чиновники стежили за тим, щоб всі вони були наділені певною кількістю землі (1869-1870 рр.) [12, арк. 1-7]³¹⁹.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії царський уряд час від часу організовував і звідси переселення, особливо державних селян, на Південь. Цей масовий людський потік, у тисячі осіб, захоплював із собою вихідців із Лівобережжя та Росії. Так, протягом 1816-1858 рр. у Херсонській губернії новоприбулих проживало близько 181 тис. чол. і 156 тис. жін. [713, с. 592, 593]³²⁰.

Зрозуміло, чим більше людей переселялося в південні регіони та обирало для існування вид праці землеробство, тим більшими ставали обсяги його реалізації та товаризації.

Приєднання Криму й Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор'я та Приазов'я в кінці ХVІІІ ст., ба, навіть уся міжнародна ситуація навколо цих регіонів, не могли не спонукати царський уряд до активних дій у справі налагодження постійного торгового транзиту між ними, проведення специфічної економічної політики й, зокрема стосовно розчленованої й пограбованої внаслідок трьох поділів Речі Посполитої. Щодо останньої ще в іменному указі Сенату від 18 листопада 1784 р. наголошувалося: "Пособствуя

³¹⁸ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. - СПб., 1888. - Ч.2. - С.25; Гуржий І. Розклад феодально-кріпосницької системи... - С.328.

³¹⁹ ЦДІАУК. - Ф.442. - Оп.48. -Спр. 24. - Арк.1-7.

³²⁰ Шмидт А. Херсонская губерния. - СПб., 1857. - Ч.1. - С.592, 593.

распространению торгу на Черном море, мы снабдили оной разными выгодами и облегчениями не только в пользу верных наших подданных, но и для иностранных народов, особливо же таких, с коими или особенные постановления Мы имеем, или же которым по искренней дружбе между государствами отличным образом Мы доброхотствуем. В числе сих народов Польша обращала всегда наше внимание и радение о добре ея, ... дабы торговля ея от разных сторон стесняемая, воспользовалась возможным облегчением. Видев же, что все то было недостаточно, старались Мы открыть сей соседственной и дружественной с нами державе, посредством собственных наших владений. Способы надежные и выгодные, обращать избытки тамошние в пользу ея, и получать нужное из чужих земель, доводом тому служит учреждение о транзитном, или переходном торге через Ригу, в тарифе сентября 27-го 1782 года изданное и статья при означенном тарифе изображенная, которую Мы после и на Екатеринославское наместничество распространили, но дабы вящее подать еще ободрение Польскому торгу чрез Екатеринославское наместничество и Черное море, Мы ныне признали за благо сделать ...» [Т.22. - №16093, с. 243-244]³²¹.

А зроблено було безпосередньо таке:

1). Порівняно з 1782 р. зменшено митний тариф на експорт і імпорт товарів через чорноморсько-азовські порти в 1,4 рази для всіх тих іноземних купців, з державами яких існували чи будуть у майбутньому підписані вигідні угоди, «в заміну приобретаемых от них выгод и облегчения для русской торговли».

2). На кордонах імперії при в'їзді в Росію скасовано митні збори з жителів «малоросійських» і білоруських на всі сільськогосподарські продукти та вироби й, зокрема, «всякой хлеб», а також провіз «зверей». Причому, «для выгоды жителей наместничества Екатеринославского и для доставления удобнейших средств, таковые припасы и вещи отправлять в

³²¹ ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т.22. - №16093. - С.243-244.

пользу торговли морем и далее, силу статьи во всем ее разумении распространяем и на границы означенного наместничества».

3). Місто-порт Херсон визначався єдиним місцем, де мав відбуватися «перевозной или транзитный торг» для всіх видів товарів, які надходили з Речі Посполитої або туди імпортувалися.

4). На розгляд катеринославського або таврійського генерал-губернатора мали встановити одну особливу «пограничную таможеню», через яку б «польські товари» (а також українських і білоруських жителів, що мешкали на території Речі Посполитої) «для отпуска за море привозиться будут в Екатеринославское наместничество; равным образом и привозимые заморские товары в Херсон чрез ту ж пограничную таможеню в Польшу выпускаемы быть должныствуют».

5). Якщо за «іноземні товари» при ввозі на територію імперії сплачувався весь необхідний податок, то при вивозі їх з Херсона за море, казна залишала з нього лише 1/8 частину, інші ж гроші поверталися тому, «кто привез и отпускает оные». Термін виплати – не більше одного року.

Далі мова йшла про порядок збору податку, заборону перевозу «потаенным образом товары» тощо [Там само]³²².

Разом з тим, незважаючи на конкретні заходи царського уряду, транзит хліба та європейських товарів до чорноморських портів у кінці XVIII ст. не отримав належних правових підстав для незалежного функціонування.

На початку XIX ст. царський уряд в основному відійшов від заборон чорноморсько-азовської торгівлі, відмовившись від політики Павла I, який недооцінював її значущість [461, с. 115]³²³ Спеціальними указами заохочувався вивіз за кордон хліба, «горячого вина», шкір і тонкої овечої вовни [Т.26. - №19803; Т.27. - №20313, 20885; Т.28. - №21741.]³²⁴. В

³²² Там само.

³²³ Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М. - Л., 1966. - С.115.

³²⁴ ПСЗРИ. - Собр.1. - Т.26. - №19803; Т.27. - №20313, 20885; Т.28. - №21741.

травні 1803 р. відновили дію попереднього закону про зменшення мита в чорноморсько-азовських портах на експорт і імпорт на 1/4 порівняно з іншими портами імперії [253, с. 573]³²⁵. Відразу почався ретельний облік і налагодження передачі інформації «по інстанціям» про кількість вивезеного хліба за кордон, зокрема з одеського порту, і задіяних на це суден [104, арк. 1-5]³²⁶.

Через брак належної кількості грошей у Новоросії було видане державне розпорядження про тривале зберігання в складах-магазинах у чорноморських портах всіляких товарів без сплати податків. Спочатку таке право отримала Одеса (1804 р.), а потім Феодосія і Таганрог (1806 р.) [258, с. 195-197]³²⁷.

Крім того, поміщики отримали офіційний дозвіл на оптову торгівлю на судах, які вони збудували за власні кошти (1802 р.) [Т.27. - №20493]³²⁸. Це, безперечно, сприяло місцевому суднобудівництву.

Широкі можливості для міжнародного транзиту передбачалися в указі від 5 березня 1804 р. А вже 25 листопада того ж року був офіційно затверджений його маршрут через Правобережжя до Одеси [Там само, с. 192-195; с. 712]³²⁹ Одночасно з метою контролю руху транспорту по Дністру встановили митницю в Маяках, поблизу Овідіюполя [Там само, С. 900]³³⁰.

³²⁵ Об уменьшении на привозные и отпускные товары во всех черноморских и азовских портах пошлин, четвертою долею против прочих мест, где общий тариф действует, 1 мая 1803 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 27. – № 20783. – С. 573.

³²⁶ РДА. – Ф. 1287. – Оп. 1. – Ч. 1. – Від. 1. – 1-й стіл. – Спр. 111. – Арк. 1-5.

³²⁷ Об учреждении в г. Одессе на пять лет магазинов для складки товаров, 5 марта 1804 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 28. – № 21197. – С. 195-197.

; Т.29. - №22062, №22078; Т.30. - №23087.

³²⁸ Там само. - Т.27. - №20493.

³²⁹ Там само. - Т.28. - №21196. - С.192-195; №21530. - С.712.

³³⁰ Там само. - Т.28. - №21670. - С.900.

Указами від 16 травня 1806 р. і 12 червня 1808 р. значно підвищили роль у транзиті Феодосії, яка здобула декілька важливих пільг у торгівлі, що до того вже мала Одеса [Там само, с. 321]³³¹. В 1809 р. місто-порт отримало й можливість 1/5 частину митних зборів використовувати на власні потреби, замість попередньої 1/10. А указом 16 квітня 1809 р. до Феодосії дозволено ввозити товари за мито «по їх ціні» [Там само, с. 912]³³².

На дії царського уряду дуже сильно впливала міжнародна ситуація. Адже російсько-турецька війна й погіршення взаємовідносин з Францією не могли не позначитися на торгових обігах, зокрема експорті хліба. Континентальна ж блокада перервала економічні зв'язки Росії з Англією. Разом з тим, перемир'я між Російською імперією та Оттоманською Портою, що настало після Тильзитського договору, зумовило поживлення торгових операцій між ними. Вже в 1807 р. у Константинополь з Одеси була відправлена на суднах перша партія зерна (через неможливість це здійснити за допомогою Єгипту та Дарданелл) [735, р. 35]³³³. Такі поставки продовжувалися і в ході війни, окрім 1810 р., коли царський уряд спробував створити штучний голод у Константинополі й припинив транспортування сюди хліба. Хоча це й робилося на «загальному фоні» клопотання (від 19 жовтня 1810 р.) Міністерства фінансів про дозвіл вивозу хліба з чорноморських і азовських портів [95, арк. 125-125 зв.]³³⁴.

Одночасно континентальна блокада, позбавивши багато країн можливості отримувати товари через балтійські й середземноморські порти, примусила їх уряди звернутися до Росії з надією виправити таку ситуацію завдяки чорноморській торгівлі. Тому значна частина збіжжя з

³³¹ Там само. - Т.30. - №23087. - С.321.

³³² Там само. - Т.30. - №23573. - С.904; №23584. - С.912.

³³³ Sicard. Zettters sur Odessa. St. - Petersbourg, 1812. - P.35.

³³⁴ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 125-125 зв.

Одеси транзитом через Радзивіллів і інші пункти надходила в Австрію, а вже звідти розходилася по всій Західній Європі, включаючи Францію.

Проте вже в кінці 1810 р. царський уряд почало непокоїти «надмірне» надходження імпорту, а тому 19 грудня побачило світ нове «Положение о нейтральной торговле на 1811 г. в портах Белого, Балтийского и Азовского морей и по всей Западной сухопутной границе». Зокрема в ньому йшлося про доцільність створити перешкоду привозу іноземних товарів й заохочення розвитку купівлі-продажу власних сільськогосподарської продукції й промислових виробів [284, с. 486, 487-491]³³⁵. Передбачалося скорочення портів, до яких могли привозитися іноземні вироби: на Білому морі – Архангельськ; на Балтійському – Петербург, Рига, Ревель, Лібава; на Чорному та Азовському морях – Одеса, Феодосія (всього 8). Митниці на західному сухопутному кордоні мали функціонувати (всього три) такі: Палангенська, Радзивіллівська, Дубоссарська.

Одночасно вище керівництво імперії почало посилювати контроль на кордонах країни. 4 січня офіційно були затверджені рекомендації військового міністра про влаштування військової влади по всій демаркаційній лінії західних губерній. Головна їх мета – запобігання контрабанді. До сторожової служби залучалися козаки Донського та Бузького війська. Вона безпосередньо мала пильнувати ділянку від Палангену до Ягорлика. Від останнього кордон по р. Дністер до Чорного моря зобов'язали охороняти військової варті на чолі з А.Рішельє. В межах Наддніпрянщини кордон пильнували підрозділи донських козаків генерал-майорів Іловайського та Чернозубова, а також 2-й і 3-й полки бузьких козаків. Отже, було створено своєрідний західний «митний фронт».

³³⁵ Положение о нейтральной торговле на 1811 год в портах Белого, Балтийского, Черного и Азовского морей и по всей западной сухопутной границе, 19 декабря 1810 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 31. – № 24464. – С.486, 487-491.

Царський «Маніфест» від 24 червня 1811 р. визначив правила на західному митному кордоні й встановив 11, відповідно до районів, округів: Радзівіллівський (охоплював митниці та застави від Брест-Литовського до Ісаковецька), Дубосарський (від однойменної митниці до Овідіополя включно), Одеський (простягся від Одеської митниці через застави Маяківську, Херсонську, Миколаївську), Феодосійський (від митниці Феодосійської через Євпаторійську, Керченську до Бугазької), Таганрозький (охоплював територію від Таганрогу до Маріупольської застави). Кожному з начальників округів підпорядковувалася відповідна «митна варта» - одна команда на 15 верст сухопутного кордону [330, с. 681, 682]³³⁶.

В результаті цього, на транзитному шляху по західному кордону до Одеси залишилися лише дві митниці – Дубосарська та Радзівіллівська, а провіз товарів до Могильова – Подільського й Кринської митниці заборонявся.

Маніфест від 25 червня 1811 р. визначив нові засади міністерств, а частину з них ліквідував. Зокрема, замість Міністерства комерції був створений Департамент зовнішньої торгівлі при Міністерстві фінансів. Транзитна торгівля, що приносила казни значні прибутки, заслуговувала на особливе «підклування» з боку уряду, який, в свою чергу, мав усувати будь-які перешкоди підчас ввезення та вивозу товарів [Т.31. - №24686, с. 740-754]³³⁷.

Разом з тим, ні ці, ні інші організаційні заходи не поліпшували фінансове становище всередині країни. Податковий тиск на населення різних регіонів помітно зростав. Але найменшим він залишався для Новоросії, особливо Таврійської губернії. З метою забезпечення необхідним продовольством діючої армії в ході російсько-турецької війни

³³⁶ Учреждение таможенного управления по Европейской торговле, 24 июня 1811 г. // ПСЗРИ.– Собрание 1. – Т. 31. – № 24684.- С.681, 682.

³³⁷ Там само. - Т.31. - №24686. - С.740-754.

1806-1812 рр. жителям західних, південно-західних і центральних українських («малоросійських» губерній тимчасово дозволяли навіть виплачувати державні податки не грошима, а хлібом в їх еквіваленті [187, с. 76]³³⁸.

Після завершення «наполеонівських війн» вище керівництво Російської імперії й особисто Олександр І не припиняли пошуків можливостей поліпшити торгівельну справу як у межах держави, так і в експорті. Підписання миру на Віденському конгресі (1814 р.) і неврожаї в Західній Європі відкрили нові горизонти для російської та української торгівлі й, зокрема, хлібної. В цьому аспекті найліпшими стали 1816 і 1817 рр. Так, 16 квітня 1817 р. побачив світ «Манифест о создании в Одессе порто-франко», в якому зазначалося: «Усматривая из опытов многих лет какую удобность представляет Порт Одесский к отпуску всякого рода произведений, коими изобилуют полуденные области империи нашей, и желая доставить новые способы и облегчения к распространению внешней торговли и к обогащению государства... повелели внести на уважение Государственного Совета предложения о введении Порто-франков на Черном море, начиная с города Одессы». В §3 «Манифесту» йшлося про правила вивозу з міста іноземних товарів, що мали продаватися в країні: «... Дозволяется токмо чрез две таможенные заставы, устроенные при воротах на черте Порто-франко, по правилам общего тарифа и учреждений...». Безпосередньо про влаштування двох нових митниць (§6) маємо таке: «В Одессе должны состоять сверх заставы со стороны моря, две заставы, вне рва, которым город будет окружен для ограничения Порто-франко. Все привозимое в Одессу морем или сухопутно из внутренности государства, пропускается чрез сии заставы, свободно и беспошлинно, но при погрузке товаров для заграничного отпуска взимается пошлина, учрежденная общим тарифом, по примеру

³³⁸ Министерство финансов 1802-1902: Экспедиция заготовления государственных бумаг. – СПб., 1902. - Ч.1. - С.76.

прочих портов, на основании существующих таможенных постановлений». Крім того, сухопутний привіз і вивіз товарів мав відбуватися «не иначе, как чрез учрежденные две заставы при воротах рва окружающего город Одессу». А тому категорично заборонялося використання суден, човнів і плотів для перепливання місцевих лиманів – Дальницького та Куяльницького, а в разі замерзання їх не дозволялося «всем и каждому, не исключая и поселян ближних деревень, переходить или переезжать оные под каким бы то предлогом ни было» [241, с. 449-455]³³⁹.

5 серпня 1818 р. у північній столиці Росії був підписаний «Додатковий акт» до російсько-австрійського трактату від 21 квітня 1815 р. Згідно нього, на території українських «провінцій», що до поділів входили до складу Речі Посполитої, створювалася «зона вільної річкової торгівлі» аж до самого Чорного моря. А 14 серпня того ж року імператор затвердив «Положение о транзитном торге от Европейской границы до Одессы», яким дозволялося всім купцям країни, що користувалися правом іноземного торгу, відправляти свої товари з Одеси в Молдову, Австрію, Пруссію і назад. Провіз товарів транзитом мав відбуватися через митниці – Радзівіллівська, Устилузька, Брест-Литовська, Гродненська, Юрбурська, Дубоссарська, Могильовська на Дністрі та Одеська. Крім того, перевірки товарів могли здійснювати й в спеціально призначених містах. Так, на шляху між Одесою та Радзівілловим вони відбувалися в Балті, Брацлаві, Проскурові [Т.35. - №27479, с. 449-453]³⁴⁰.

14 грудня 1819 р. був оприлюднений новий «Митний статут для Європейського кордону». Відповідно до його положень, у контексті митного контролю, залишалися сформовані округи (в європейській

³³⁹ О транзитном торге от Европейской границы в Одессу: Высочайше утвержденное Положение, 14 августа 1818 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 35. – № 27479. – С. 449-455.

³⁴⁰ Там само. - Собр.1. - Т.35. - №27479. - С.449 - 453.

частині імперії їх налічувалося 12). Серед них продовжили своє існування Радзівілівський і Одеський. Всі митниці були поділені на чотири «класи» (або розряди, категорії) відповідно важливості їх прерогатив при «складуванні» (збереженні) товарів. До першого (найвищого) розряду зараховувалися ті з них, які могли не тільки «пропускати» незаборонені іноземні товари в країну, а й усім купцям надавати можливість їх складування терміном до восьми місяців, іншим же торговим людям – до шести місяців без сплати так званого «ввізного» податку. Такі митниці ще називали «складськими». До другої категорії митниць («головних») належали такі, що могли утримувати товари до двох місяців. До митниць третього розряду – «деклараційних» – передбачалося привозити тільки іноземні товари, котрі в спеціальному реєстрі позначалися літерою «А» й термін їх складування не перевищував один місяць. На всіх інших митницях – 4 класу – заборонялося складування [325, с. 418-421]³⁴¹.

За цим митним статутом також можна було, за бажанням власника, відправити його товари з митниць 1, 2 або 3 класу до іншої з відстрочкою сплати податку.

Завдяки такій системі складування на митницях Російської імперії утвердилися більш-менш сприятливі умови для транзиту, що позитивно оцінювала й тогочасна громадськість [236, с. 1]³⁴².

У жовтні 1827 р., з метою спростити управління в сфері торгівлі, поліпшення контролю та карантинного захисту в чорноморських і азовських містах-портах, одеського, феодосійського, таганрозького й керченікалійського градоначальників підпорядкували херсонському

³⁴¹ Таможенный устав по европейской торговле. Именной указ, данный Сенату. 14 декабря 1819 // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 36. – № 28030.- С.418 - 421.

³⁴² О складочных таможах //Одесский вестник, 1927 г., 23 ноября.– С. 1.

військовому губернатору. Відтоді останній мав особисто опікуватися торгівлею, зокрема й хлібом [255, с. 873, 874]³⁴³.

12 лютого 1824 р. і 12 червня 1828 р. були санкціоновані «Правила» для провезення товарів з Одеси (відповідно і назад) через Бессарабську область та територію Молдовського князівства та сухопутним шляхом до Тифлісу [Т.39. - №29785, с. 96; Т.3. - №2093, с. 621, 622]³⁴⁴.

У 1830 р. новоросійський генерал-губернатор М.Воронцов запропонував «перетворити» Азовське море в більш «практичне», щоб у галузі торгівлі воно приносило мешканцям краю якомога більше прибутків. Він прагнув налагодити в його басейні каботажне мореплавство, розвинути торгівлю в Керчі, а жителям Південної України поліпшити транспортування виробів до центральних районів Росії й у зворотному напрямку. Проте міністр фінансів Є.Канкрін зумів переконати царський уряд у недоцільності таких заходів [Т5. - Отд.1. - №3733, с. 636, 648]³⁴⁵.

У вересні того ж таки року була перенесена «митна лінія» з Дністра на Прут і Дунай. А на території Бессарабії виникли два митних округи – Верхньодубоссарський (або Скулянський), від кордону з Подільською губернією до Ізмаїльського повіту, та Нижньодубоссарський, від кордону Ізмаїльського повіту до гирла Дунаю, далі морським узбережжям до Акерману й кінця Дністровського лиману. Наступного року, за непотребою, ліквідували митниці Дубоссарського округу та Маякську і

³⁴³ Об утверждении постановления об открытии Керченского порта и штатов карантинного и таможенного округов: Именной, данный Сенату, 10 октября 1821 г. // ПСЗРИ. – Т. 37. – № 28776. - С.873, 874.

³⁴⁴ Там само. - Т.39. - №29785. - С.96; Собр.2. - Т.3. - №2093. - С.621, 622.

³⁴⁵ Там само. - Собр.2.- Т5. - Отд.1. - №3733. - С.636, 648.

Парканську застави в Одеському окрузі. Таким чином, Бессарабію було включено до загальноімперської митної системи [676, с. 63-70]³⁴⁶.

Ще одним важливим актом у галузі міждержавної торгівлі слід вважати підписання 28 червня 1847 р. між Росією та Австрією «Протокола», згідно якого з володінь останньої (зокрема, Галичини) обумовлювався вивіз збіжжя, будівельного лісу та вугілля тощо Дністром і Прутом у Одесу. Причому, австрійська сторона просила про зменшення мита в 30 коп. за пуд хліба, але російський уряд відмовив, мовляв, це призведе до шкоди інтересів «Південних провінцій» [315, с. 550-560]³⁴⁷

На початку 50-х років державна митна політика зазнала деяких змін у бік «поміркованого» протекціонізму. Зокрема, уряд Російської імперії запланував зменшення податку на імпорт і експорт. У свою чергу, він очікував зустрічних кроків від правителів іноземних країн. А саме з боку Австрії зменшення ввізних мит на зерно та худобу [316, с. 615]³⁴⁸.

Негативно на розвиток торгівлі в південних регіонах вплинули події Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. Вже 17 лютого 1854 р. Сенат видав указ про заборону на півроку вивозити хліб за кордон з одеського та всіх чорноморських і азовських портів [32, арк. 471; с. 186]³⁴⁹. Причому уряд пильно стежив за його виконанням. Так, з 8 березня по 28 травня того ж року тривало слідство в Одесі з приводу порушення місцевим портовим керівництвом «запрещения вывоза за границу пшеницы в связи с Крымской войной» [56, арк. 1-41]³⁵⁰.

³⁴⁶ Томулец В.Н. Торговое законодательство и торговля Бессарабии с другими губерниями России в дореформенные десятилетия (1812-1861 гг.): Рукоп. дис.... к.и.н. – Кишинев, 1998. – С.63-70.

³⁴⁷ Собрание трактатов и конвенций. – Т.4. – Ч.1. – С.550-560.

³⁴⁸ Там само. - Т.4. - Ч.2 - С.615.

³⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.160. - Спр.42. - ч.1. - Арк.471; ПСЗРИ. - Собр.2. – Т.29. – Отд.1. - №27934. – С.186.

³⁵⁰ Там само. – Ф.1252. – Оп.1. – Спр.115. – Арк. 1-41.

В циркулярі №8 від 1 серпня 1854 р. «по управленню генерал-губернатора» конкретно йшлося про заборону вивозу жита, ячменю та вівса через кордон з Австрією [10, арк. 15]³⁵¹.

7 вересня знову з'явився указ Сенату про заборону експорту збіжжя [33, арк. 39]³⁵².

Ці вимушені заходи царського уряду завдали помітного «удару» по прерогативах вітчизняного хліба не лише на європейських ринках, а і в межах Південної України, де після війни інтереси західного капіталу стали вельми упривільзовані. І як писав О.Оглобін, місцевому «господареві» довелося дорожитися навіть на дрібниціях, щоб не перепустити їх до рук переможного «гостя» [559, с. 44]³⁵³.

31 березня 1859 р., згідно «Положення» Державної ради, затвердженого Олександром II, було остаточно скасоване одеське порто-франко. А ще напередодні (1857 р.) припинив своє функціонування й одеський транзит [531, с. 85]³⁵⁴.

Наприкінці 50-х – 60-х рр. домінування імпорту над експортом викликало ще більше занепокоєння в урядових колах ніж раніше. Попередні заборона багатьох товарів на ввіз до країни та високі мита на інші бажаних наслідків не давали. Крім того, «процвітала» контрабанда, з якою з перемінним успіхом боролися вище керівництво імперії й відповідні служби. Разом з тим, нові митні тарифи 1857 і 1868 рр., більш ліберальні стосовно «вільної» торгівлі, засвідчили: митна політика в Росії поступово еволюціонувала від крайнього протекціонізму до поміркованого обмеження та контролю. На думку О. Пилипенка,

³⁵¹ Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 11293. – Арк.15.

³⁵² Там само. – Оп.160. -Спр.42. – Ч.2. – Арк.39.

³⁵³ Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – К., 1928. – Т.9. – С.44

³⁵⁴ ПСЗРИ. - Собр. 2. – Т.34. – Отд.1. - №34316. – С.254; Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX веке // Русское экономическое обозрение, 1903. – №6. – С.85.

швидкому розвитку буржуазних відносин у пореформений період сприяло насадження урядом «патронату» в сфері економіки та промисловості [575, с. 73]³⁵⁵.

Важливого значення при цьому набули «Положення» стосовно мита за право торгівлі та заняття промисловою діяльністю, які побачили світ 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. Згідно їх «статей» відтоді торгівлею і промисловою діяльністю могла займатися вільно будь-яка особа, придбавши лише відповідне свідоцтво [286, с. 14-15; 220, с. 156-175]³⁵⁶.

70-ті – 80-ті роки позначилися новими пошуками на самому вищому рівні можливостей покращення врегулювання тенденцій в народному господарстві й, зокрема, землеробстві та торгівлі. Проте митний протекціонізм продовжував «панувати». Це яскраво проявлялося в діях Міністерства фінансів під керівництвом М. Бунге (1881-1886 рр.), а потім і І.Вишнеградського. Перший спробував змінити тарифну систему, а другий розробив спеціальне законодавство щодо неї (1889 р.) [484, с. 42]³⁵⁷. Відтоді розпочався новий етап державного регулювання в сфері тарифної політики, підпорядкованої загальноімперському протекціоністському курсу. Останнє помітно розширило можливості для експорту українського хліба. Цю тенденцію зміцнив митний тариф 1891 р. [303, с. 28]³⁵⁸.

³⁵⁵ Пилипенко О. Назв. праця. – С.73.

³⁵⁶ Правила о взимании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках: Высочайше утвержденные, 1 января 1863 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 38. – Отд. 1. – № 39118. – С. 14-15. ; О пошлинах за право торговли и других промыслов: Высочайше утвержденное положение, 9 февраля 1865 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 40. – Отд. 1. – № 41779. – С. 156-175.

³⁵⁷ Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства России (1870-1930). – М., 1994. – С.42.

³⁵⁸ Свод законов Российской империи (далі: СЗРИ). – СПб. – Т.6. Уставы таможенные. – Гл.2.– С. 28.

При обох керівниках міністерства неодноразово обговорювалося питання про підвищення мита на збіжжя. Так, у 1884 р. на вимогу уряду новоросійський губернатор спеціально підготував звіт про вивіз через одеський порт і австрійський кордон хліба, цукру, спирту та лісу, що транспортувалися з Подільської губернії [39, арк. 18]³⁵⁹. Причому, заходи стосовно розмірів мита розглядалися й керівництвом західноєвропейських країн. Складність вирішення проблеми на міжнародному рівні не дозволила, наприклад, М. Брунге в 1885 р. збільшити останнє на експортований український і російський хліб. Більш активну позицію в цьому аспекті зайняв І. Вишнеградський, для котрого вивіз зерна мав нерозривний зв'язок з політикою протекціонізму.

Владні корективи в ситуацію, що склалася в цілому в сільському господарстві й торгівлі імперії, зробив голод 1891 р., який призвів до смерті мільйонів людей, розорив тисячі господарств. Наслідком стало зниження тарифів, у першу чергу на залізницях, на транспортування продуктів у середині країни з регіонів багатих на зерно. Планувалася, навіть, повна заборона вивозу хліба за кордон. Заходи Міністерства фінансів під керівництвом І.Вишнеградського та деяких інших високих посадовців зумовили багатомісячну відсутність українського хліба на ринках Західної Європи, ледь не спричинили паніку в фінансових колах імперії.

Однак, уже в червні 1892 р. будь-які обмеження права на такий експорт, під тиском українських поміщиків, уряд ліквідував [300, с. 80-83]³⁶⁰. Разом з тим, на початок 90-х років тарифні ставки в країні, порівняно з їх нормативами 1868 р., збільшилися в декілька разів [303, с. 11; 580, с. 269]³⁶¹. Зросли розміри мита на хліб з України та Росії в деяких

³⁵⁹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 538. – Спр. 202. – Арк. 18.

³⁶⁰ Сборник узаконений и циркуляров по таможенному делу. – СПб., 1902. – С.80-83.

³⁶¹ Свод законов Российской империи: В 9-ти т. – Ч. II. – Т. 6. Устав таможенный. – СПб., 1904. – 150 стлб.

західно-європейських державах, що звичайно не могло не загострити стосунки між ними в цій галузі.

Зокрема, набули нового імпульсу протиріччя Росії з Австрією та Німеччиною. Наприклад, остання настільки підняла мито в 1892 р. на імпорт українського збіжжя, що фактично «перекрила» йому шлях на свої ринки (до 38 коп. на пшеницю та жито, 30 коп. – на ячмінь і овес з пуду) [579, с. 19]³⁶². Одночасно Німеччина уклала угоди фактично з усіма державами – «конкурентами» Росії, за якими мито на більшість сільськогосподарських продуктів (у тому числі й хліб) було знижено на 30-40%. На російські ж товари тариф підвищено на 50%. Це призвело до того, що за українську пшеницю сплачувалося мито 7,5 марок за 100 кг., а з інших постачальників – всього 3,5 марок (тобто менше ніж у 2 рази!).

Отже, на кінець XIX ст. експорт українського хліба опинився у досить складній ситуації через непродуману, часто-густо непослідовну, політику царського уряду та потужну конкуренцію на світовому ринку. За оцінкою І. Гуржія, зовнішня політика в галузі хлібної торгівлі, котру здійснював уряд Росії на практиці «часто мала характер голодного експорту» [420, с. 141]³⁶³.

Такий стан речей дивував і сучасників – представників широких кіл громадськості. Наприклад, дописувач у газету «Неделя» зазначив: «Серед відомостей про голод* і неможливість дістати хліб потребуючим, вкрай негативно діє повідомлення про те, що в тих чи інших місцевостях хліб лежить у великій кількості або вивозиться за кордон... У даний час ще

– П. 11; Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика. – М., 1947. – С.269.

³⁶² Покровский В.И. К вопросу о последствиях для внешней торговли России торгового договора 29 января (10 февраля) 1894 г. – СПб., 1900. – С.19.

³⁶³ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... - С.141.

* Мова йде про неврожаї й локальний голод в окремих губерніях імперії, зокрема Самарській.

сильний відпуск хліба від нас в Австрію...Майже всі станції Києво-Брестської залізниці завалені хлібом. У другу прикордонну з Австрією станцію Підволочиськ недавно було підвезено по Одеській залізниці 95 тис. пудів хліба, а через Гусятине в межі Австрії, також у перших числах листопада, близько 38 тис. пудів хлібного товару. Проте найбільш дивним є те, що хліб вивозиться навіть з Самарської губернії – із тієї самої губернії, де люди гризуть землю» [с. 1]³⁶⁴.

Отже, одним із заходів царського уряду щодо підвищення рівня продуктивності землеробства та його товаризації на Півдні України в ХІХ ст. слід вважати поетапне масове переселення. Значною мірою воно охоплювало зубожілих селян інших українських регіонів, які з різних причин не могли знайти роботи в рідних краях, а тому змушено шукали її за сотні верст – у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, а також у межах земель Війська Донського. Водночас у тому ж напрямку йшов потужний «потік» безпосередніх виробників з Росії (насамперед, Курської, Орловської та Тульської губерній). Характерною рисою при цьому стало те, що заробітчани для орання, сівби, збирання хліба та його реалізації часто використовували посезонно. Причому, вже на початку століття керівництво імперії видало спеціальний указ про обов'язкове прийняття до розгляду в усіх відповідних установах заяв від бажаючих переселитися на Південь. Зокрема йшлося про «вільних» козаків і державних селян. У окремі роки такий міграційний рух досягав десятки тисяч осіб.

До перманентних активних дій у справі налагодження постійного торгового транзиту та проведення специфічної економічної політики царський уряд спонукало приєднання Криму й Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор'я та Приазов'я в кінці ХVІІІ ст. Вже на початку наступного століття вища влада держави в основному скасувала заборони стосовно чорноморсько-азовської торгівлі, котрі

³⁶⁴ «Неделя». –1873 р., 2 грудня.– С. 1.

встановив Павло I через недооцінку її значущості. А тому спеціальними указами заохочувався вивіз за кордон хліба, «горячого вина», шкір тощо. Збільшенню обсягів експорту збіжжя сприяла й митна політика та акцизні збори. Водночас податковий тиск на населення різних регіонів помітно зростав. Однак найменшим тривалий час він існував на території Новоросії, особливо Таврійської губернії. Поступово в системі складування на митницях Російської імперії утвердилися більш-менш сприятливі умови для транзиту, що позитивно сприймалося й тогочасною громадськістю.

Вкрай негативно на розвитку торгівлі хлібом позначалися участь Росії у війнах і політика протекціонізму. Навіть окремі «пом'якшення» стосовно останнього в 50-х і 70 – 80-х роках не призвели до значних позитивних зрушень у цій сфері. Періодичні стихійні лиха, епідемії та голод забирали інколи мільйони людей, руйнували тисячі господарств. Тому уряд змушено знижував тарифи, в першу чергу на залізницях, на транспортування продуктів у середині країни з регіонів, багатих на зерно.

В цілому ж на кінець XIX ст. експорт українського хліба через нерідко до кінця не продуману політику царського уряду потрапив у досить складну ситуацію, а тому зазнавав значних обмежень з боку сильної конкуренції на світовому ринку.

§ 3.2. Умови функціонування, структуризація та кількість торгових осередків в Південній Україні

Система ярмаркової торгівлі в межах Південної України розвивалася в міру колонізації краю, а тому давніх осередків – до Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. і приєднання Криму – існувало обмаль. Ще за наявності Запорозької Січі вони були розосереджені на місці майбутнього Катеринослава, сіл Мишурін Ріг, Дніпровокам'янка та деяких інших населених пунктів. На початку ж XIX ст. їх кількість помітно зросла і лише в Катеринославській губернії перевищила 50 [71, арк. 177-

180]³⁶⁵. У 1817 р. на території губернії вже налічувалося 79 торгових осередків, де протягом року відбувалося до 220 ярмарків. 27 з останніх – тільки в Олександрівському повіті, розташованому на березі Дніпра (на початку століття всього 7). У містах і містечках функціонувало 9 постійних осередків, у казенних селах – 44, поміщицьких маєтках – 26. В окремих пунктах кожний рік збиралося по декілька ярмарків, які тривали від одного до семи днів [73, арк. 137 зв. -154; 444, с. 320]³⁶⁶. Переважно вони проходили в неділю, або приурочувалися до релігійних свят. Нерідко на них влаштовувалися різні веселощі і дійства, особливо активно продавалося «хлібне вино». Як правило, найбільше людей прибувало на ярмарки восени – після збору врожаю, коли було багато чого продавати, а виробники звільнялися від нагальних сільськогосподарських робіт. Часом на 2-3 сотні корінних жителів якогось населеного пункту приходилось 2-3 тис. тих, хто приїздив купувати-продавати.

Зокрема в містечку Нікополі, де 1802 р. діяло 32 дерев'яні лавки, поряд з ярмарковою торгівлею відбувалися щотижневі базари*. Цікаво, що сюди поставляли товари головним чином на судах вантажністю від 4 до 7 тис. пудів по Дніпру. А надходили вони з Київської, Мінської та інших губерній. Пристань для розвантаження знаходилася в центрі містечка. Крім хліба та борошна привозили будівельний ліс, дерев'яний посуд, скло, дьоготь, вугілля тощо [71, арк. 177-185]³⁶⁷. Все це давало можливість споживачам набувати необхідні їм продукти і вироби протягом усього року.

³⁶⁵ РДАДА (Москва). – Ф. 1355. Економічні примітки генерального межування.

Катеринославська губернія. – Спр.360. – Арк. 177-180.

³⁶⁶ Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф.18. – Оп.4. – Спр. 129. – Арк. 137 зв. – 154; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. – С. 320.

* Джерела XVIII – XIX ст. стосовно України містить терміни «базар» і «торг», які нерідко мали тотожне значення. Інколи торгами називали тільки «великі» базари. Тюркською мовою «пазар» (базар) означає місце торгівлі, недільний торг, неділя.

³⁶⁷ РДАДА (Москва). – Ф. 1355. – Спр.360. – Арк. 177-185.

Зрозуміло, що в містах, за наявності більш заможного купецтва, торгові операції здійснювалися на значніші суми, ніж у містечках і селах. Причому, постачання до останніх могло мати й певну «спеціалізацію». Так, на початку ХІХ ст. у с. Катеринівка (Катеринославська губернія) – власності поміщиці О.Літто, що знаходилася в північній частині Великого Лугу, поблизу шляху на Олександрівськ, Катеринослав і Маріуполь, негоціанти привозили тканини, хустки та сукно, а селяни навколишніх місцевостей – хліб, мед, сало, посуд, дьоготь [72, арк. 4]³⁶⁸. У поміщицьких селах Вищетарасівське та Покровське, а також казенних поселеннях Романівка, Кочережки та Токмаківка в основному продавали хліб і худобу. Причому, завдячуючи тому, що в них ярмарки відбувалися в різні дні, торговці встигали скупитися на більшості з них, а потім хліб і худобу збути в центральних губерніях імперії або ж за її межами.

В 1817 р. на території Херсонської губернії значилося 11 торгових осередків. Найменший, як це не дивно, був у губернському центрі – Херсоні, де мешкало 12,5 тис. жителів. У двох з них – Єлисаветграді та Павловську проходили ярмарки і базари: в першому тричі на тиждень, а в другому лише по неділях. Тільки торги мали місце в Григоріюполі, Дубоссарах і Архангельську (посад). Ярмарків, яких всього налічувалося в губернії 34, тривали від одного до п'яти днів. Найдавніші серед них існували в Єлисаветграді, Крилові та Петриковці (посад). До Херсону, на той час, «сторонніх» купців майже не прибувало, в основному ярмарок відвідували місцеві городяни. Обіг купівлі-продажу на ньому товарів становив до 5 тис. крб. на рік. У той же час на щорічні чотири ярмарки в Єлисаветграді «красного» товару, пушнини, худоби, хліба тощо привозилося на величезні суми (до 1,5 млн. крб.), а продавалося на місці на 250 тис. крб. [444, с. 325]³⁶⁹

³⁶⁸ Так само. – Спр.364. – Арк. 4.

³⁶⁹ Дружинина Е.И. Указ. соч. - С. 325.

Траплялись випадки, коли губернатори особисто скасовували дозвіл на торгівлю й за порушення законодавства наказували перенести ярмарки з території одного маєтка поміщика до іншого. Так, наприклад, учинив херсонський військовий губернатор стосовно поміщика Гросула (за «предержательство» ним біглих) і дав розпорядження заснувати декілька ярмарків у маєтках надвального радника Савицького (1819 р.) [101, арк. 1-30]³⁷⁰.

Важливо зазначити, що на кордоні Херсонської та Подільської губерній знаходилося село Олежки*, поміщик якого Пінковський, користуючись вигідним економічним положенням маєтку, пробував, усупереч діючим законам, влаштувати «власні» базари і ярмарки [30, арк. 1-2]³⁷¹. Мало того, в усьому повіті спостерігалася тенденція до штучного заниження курсу «звонкой монети» [9, арк. 1-32]³⁷².

Через віддаленість від промислових центрів свою специфіку в торгівлі мала Таврійська губернія, де 1817 р. існувало 11 торгових осередків і відбувалося 37 ярмарків. На відміну від Катеринославської та Херсонської губерній, тут фактично не продавали «красні» та залізні вироби, а тільки – хліб, мед, масло, вовну, полотно. «Главнейший торг» був, поряд із зерном, рогатою худобою, вівцями та кіньми. Свого збіжжя постійно не вистачало, тому потреба в ньому перманентно зростала, як для місцевих поселенців, так і розквартированого в Криму російського війська. Тому основними постачальниками хліба стали фурщики, котрі приїздили на Кримський півострів за сіллю з «хліборобних губерній»

³⁷⁰ РДА. – Ф. 1286. – Оп. 2. – Спр. 226. – Арк. 1-30.

* В описуваній період належало Балтському повітові Подільської губернії.

³⁷¹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп.148. – Спр.191 (б.). – Арк. 1-2.

³⁷² Там само. – Оп.1. – Спр.8562. – Арк. 1-32.

[444, с. 326]³⁷³. У 1893 р. на території Таврійської губернії склали спеціальний список усіх «хліботоргових» пунктів [78, арк. 1-3]³⁷⁴.

Специфічний вигляд безпосередньо бахчисарайського базару зафіксувало джерело 1801 р.: вздовж головної проїжджої вулиці міста тягнулись два ряди крамничок (всього їх було 487), у яких «купцы торгуют и отправляют свои рукоделья: один точает ножи, другой полирует кожи; тот шьет шапки, сапоги, иной точит на станке, другой отбивает на наковальне железо; все в движении... Базар есть сборище всего мужского полу; но женщин никогда на нем не увидишь». Крім крамничок, на східному базарі діяло багато кав'ярень і «бузен». В останніх продавали виготовлений з пшона чи суміші різних круп дешевий хмільний напій – «бузу» [720, с. 317, 318]³⁷⁵.

Понад 1 тис. крамниць налічувалося тоді в Євпаторії [720, с. 334]³⁷⁶. На початку ХІХ ст. торгівля в Одесі зовні помітно відрізнялася від традиційної, середньовічної кримської, що пояснювалося заселенням міста численним новоприбулим православним людом. У 1805 р. тут існували 501 крамниця і 36 складів-магазинів для пшениці й інших товарів [720, с. 802]³⁷⁷.

Тоді ж виникло питання про заснування ярмарку в Феодосії, відсутність якого до 1809 р. нерідко змушувала іноземних купців повертатися звідси в свої країни з порожніми суднами. Тут їх економічні інтереси зосереджувалися головним чином на пшениці, шкі, овечій вовні, коров'ячому маслі тощо [720, с. 430]³⁷⁸. Правда, проблеми з постачанням

³⁷³ Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 326.

³⁷⁴ РДА. – Ф. 20. – Оп. 10. – Спр. 108. – Арк. 1-3.

³⁷⁵ Щекатов А. Словарь географический Российского государства... - М., 1801. – Ч.1. – С. 317, 318.

³⁷⁶ Там само. – М., 1804. – Ч.2. – С. 334.

³⁷⁷ Там само. – М., 1805. – Ч.4. – С. 802.

³⁷⁸ Там само. – М., 1809. – Ч.7. – С. 430.

хліба і його дороговизною тут продовжували турбувати городян навіть у 20-х роках [113, арк. 1-15]³⁷⁹.

Загалом же, коли порівняти умови функціонування, кількість торгових осередків і обіг коштів на них у межах Південної України з європейською частиною Росії в першій чверті століття, то вони виглядали більш ніж «скромно». Проте число ярмарків у Новоросії постійно зростало, збільшувалася й мережа постійної торгівлі – базарів.

У 1844 р. тільки на території сільських державних поселень Катеринославської губернії відбулося 139 ярмарків і 26 щотижневих торгів, на які було завезено різної продукції на суму 800 тис. крб. У 1849 р. у межах цієї губернії зафіксовано проведення 315 ярмарків, з котрих 27 мали місце в містах, 176 у казенних і 112 у поміщицьких селах. Причому, всього на 43 ярмарках привіз товарів трохи перевищив 10 тис. крб. На інших він був набагато меншим. У 1859 р. відбулося 357 ярмарків, з них привозом [418, с. 236, 237]³⁸⁰:

до 5 тис. крб. – 149

від 5 до 10 тис. крб. – 65

від 10 до 20 тис. крб. – 67

від 20 до 30 тис. крб. – 34

від 30 до 40 тис. крб. – 20

від 40 до 50 тис. крб. – 6

від 50 до 100 тис. крб. – 8

понад 100 тис. крб. - 8

Отже, від початку XIX ст. до кінця 1850-х років, хоча ярмарки покривали густою мережею південні регіони України, більшість з них були дрібними і обслуговували головним чином сільські господарства. На той час схожий характер мали навіть невеликі міські торги та базари, не кажучи вже про містечкові й сільські. Здебільшого на них привозили хліб,

³⁷⁹ РДА. – Ф. 1287. – Оп. 1. – Ч. 2. – Спр. 1777. – Арк. 1-15.

³⁸⁰ Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи... - С. 236, 237.

сіль, сукно, полотно, віск, тютюн тощо, а також приганяли коней, овець, рогату худобу.

Починаючи з 40-х років, життя-буття казенних селян Південної України* мала дещо покращити, а також трохи вивільнити з «опіки держави» їх торгівлю організація представниками місцевої влади т.зв. допоміжних і ошадних кас. Їх практична діяльність відбувалася при волосних управліннях із залученням коштів сільських громад, «господарського капіталу» та добровільних внесків. Априорі такий захід міг, наприклад, дозволити селянинові більш незалежно розпоряджатися своїм врожаєм хліба й продавати його тоді, коли ціна була найвища. Проте мізерність сум у допоміжних і ошадних касах аж ніяк не змінила становище на краще, адже кошти перебували в державних установах, які кредитували поміщики [165, с. 66]³⁸¹. Так, у 1857 р. на території Катеринославської губернії налічувалося всього 35 допоміжних кас, а в них оборотного капіталу 397,5 тис. крб. (тобто на одну касу приходилося в середньому трохи більше 11 тис. крб.). А в межах Херсонської губернії їх було ще менше: 15 кас з оборотним капіталом у 108,1 тис. крб. (тобто в середньому в одній касі знаходилося близько 7,2 тис. крб.). Коли врахувати загальне число казенних селян, то, зрозуміло, що такої допомоги більшість з них взагалі не могла б отримати [166, с. 248, 249]³⁸². Мало того, можновладці нерідко не давали безпосереднім виробникам порук на одержання позики, або ж під різним виглядом підмовляли тих не брати грошей, ніби в організованих «на лихо людям» касах.

Важливо зазначити, що вже на середину XIX ст. фактично склався своєрідний замкнений ярмарковий ланцюг, в якому найбільші торги постачали товарами середні й дрібні осередки. Причому, така цілісна система охоплювала різні населені пункти та регіони не тільки України, а

* Тоді ж цей процес розпочався й на Лівобережжі, а на Правобережжі – з 1850 р.

³⁸¹ ЖМГИ, 1854. – №.53. – Отд. II. – С. 66.

³⁸² Там само. – 1857. – № 66. – С. 248, 249.

й Росії. Зокрема, українські й російські купці, за свідченням І.Аксакова, з своїми товарами могли рухатись у такому напрямку: Введенський ярмарок у Сумах – Хрещенський у Харкові – Маслянський у Ромнах – Георгіївський у Єлисаветграді – Троїцький у Харкові – Корінний у Курську – Іллінський у Полтаві – Покровський у Харкові і т.д. [347, с. 14, 47]³⁸³ Тому придбані ними партії хліба, скажімо в Полтаві, поповнювалися в Харкові, а реалізовувалися в Єлисаветграді (чи в зворотному порядку). Часом не обов'язково було практично набувати зерно на якомусь ярмарку, бо завжди існувала можливість укладання угоди на його поставку в певні місця та чітко визначені терміни. Так, у 1853 р. катеринославський губернатор у своєму «звіті» зазначив: хліб на місцеві міські ярмарки привозиться з Нижегородського макарівського, Полтавського іллінського, Харківського хрещенського ярмарків. Причому, тут збіжжя та сільські вироби на той час були «найголовнішими предметами торгівлі» [417, с. 93]³⁸⁴.

Від середини століття стали більш-менш регулярними й звіти губернаторів про кількість ярмарків і базарів, обсяги оборотів грошей, номенклатуру товарів і, зокрема, хліба на підпорядкованій їм території. Про це, наприклад, йшлося в «Отчете» херсонського губернатора за 1883 р. [38, арк. 8 зв. - 9]³⁸⁵

Окрім основних існували також «додаткові», або спеціалізовані ярмарки: «чорні» (для простолюдин), «кінні», «хлібні» та ін. Вони, як правило, відбувалися за кілька днів до початку основного в якому-небудь з міст. Номенклатура товарів на них була дуже обмежена: рогата худоба, табунні коні, зерно, дерев'яні вироби [570, с. 253]³⁸⁶.

³⁸³ Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 14, 47.

³⁸⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні... - С. 93

³⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп.537. – Спр.150. – Арк. 8 зв. – 9.

³⁸⁶ Павлович В. Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – С. 253.

Безпосередньо на статус осередку і розвиток торгівлі на ньому впливали такі три головні чинники: 1) зручність вибраного часу (коли саме найкраще продається-купується певний товар); 2) місце розташування (віддаленість від інших населених пунктів); 3) облаштованість шляхів [714, с. 491]³⁸⁷.

За функціонуванням ярмарку та базару спостерігали спеціально призначені владою міста чи села особи або місцеві урядовці, які й збирали певну суму за користуванням місцем. Чим більшим був базар або ярмарок, тим вищим ставав податок з продажу (за кожний віз, бочку тощо). Якість зерна, а отже й відповідну ціну за нього, з урахуванням кон'юнктури, встановлював фахівець при участі власника чи довіреної особи. Коли ж сторони не приходили згоди, або купець пропонував не вигідну угоду, хазяїн товару шукав інших ринків збуту.

Спеціальні особи призначалися для нагляду за сортуванням хліба ще до його продажу при різних складах і елеваторах, наприклад, у Миколаєві, Єлизаветграді, Одесі [75, арк. 1; 81, арк. 1; 82, арк. 1]³⁸⁸. Справжні фахівці цієї справи – «хлібні інспектори» – існували на одеському елеваторі Беретті, обслуговували зерносховища на південно-західних залізницях [83, арк. 1]³⁸⁹. Серед інших сортів збіжжя особливо поцінювалася «красна» пшениця, яка продавалася на ярмарках і базарах Павловської та Миколаївської волостей Катеринославської губернії [90, арк. 1-66]³⁹⁰. Водночас «торгове населення», за власним бажанням купця чи власника, мало право бракувати хліб [92, арк. 1-9]³⁹¹. Коли ж «комісіонери-експерти» не належним чином виконували свої функції, за клопотанням міської думи хлібну торгівлю могли «огородити» від їх

³⁸⁷ Шмидт А. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Ч.2. – С. 491.

³⁸⁸ РДА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Спр. 2971. – Арк. 1; Оп. 10. – Спр. 293. – Арк. 1; спр. 358. – Арк. 1.

³⁸⁹ Там само. – Оп. 10. – Спр. 288. – Арк. 1.

³⁹⁰ Там само. – Ф. 383. – Оп. 22. – Спр. 33559. – Арк. 1-66.

³⁹¹ Там само. – Ф. 560. – Оп. 4. – Спр. 539. – Арк. 1-9.

участі [117, арк. 1-15]³⁹². Неодноразово розглядалося також питання «засміченості Руського зерна».

Причетні до контролю за якістю товару службовці, в тому числі й представники санітарного нагляду, часто зловживали своїм становищем: привласнювали частину зібраних грошей, вимагали більшу за встановлену плату, вводили, так би мовити, «місцеві» побори тощо. Про масовість зловживань при купівлі-продажу збіжжя в приморських містах Новоросійського краю в 1839 р. йшло, зокрема, в «отношении» Міністерства державного майна [114, арк. 1-5]³⁹³. В листопаді 1886 р. одеському генерал-губернатору доповіли «о вымогательстве с торговцев денег смотрителем и надзирателем» базару м. Миколаєва (Херсонська губернія) Федотченком і Іванісовим, а також лікарем Ковалевим-Рунським [1, арк. 1-3]³⁹⁴.

У багатьох містах і селах право на торгові збори могло передаватись якійсь заможній людині на термін до кількох років.

Коли ж до торгівлі хлібом на місцях долучалися іноземні фірми («дома»), то їх представники могли розраховувати на всебічну підтримку на самому вищому рівні, принаймні, генерал-губернаторів. Наприклад, у 1834 р. новоросійський і бессарабський генерали-губернатори «оказывали содействие в заготовке продовольствия» представнику «торгового дома Штиглиц і К» Мазесу Горбаосу [15, арк. 1-3]³⁹⁵.

Треба також зазначити і той факт, що хліб все ж таки найчастіше збувався не на ярмарках, а на базарах і безпосередньо в поміщицьких і селянських господарствах. І хоч між ними до реформи 1861 р. існував тісний і постійний зв'язок [150, с. 141]³⁹⁶, то пізніше стаціонарна

³⁹² Там само. – Ф. 1287. – Оп. 7. – Від. 1. 1-й стіл. – Спр. 2217. – Арк. 1-15.–

³⁹³ РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 2. – Від. 1. 1-й стіл. – Спр. 545. – Арк. 1-5.

³⁹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 356. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 1-3.

³⁹⁵ Там само. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 121. – Арк. 1-3.

³⁹⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1850. – Т. XI. – Ч. 4. Екатеринославская губерния. – С. 141.

торгівля, в міру свого розвитку, перетворилася на антипод ярмаркової. Саме перша, трансформуючись, набула в другій половині століття яскраво виражені буржуазні риси. Разом з тим, і ярмарки південних регіонів сприяли включенню України у всеросійський ринок.

Напередодні відміни кріпацтва в Російській імперії на перше місце, за своєю значущістю, вже вийшла постійна стаціонарна торгівля, тим самим сильно потіснивши ярмаркову. «Вихідним пунктом збуту місцевих виробів, - зазначили упорядники «Списка населенных мест по сведениям 1859 года. Херсонская губерния», - куди вони надходять безпосередньо з рук сільських виробників, переважно малоросів, стали головним чином численні базари і торги, які існують майже в усіх містах і багатьох містечках губернії. Сюди звозяться всі предмети сільського господарства як для місцевого вжитку, так і для продажу їх тим торговцям, особливо євреям, які купують невеликими частинами і, складаючи більш-менш значні партії того чи іншого товару, збувають їх оптовим покупцям» [317, с. 74]³⁹⁷.

Найбільш значні базари-торги на той період у губернії мали місце в містечках Березівці (Олександрівці), Валегоцуловому, Новій Празі, Новій Українці, Ново-Воронцовці, Ревуцькому, Кантакузівці, Северинівці, Янівці, а також у с. Шестерні. Головним товаром на них були хліб і інша сільськогосподарська продукція. Чимало реалізувалося сушеної риби, солі та дьогтю. Причому, обсяги обігу грошей на базарах, аж ніяк не поступалися ярмарковим, хоч за кількістю останніх існувало набагато більше [713, с. 527; 637, с.103]³⁹⁸.

За підрахунками І.О.Гуржія, на підставі «Списка населенных мест Российской империи», в 1859 р. у Херсонській губернії базари збиралися в

³⁹⁷ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния. – СПб., 1868. – С. 74.

³⁹⁸ Шмидт А. Назв. соч. – С. 527; Скальковский А. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края// ЖМВД, 1855. - № 4. – Отд. III. – С. 103.

45 містечках і 20 селах*, причому 9 з містечок належали казні й 36 поміщикам. У Катеринославській губернії налічувалося таких 32 містечка та села. Протягом року базари тут збиралися понад 1600 разів. 4 містечка з 8 належали казні, інші – поміщикам. З 24 сіл 21 належало казні, а 3 – поміщикам [418, с. 119]³⁹⁹.

Як правило, базари відбувалися раз на тиждень, рідше – два рази, у дні, які не співпадали. Такі села, як Токмак (Бердянський повіт), де мали місце щоденні базари, швидше слід вважати виключенням, ніж правилом. Це найчастіше траплялося на весні і влітку, коли через цей та схожі населені пункти проходили тисячі заробітчан з Катеринославської, Курської, Полтавської та Чернігівської губерній. Окремі з працівників так «прив'язувалися» до функціонування місцевого торгового осередку, що жили «від базару до базару».

«Красні торги», що проходили в деяких південних містах (наприклад, Єлисаветграді, Катеринославі), мали особливо значні обіги, бо збиралися напередодні великих релігійних свят (Різдво, Великдень). Безпосередньо у свята базари, як правило, не працювали. Цієї традиції притримуються й нині літні люди, які збувають свою продукцію на сільськогосподарських ринках. Так, член Одеського товариства історії й старожитностей зазначив стосовно м. Єлисаветграда, що в ньому «бувають щотижня по середах, п'ятницях і неділях торги, котрі називаються повсюди в краї «базарами». На них збираються навколишні жителі, які привозять інколи верст за п'ятдесят свої сільські вироби, збут їх становить винятковий предмет базарів, що бувають нерідко дуже багатолюдними, особливо перед великими святами» [646, с. 395]⁴⁰⁰. Саме

* Всі села були казенними.

³⁹⁹ Гуржій І.О. Назв. праця. – С. 119.

⁴⁰⁰ Соколов Г. Описание города Елисаветграда // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т.2. – С. 395.

завдячуючи таким обставинам, щорічний оборот базарної торгівлі в місті в кінці 50-х – на початку 60-х років досяг 2 млн. крб. [344, с. 14, 29]⁴⁰¹

Організації та функціонуванню на місцях хлібної торгівлі значною мірою почала сприяти створена капіталістична кредитна система. Вже 1825 р. за клопотанням купця Монтодона та представленням міністра фінансів першому дозволили заснувати в Одесі Чорноморську торгову компанію «на акціях». Метою її діяльності стало влаштування машин для перемелювання зерна та вивіз його за кордон, що і було зафіксовано в «Журналі» Комітету міністрів 9 червня 1825 р. під № 1122 [97, арк. 250-251]⁴⁰². В ряді міст України діяли філіали-кантори Державного банку, заснованого в 1860 р. В кінці 90-х років його підрозділи видавали позики «під товари» вже від 2 до 5 млн. крб. На початку 70-х років на Півдні України активно діяли Одеський комерційний банк, Одеське міське товариство взаємного кредиту та інші установи. Особливо великими обсягами операцій серед інших виділялися Одеська, Єлисаветградська та Миколаївська біржі. Причому, дві останніх спеціалізувалися на реалізації хліба.

В 1872 р. було прийняте урядове рішення про заснування ярмарків у Павлограді [58, арк. 1]⁴⁰³.

Важливо зазначити, що з початком 70-х років на території деяких регіонів помітно зменшується кількість виданих торгових посвідчень і білетів, зростання числа яких до того часу переконливо свідчили про невинне збільшення торгуючих осіб. Проте, таке явище аж ніяк не означало згортання купівлі-продажу на місцях. Навпаки, в багатьох великих населених пунктах торгівля, зокрема і зерном, розвивалася прискореними темпами. Таке відбувалося, на думку полтавського

⁴⁰¹ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – СПб., 1863. – Ч.2. Херсонская губерния. – С. 14, 29.

⁴⁰² РДА. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 418. – Арк. 250-251.

⁴⁰³ ЦДІАУК. – Ф. 2164. – Оп.1. – Спр.3181. – Арк. 1.

губернатора, через проведення залізниць від Одеси й Києва до Кременчука та від Москви до Харкова. «Взяття ж у меншій кількості торгових посвідчень і білетів, - наголосив він, - відбувається переважно від зосередження торгівлі в руках великих капіталістів, конкурувати з якими трудно дрібним торговцям, через що багато з них залишають торгівлю» (1870 р.) [420, с. 100]⁴⁰⁴.

Значно поліпшити організацію торгівлі мало вдосконалення зерносховищ. На початку 70-х років почали діяти спеціалізовані комісії стосовно необхідності наведення більшого порядку в хлібній торгівлі й налагодження розгалуженої мережі механізованих елеваторів. Було внесено ряд пропозицій, які передбачали, зокрема, спорудження при портах, пристанях і залізничних станціях амбарів зі зернопідйомними механізмами для перевантаження, оснащенням для зважування та очищення збіжжя тощо. Причому, це планувалося здійснювати за рахунок прибутків з експлуатації шляхів і використання транзиту. Так, на кошти казенної Курсько-Харківсько-Севастопольської дороги відкрили два елеватори ємкістю по 0,4 млн. пудів (у Харкові й при станції Лозова). При Південно-західній залізниці діяло 4 елеватори вмістимістю до 1,5 млн. пудів кожний. Головні функції зерносховищ на той час вбачали фахівці, а також міністр фінансів, у правильній організації торгівлі, «знеособлюванні» та класифікації хліба. Багато з зацікавлених у їх будівництві осіб вбачали в цьому «панацею в справі врегулювання хлібної торгівлі» [691, с. 35; 575, с. 222, 223]⁴⁰⁵.

Особливу увагу цій справі почали приділяти в другій половині 60-х – 90-х роках. Так, 4 травня 1889 р. за клопотанням Товариства південно-західних залізниць почалися заснування елеваторів-зерносховищ на 9 проміжних станціях цих шляхів і в Одесі. Про це «всепідданіше» доповіли

⁴⁰⁴ Цит. за: Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку ... - С. 100.

⁴⁰⁵ Харьковское общество сельского хозяйства. – Харьков, 1902. – С. 35; Пилипенко О. Назв. праця. – С. 222, 223.

«на гору» з відомства шляхів сполучень [91, арк. 1]⁴⁰⁶. 1895 р. у південні губернії спеціально відрядили В.Касперова у справах державної закупівлі хліба, для встановлення нагляду за вивозом збіжжя та ознайомлення з діяльністю одеського та миколаєвського елеваторів [80, арк. 1-2]⁴⁰⁷. Для них же розробили правила сортування та класифікації хліба, нагляду за ним [75, арк. 1-100]⁴⁰⁸. Цікавим є факт створення в другій половині 90-х років у Керченській прлотоці плавучого елеватора [87, арк. 1-8; 118, арк. 1-27]⁴⁰⁹.

При реалізації хліба все більшого значення набувала стаціонарна торгівля. На кінець XIX ст. вона виявилася найбільш розвинутою в трьох українських губерніях: Херсонській, Київській і Харківській. Причому, за своїм рівнем вона мало в чому поступалася в російських губерніях. Так, у 1898 р. на їх території налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів* із сумарним обігом коштів у 2993 млн. крб. [295, с. XLIV]⁴¹⁰ У одній Одесі функціонувало декілька тисяч магазинів. На той же час у Росії стаціонарна торгівля особливо вирізнялася в шести губерніях, серед них – у Петербурзькій і Московській. Тут налічувалося 904,6 тис. таких закладів з обігом коштів до 7305 млн. крб. [661, с. 243, 250]⁴¹¹.

Для Херсонщини на той період характерним стало і те, що товарообіг базарів домінував над ярмарковим, який мав тенденцію до зменшення.

⁴⁰⁶ РДА. – Ф. 446. – Оп. 28. – Спр. 22. – Арк. 1.

⁴⁰⁷ Там само. – Ф. 20. – Оп. 10. – Спр. 292. – Арк. 1-2.

⁴⁰⁸ Там само. – Оп. 4. – Спр. 2971. – Арк. 1-100.

⁴⁰⁹ Там само. – Ф. 95. – Оп. 3. – Спр. 240. – Арк. 1-8; Ф. 1287. – Оп. 7. – Від. 1. 1-й стіл. – Спр. 2380. – Арк. 1-27.

* Хазяї цих закладів зобов'язані були брати патенти, а тому чітко фіксувалися.

⁴¹⁰ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России/ Под.ред. В.И.Покровского. – СПб., 1902. – Т.1. – С. XLIV.

⁴¹¹ Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. – М. – Л., 1928. – С. 243, 250.

«Набиранню обертів» купівлі-продажу хліба неабияк сприяла належним чином налагоджена інформативність: де краще, вигідніше і швидше торгувати. Цьому питанню приділялась велика увага як з боку урядовців, відповідальних за цю справу, так і з боку керівництва всіляких закладів, установ, товариств тощо. Так, у березні 1841 р. побачила світ спеціально видрукувана Лачиневим «Таблица о ходе торговли при одесском порту» [31, арк. 1-2]⁴¹². А в 1849-1852 рр. розглядалася справа «О правилах продажи хлеба в г.Одессе на рынках» [22, арк. 1-27]⁴¹³. 21 липня 1891 р. з'явилося «Циркулярное извещение Киевского общества сельского хозяйства об учреждении в г.Одессе Комитета по продаже хлеба» [40, арк. 1]⁴¹⁴. Одеська та інші контори Ф.Терещенка щорічно спеціально повідомляли про продаж ними пшениці [52, арк. 31-32]⁴¹⁵, а також зернових культур [51, арк. 1]⁴¹⁶. Одночасно оприлюднювалась інформація про дозвіл на торгівлю іноземним фірмам. Зокрема, це стосувалося представників австрійської торгової фірми «М.Вейнреб і К^о» (м.Лемберг) на проведення відповідних операцій у Москві, Києві та Одесі (1899-1900 рр.) [41, арк. 1-8]⁴¹⁷. У 1897 р. Катеринославське повітове земське зібрання порушило клопотання про доставку за його рахунок у м. Нікополь телеграфних повідомлень від гоф-маклера Одеської біржі про ціни на хліб на одеському ринку [86, арк. 1-2]⁴¹⁸.

У 90-х роках, за своїми обсягами товарооборотів, на території південних регіонів ще продовжували вирізнятися ярмарки Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський (весняний) і

⁴¹² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 150. – Спр.207. – Арк. 1-2.

⁴¹³ Там само. – Оп.82. – Спр. 25. – Арк.1-27.

⁴¹⁴ Там само. – Оп.544. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁴¹⁵ Там само. – Ф.830. – Оп. 1. – Спр.488. – Арк. 31-32.

⁴¹⁶ Там само. – Спр.487.– Арк. 1.

⁴¹⁷ Там само. – Ф.442. – Оп. 629. – Спр.541. – Арк. 1-8.

⁴¹⁸ РДІА. – Ф. 20. – Оп. 10. – Спр. 472. – Арк. 1-2.

Покровський у містечку Каховці (Таврійська губернія). Проте, порівняно з попередніми періодами вартість привезених на них товарів невпинно знижувалася, що пояснювалося зміцненням і розширенням постійної торгівлі в південних містах, містечках і селах: хліб вже здебільшого йшов за кордон через чорноморсько-азовські порти, минаючи ярмарки.

Цікаво зазначити, що навіть Ф.Енгельс у цьому контексті звернув увагу на «державницькі інтереси» торговців зі значними капіталами. Він писав: «Велика буржуазія Петербурга, Москви, Одеси, яка розвинулася з нечуваною швидкістю за останні десять років, особливо завдяки прокладанню залізниць, і яка дуже відчутно зачеплена останньою кризою, всі ці експортери зерна, конопель, льону й сала, всі діла яких будуються цілком на злиднях селян.., - хіба всі ці впливові і швидко зростаючі елементи населення не зацікавлені в існуванні Російської держави?» [451, с. 518]⁴¹⁹

Таким чином, одним із заходів царського уряду стосовно південних регіонів стала організація прискорення освоєння та заселення цілих просторів Новоросії, яка об'єктивно та безпосередньо впливала на розвиток місцевого продуктивного землеробства, а потім і на його товаризацію. Важливим напрямом діяльності влади в цьому контексті було масове переселення різних категорій людності, як в етнічному, так і соціальному відношенні. Такий процес особливо активно проходив з кінця XVIII ст. до 60-х років XIX ст. Отже, хліб на продаж тут продукували головним чином землероби та поміщики, котрі особисто чи їх найближчі предки «вийшли» з інших областей України, а також Росії й іназемних держав.

Унаслідок Приєднання Криму та Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор'я і Приазов'я керівництво імперії вдалося до цілеспрямованих активних дій по налагодженню постійного торгового транзиту, що практично поєднав усі українські регіони (в тому

⁴¹⁹ Енгельс Ф. Емігрантська література // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.18. – С. 518.

числі частково і західні) в справі постачання та реалізації зерна, вивозу його за кордон.

Вже на початку XIX ст. царський уряд фактично відійшов від заборон у сфері чорноморської й азовської торгівлі, тим самим відмовившись від політики Павла I, який недооцінював її значущість для економіки імперії в цілому.

Протягом усього століття на внутрішню й зовнішню торгівлю збіжжям неабияк впливала міжнародна ситуація: російсько-турецькі війни, погіршення (чи, навпаки, поліпшення) економічних зв'язків з Францією, Австрією, Німеччиною та іншими державами, стан і розвиток землеробства в Західній Європі тощо. Міжнародна ситуація навколо Півдня Російської імперії в багатьох випадках визначила і розміри мита та податків з обігу хлібної купівлі-продажу, різкі стрибки цін і т.д.

Незавжди послідовним було царське законодавство в цьому аспекті, адже воно досить довго «еволюціонувало» від крайнього протекціонізму до поміркованого обмеження та контролю, насадження «патронату». Причому, помітну роль тут відігравав і особистий фактор, а саме генерал-губернатор Новоросії, міністри фінансів (М.Воронцов, Є.Канкрін) та інші державні діячі.

Як засвідчили першоджерела, до початку XIX ст. у межах Південної України торгових осередків налічувалися одиниці, головним чином на території колишньої Запорозької Січі. Протягом же 1800-1820-х років їх число в окремих губерніях досягло до сотні одиниць, а ярмарків у них відбувалося вже понад 200. Переважно базари, торги та ярмарки проходили в недільні дні, або ж приурочувалися до релігійних свят. Нерідко в якомусь населеному пункті, де вони мали місце, на 200-300 корінних жителів приходилось 2-3 тис. таких, що приїхали купувати-продавати товари. Всезростаюча періодичність збирання базарів і ярмарків в другій половині XIX ст. фактично дозволяла споживачам набувати необхідні їм продукти та вироби протягом усього року. Спостерігалася

певна спеціалізація продажу товарів на них. У дореформений період значну специфіку мала Таврійська губернія, де відбувалася порівняно незначна кількість ярмарків і існувало обмаль осередків. Це пояснювалося, насамперед, її віддаленістю від промислових центрів.

У співвідношенні умов функціонування, кількості та обігів коштів торгівлі осередки південних регіонів загалом дуже поступалися базарам і ярмаркам Європейської Росії (особливо в першій чверті століття). До кінця 50-х років, хоча місцеві «торги» й покривали густою мережею міста, містечка і села, більшість із них вважалася дрібним і обслуговувала в основному сільські господарства.

Організації та функціонуванню хлібної торгівлі на місцях у 60-70-х роках помітно почала сприяти капіталістична кредитна система, в обігу якої перебувало декілька мільйонів карбованців. Поліпшувало її також збільшення та технічне вдосконалення зерносховищ. Розширювали можливості регіональної торгівлі т.зв. «додаткові», або спеціалізовані ярмарки: «чорні» (для простолюдин), «хлібні», «кінні» та ін. За всіма ними «доглядали» спеціально призначені владою міста чи села особи, або ж місцеві урядовці. На статус осередку та розвиток торгівлі на ньому впливали три головні фактори: 1) зручність вибраного часу; 2) місце розташування; 3) облаштованість шляхів.

РОЗДІЛ IV. Учасники: кількість, соціальний і етнічний склад, майнова нерівність. Найбільш вагомi персоналії.

§ 4.1. Роль і місце поміщицтва і селянства

Формування поміщицького стану на території Південної України відбувалося в процесі його активної нобілітації та інкорпораційної політики з боку царського уряду. На відміну від більшості інших «національних окраїн» імперії, де дворянські спільноти створювалися на основі місцевої аристократії, тут когорта можновладців групувалася з представників різних соціальних верств і колонізаційних потоків, що й призвело до значної регіональної специфіки. Зокрема вона полягала в масовому долученні до розвитку краю болгарських, грецьких, німецьких, італійських, сербських, угорських, швейцарських і інших переселенців. Саме їм уряд нерідко надавав особливі пільги – «права вільної торгівлі хлібом» і іншою сільськогосподарською продукцією на всій території Новоросії (1845-1851 рр.) [93, арк. 1-19; 94, арк. 1-24; 103, арк. 1-7]⁴²⁰. Зрозуміло, прерогативу в цьому процесі мало російське дворянство, поряд з українським. До кінця XVIII ст росіян було небагато, мало хто з поміщиків наважувався осісти в межах небезпечного прикордоння. Зате на середину XIX ст вони вже становили близько 40% місцевого

⁴²⁰ РДІА. – Ф. 560. – Оп. 4. – Спр. 1382. – Арк. 1-19; Ф. 1152. – Оп. 3. – Спр. 143. – Арк. 1-24; Ф. 1341. – Оп. 74. – Спр. 304. – Арк. 1-7.

дворянства [583, с. 130-174]⁴²¹. На початковому етапі воно було представлене здебільшого офіцерством, яке призначало сюди імперське керівництво на цивільні посади. Таких осіб налічувалися сотні [485, с. 144]⁴²². Деякі з них вже тоді брали активну участь у розвитку місцевої економіки, зокрема торгівлі.

Згідно даних Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., у Херсонській губернії проживало 36,4 тис., а Катеринославській – 13,4 тис. росіян [282, с.286; 281, с. 206]⁴²³. Це становило близько 67% загальної чисельності дворян Південної України. Чимало на їх територіях мешкало польських поміщиків.

В кінці XVIII – на початку XIX ст. українців серед місцевого дворянства значилося трохи більше 10% [581, с. 135-136]⁴²⁴. Були тут і добре відомі прізвища представників колишніх козацько-старшинських родів: генерали Безбородько та Милорадович, офіцери Капніст і Кочубей, надвірні радники Левенець і Полетика... Великими землевласниками стали в минулому запорозькі старшини або їх родичі: Височан, Перехристов, Семен і Яків Рудь, Гараджа та багато інших.

Наприкінці XIX ст. на території Новоросії, за підрахунками О.Ярошевича, українців проживало 47% населення краю [728, с. 2, 5]⁴²⁵.

⁴²¹ Полонська-Василенко Н.Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 13. – С. 130-174.

⁴²² Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Рукоп. дис. ... к.і.н. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 144.

⁴²³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 47. Херсонская губерния. – [6]. – XVI. – С. 286; Т. 13. Екатеринославская губерния. – [6]. – XIV. – С. 206.

⁴²⁴ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 135-136.

⁴²⁵ Ярошевич А. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1913. – Вып. 6. – С. 2, 5.

На його переконання, українська колонізація дещо запізнилася, бо зіткнулася з сильною великоросійською та іноземною. Тим не менш, кількість українців досягла у губерніях Катеринославській – 68%, Херсонській – 53%, Таврійській – 42%. Коли ж порівняти чисельність дворян-українців і кількість українського населення, то побачимо: найбільшою була дворянська спільнота в Херсонській губернії (5,8 тис. осіб, або 11,5% всіх дворян), найменшою – в Катеринославській (3,5 тис. осіб, хоча і становили 17% дворян у губернії) [281, с. 206; 282, с. 286]⁴²⁶.

В кінці XVIII ст. сталося масове поселення поляків, після розформування їх військ, на територіях Катеринославської та Херсонської губерній. Причому багатьох з них вабили ще вигоди від торгівлі [632, с. 247]⁴²⁷. Так, шляхтичі, а з ними й граф П.Потоцький, оселилися в Одесі та Херсоні, де заснували торговельні контори, пізніше – так зване «Польське товариство». Об'єднавши свої зусилля з поміщиками Подільської та Київської губерній, вони активно почали торгувати пшеницею. Крім Потоцьких, справжніми магнатами в краї стали Понятовські, вихідці з Речі Посполитої Ільїнські.

Правда, царський уряд час від часу вдавався до конфіскацій їх маєтків, чим, зрозуміло, підривав польське господарювання на землях Півдня. Конкретно особливо масовими і великими вони були в 1812-1813 рр., як реакція на підтримку польською аристократією Наполеона, а також після поразки повстання 1830 і 1831 рр.

За даними перепису 1897 р., у межах південноукраїнських регіонів поляків серед дворянства було близько 11%, тобто майже стільки ж, як і українців.

⁴²⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 13. – С. 206; Т. 47. – С. 286.

⁴²⁷ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии. – Ч. 1. – С. 247.

Це цікаві показники співіснування аристократії трьох основних етносів: росіян, українців і поляків.

Матеріали ревізії зафіксували також проживання дворян-німців, французів, італійців, греків, швейцарців, фінів, шведів і вихідців з Кавказу. 32 дворянина в Катеринославській губернії назвали своїми рідними мовами латишську та литовську, а 9 – англійську.

Поштовх до помітних змін у сільському господарстві, зокрема в північній частині Таврійської губернії, особливо посилила діяльність німецьких, т.зв. молочанських, колоній. В 40-50-х роках тут почали виготовляти нові типи бричок і мажарів, з полегшеною ходою і можливістю транспортувати на них, запряжених парою робочої худоби, до 60 пудів кладі. Волів, за прикладом колоністів, місцеві жителі поступово почали заміняти кіньми, що набагато прискорило польові роботи в період хлібної «возовиці». Все ширше селяни застосовували віялки, соломорізки, буккерні сіялки тощо. І якщо спочатку названий реманент виключно купувався в німецьких колоніях, то незабаром його почали виготовляти в майстернях більш-менш значних поселень, де мешкали росіяни та українці. В 60-х роках у окремих районах уперше з'явився багатолемішний буккер, яким можна було зорати протягом дня 2-3 десятини, тобто в 4 рази більше, ніж традиційним плугом. На кінець століття він витіснив у господарствах селян незграбне рало й частково «малоросійський» плуг. В зв'язку з цим останній зазнав декілька модифікацій. А дерев'яні борони замінялися на аналоги зі залізними зубами. В 70-х роках з хортицьких колоній (Катеринославський повіт) почала поширюватися регіоном порівняно дешева жнивварська машина, яка дозволяла за день зібрати до 6 дес. хліба [586, с. 5]⁴²⁸.

Оселившись у власних маєтках, багато хто з них примушував своїх селян вирощувати хліб на продаж. Так, у дореформений період у Херсонській губернії функціонували господарства на зразок фільварку так

⁴²⁸ Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891. – С. 5.

званої «фірми Піктета» з Австрії (с. Олександрівка, Одеський повіт), які хазяям приносили чималі прибутки [445, с. 66, 67]⁴²⁹. На території Таврійської губернії серед поміщиків поблизу Перекопа значився француз Вассаль, а шведський професор, засновник Нікітського ботанічного саду Х.Стевен володів селом біля Сімферополя [426, с. 192]⁴³⁰. На Катеринославщині декілька волохів, маючи приватні наділи, поряд із садівництвом і виноградарством, активно вирощували кукурудзу (1847 р.). Ще наприкінці XVIII ст. голандські колоністи-меноніти на острові Хортиця та правому березі Дніпра «в дачах» отримали від царського уряду для розселення 20 тис. дес., а також ділянки в Новомосковському повіті [577, с. 337]⁴³¹. Важливо те, що з собою вони приганяли сотні голів коней і рогатої худоби «хороших пород», що дозволяло практично відразу зайнятися сільським господарством на нових землях. Ця категорія переселенців, як зазначив Г.Писаревський «мало-помалу обзавелась домами и необходимым хозяйственным инвентарем, усердно занялась хлебопашеством и получила возможность обходиться собственным, а не покупным хлебом» [577, с. 338]⁴³².

Як дуже вигідне «економічне надбання регіону» слушно оцінив О.Машкін розселення на території краю великої кількості греків, які спеціалізувалися головним чином на вирощуванні озимини [528, с. 212]⁴³³. Причому багато з них, ставши заможними господарями, порівняно легко отримували від імперського уряду дворянські дипломи і поповнювали

⁴²⁹ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – С. 66, 67.

⁴³⁰ Демидов А.Н. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – М., 1853. – С. 192.

⁴³¹ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (По неизданным архивным документам). – М., 1909. – С. 337.

⁴³² Там само. – С. 338.

⁴³³ Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. – К., 2008. – С. 212.

ряди місцевих поміщиків. Про обсяги посівів озимини на грецьких землях яскраво свідчать такі дані: 1843 р. – 2572 чвертей на власних господарствах, 1844 р. – 2871; 1845 р. – 1808; в 1846 р. – 3379; 1847 р. – 3066; 1848 р. – 2030; 1849 р. – 3075; 1850 р. – 3609; 1851 р. – 3177; 1852 р. – 1396; 1853 р. – 3580; 1854 р. – 3046; 1855 р. – 2562 чвертей [445, с. 56, 57]⁴³⁴.

Тобто, незважаючи на періодичні спади через несприятливі кліматичні умови, посіви озимини греками у власних господарствах протягом 1843 – 1855 рр. залишалися досить стабільними, що забезпечувало постійно високі врожаї. Причому останні, за досягнутим рівнем, нерідко перевищували врожаї всіх інших сусідніх землевласників. О.Дружиніна навела в своїй праці й деякі інші дані. За ті ж роки посіви ярових культур зросли з 34409 чвертей до 53478 [445, с. 61]⁴³⁵.

Ті ж з них, хто освоїв території й заснував власні села між річками Кальміус, Мокрі Ями та Вовча, настільки вправно зайнялися хліборобством, що досить швидко, за словами очевидця, привели господарства «в цветущее состояние» [445, с. 38]⁴³⁶.

Проте зрозуміло: основні позиції в сфері торгівлі збіжжям займали росіяни, українці, поляки. Єврейський контингент, хоч і не був таким багаточисленним, але мало чим поступався попереднім у наявності торгівельних капіталів.

Природно, що поміщицькі господарства були першорядними постачальниками зерна на ринки, бо в них зосередилась основна маса орних земель. Так, у 1846 р. на Катеринославську губернію приходилося 5 млн. 237 тис. дес. землі. З них 3 млн. 034 тис. дес. припадало на частку поміщиків, 1 млн. 584 тис. дес. – селян, 95, 4 тис. дес. – колоністів, 52 тис. дес. – військових поселенців. Тобто, першим належало майже 58%

⁴³⁴ Дружинина Е.И. Назв. соч. – С. 56, 57.

⁴³⁵ Там само. – С. 61.

⁴³⁶ Там само.– С. 38.

загальної території. Їх маєтки з десятками тисяч десятин землі стали для XIX ст. досить поширеним явищем. Вже на початку століття лише в Катеринославському повіті існувало 24 маєтки з площею понад 10 тис. дес. кожен. Такі, наприклад, мали поміщики: Чернишов (25 тис. дес.), Корбе (24, 2 тис. дес.), Неплюєв (22,2 тис. дес.), Міклашевський (21,5 тис. дес.), Шляхтіна (18,8 тис. дес.). В Олександрівському повіті графиня Скавроська утримувала 60,9 тис. дес. землі, придатної для обробітку. Причому поміщицька земля мала тенденцію швидкого зростання, незважаючи на те, що її частинами викупували купці, заможні міщани та селяни. В 1857 р. її площа становила вже 3 млн. 421 тис. дес., тобто на 386,5 тис. більше, ніж у 1846 р. [150, таблиця 7; 418, с. 58]⁴³⁷

Правда, вже на початку XIX ст., не кажучи про його другу половину, значна частина поміщицької землі лише формально належала їх господарям, а фактично знаходилася в заставі кредитних державних установ чи окремих заможних осіб. Саме про такий маєток (с. Гола Грушівка, Катеринославська губернія), взаємини землевласника з своїми селянами та виробництво зерна йдеться безпосередньо в листі М.Станковича до В.Нечаєва від 18 грудня 1804 р.: «В имянном указе гласит, между прочим, отдать во владение мне и имение, и чтоб я ни продал, ни заложил до окончания дела, [...] всякую законную предосторожность в целостном онаго [...], а что б хто либо вмешивался, того [...] хозяйственное распоряжение, [того] не выписано. То посему покорнише прошу вас, милостивый государ, когда изволите бывать в сем нещасном имени [...], внушать крестьянам всегдашние и [...] повиновение к спокойствию и общему благу, дабы забывали оне прежния буйства свои. Вы удивитца должны, что я доход оброчнаго в год с 520-ти душ получил с небольшим 2000 руб., (боярщины ж) собрать только посеvu

⁴³⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1850. – Т. XI. – Ч.

4. Екатерининская губерния. – Таблица № 7; Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України ... – С. 58.

50 четвертей хлеба, что для их собственной пользы делаю. И за подводы даже плачу бывающим здесь у меня один раз в год». Далі поміщик переконує свого адресата в гарному ставленні до власних підданих і запевняє того, що лихо їм коїлося тільки від чиновників – спостерігачів за маєтком: «А посему [...] усмотреть изволите, милостивый государь, как мои крестьяне отягощены. Я также должен по человечеству [...] помогать бедным людям, разоренным от управления г[оспо]д опекунов, которые, чрез свои прихоти, в нынешнем годе лишили людей к пропитанию нужного хлеба (тобто весь выбрали. – О.Г.)» [160, с. 374]⁴³⁸.

Як би там не було і що б поміщики не казали про воє «опікування» підданими, вже 1814 р. новоросійський генерал-губернатор Рішельє в листі міністрові фінансів Гурьєву констатував, що звідусіль до нього надходять найсумніші донесення про становище сільського населення: арештантські роти в Херсоні переповнені людьми, посадженими туди за несплату недоїмок, а багато інших самі просять, щоб їх туди відвели, бо зовсім неспроможні платити; селяни продають власне останнє майно й через два роки, а може й раніше, можуть померти від голоду, якщо уряд на свій кошт не забезпечить їх продовольством [542, с. 87]⁴³⁹.

Про розподіл землі й кількість її в поміщиків на території Херсонської губернії свідчать відомості 1845 р. Згідно них, поміщики мали 3 млн. 527 тис. дес., державні селяни – 393 тис., колоністи – 237 тис., євреї-землероби – 38 тис. дес. Якщо врахувати загальну площу землі в губернії – 4 млн. 351 тис. дес., то тоді виходить, що поміщики володіли її 81%. Серед них особливо виділялися земельними багатствами: Скаржинський (70 тис. дес.), Енгельгардт (50,5 тис.), князь Кочубей (47 тис.), Кир'яков (40 тис.), Романов (33 тис.), князь Барятинський (28 тис.), граф Потоцький (25 тис.). Характерно, що окремі поміщики мали понад 100 тис. дес. у різних районах Південної України. Зокрема, барону

⁴³⁸ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 374.

⁴³⁹ Надлер В. Одесса в первые эпохи ее существования. – Одесса, 1893. – С. 87.

Штігліцу належало 126 тис. дес., а князю Воронцову 100,8 тис. дес. у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях. Але здебільшого поміщики володіли землею в 100-200 дес. Їх вважали можновладцями «середньої руки», а в документах нерідко називали «балочниками», «камишниками», «теренниками», тобто, залежно від видів угідь, які їм належали й розроблялися залежними селянами [714, с. 298; 418, с. 58]⁴⁴⁰.

Як і в Катеринославській губернії, на Херсонщині спостерігалася тенденція до швидкого зростання поміщицької землі. Наприклад, у 1853 р., порівняно з 1845 р., вона збільшилася в площі на 330,4 тис. дес. Зрозуміло, і тут відбувався її постійний перерозподіл, бо вона продавалася – купувалася, заставлялася та перезаставлялася і т.п.

Важливо те, що орне землеволодіння поміщиків, а саме воно нас цікавить у першу чергу, існувало в кількох формах: велике, дрібне та найдрібніше. Всі вони співіснували з величезними латифундіями.

Зрозуміло також і те, що земля не потрібна була поміщикам без праці на ній безпосередніх виробників. Адже вони власноруч не вирощували, не обробляли й не реалізовували зерно на торгах, базарах і ринках. У кращому разі можновладці супроводжували його при транспортуванні, цікавилися цінами на збіжжя в різних місцевостях Російської імперії та за кордоном. Однак і у цьому поміщики найчастіше прагнули покладатися на досвідчених прикажчиків і управителів своїх маєтків. А тому нерідко вибудовувалася складна конфігурація процесу купівлі – продажу хліба: від виробника до споживача й від поля до ринку через поміщика, управителя чи прикажчика, одного або кількох посередників і купця-реалізатора. А могло бути й ще складніше, коли долучалися до справи кредитор, лихвар, скупник, перевізник...

Як би там не було, а без участі селян не обходилося. Специфікою Південної України, *на відміну від інших «малоросійських» губерній, стало те, що тут існувало набагато менше кріпаків* (незважаючи на величезні

⁴⁴⁰ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч. 2. – С. 298; Гуржій І. Назв. праця. – С. 58.

латифундії). Хіба що як виключення слід розглядати їх кількість у князя Воронцова (понад 11 тис.) і барона Штігліца (4 тис.). У інших, як правило, число підданих не перевищувало 2 тис. У той час на Київщині лише графам Браницьким належало понад 100 тис. ревських душ (1860 р.) [656, с. 127-128]⁴⁴¹. На території Київської губернії в 1847 р. проживало 75 поміщиків, за котрими було записано 2535000 кріпаків, тобто на одного можновладця приходилося в середньому 3380 залежних селян [322, с. 94]⁴⁴².

Цікаво простежити співвідношення між поміщиками, котрі мали сільські угіддя, отже, могли бути потенційними постачальниками збіжжя на ринки, і тими, у кого таких не існувало. Крім того, важливо визначити хоча б приблизний рівень забезпеченості їх маєтків фактично дармовою робочою силою – кріпаками.

Згідно підрахунків А.Тройницького на підставі матеріалів 10-го народного перепису, напередодні реформи 1861 р. на території Катеринославської й Херсонської губерній склалася така ситуація [677, с. 45]⁴⁴³:

Таблиця. Забезпеченість поміщиків Південної України землею і на ній селянами.

⁴⁴¹ Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їх маєтках // Студії з історії України. – К., 1930. – Т. 3. – С. 127-128.

⁴⁴² Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 2. – С. 94.

⁴⁴³ Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. – СПб., 1861. – С. 45.

Назва губернії	Безземельні поміщики, які володіли кріпаками		Поміщики, котрі володіли землею з кріпаками							
			До 20 душ		Від 21 до 100		Від 101 до 500		Від 501 до 1000	
			поміщиків	у них кріпаків	поміщиків	кріпаків	поміщиків	кріпаків	поміщиків	кріпаків
Катеринославська	151	706	854	7115	973	41296	420	79036	40	258
Херсонська	97	284	1206	13379	1063	57850	294	62627	22	133
Всього	248	990	2060	20494	2036	99146	714	141663	62	381

Отже, безземельних поміщиків у обох губерніях налічувалося тільки 248 осіб, що в 20,7 рази менше їх загального числа. Від них у залежності перебувало 990 кріпаків, або 327 частина кількості всіх підданих. Порівняно ж з Правобережжям (56,41%) і Лівобережжям (31,28%) Південна Україна (12,31%) посідала третє місце за рівнем покріпачення населення.

Як змінювалася кріпацька залежність від поміщиків на території Новоросії яскраво видно з таких даних. У 1835 р. можновладці, які володіли до 20 душ кріпаків, становили 63,4%, від 21 до 100 душ – 25,2%, від 101 до 1000 душ – 11,1%, а понад 1000 душ – всього 0,3%. У 1858 р. відповідно: 54,2%, 32,9%, 12,5%, 0,4% [555, с. 278-280]⁴⁴³.

Як бачимо, йшов процес укрупнення господарств, але протягом понад 20 років продовжувала значно домінувати дрібна поміщицька земельна власність. У свою чергу, це означало: коефіцієнт виробництва зерна в невеликих маєтках продовжував лишатися порівняно стабільним. Надалі число господарств дрібномаєткових поміщиків продовжувало швидко зменшуватися. Тому нерівномірний розподіл між окремими можновладцями землі, а на ній селян зумовлював і різний рівень їх участі в торгівлі хлібом як у межах України, імперії в цілому, так і за кордоном. Якщо великі й середні поміщицькі господарства значною мірою вже обслуговували потреби зернових ринків, виконуючи на них роль одночасно продавця і покупця, то земельні ділянки дрібних поміщиків здебільшого продовжували функціонувати на традиційній, натуральній основі, мали слабкі торговельні зв'язки і працювали головним чином на місцеві, внутрішні потреби. Разом з тим, існування великих латифундій на території південноукраїнських регіонів, а на Правобережжі більшої кількості кріпаків (принаймні, до 1861 р.), на відміну переважання

⁴⁴³ Огановский Н. Закономерность аграрной эволюции. – Саратов, 1911. – Ч. 2. – С. 279-280.

дрібномаєткових поміщиків на Лівобережжі, сприяли тут товаризації господарств можновладців.

Протягом ХІХ ст. земля Південної України була значною мірою освоєна, а тому постійно йшов її перерозподіл, головним чином за рахунок відчуження селянських наділів. Отже, з метою збільшення виробництва хліба на ринок у своїх маєтках, поміщики зорювали селянські землі, причому кращі, й долучали до свого господарства. Таким чином, товаризація ще більше загострювала стосунки між можновладцем і його одвічним опонентом – безпосереднім працівником. Вже на середину століття південноукраїнські регіони зазнали найбільш різких змін у цьому контексті. Тут у руках селян залишилося менше 15% придатної для обробітки землі (разом з лісними угіддями), а поміщики володіли понад 85%. У той час, як на Лівобережжі співвідношення стало відповідно: 38,8 і 61,2%, а на Правобережжі 36,7 і 63,3% [555, с. 295]⁴⁴⁴. Проте в середньому вимірі селяни Півдня опинилися ще не в гіршому становищі. Наприклад, у Херсонській губернії на одну ревізку душу напередодні реформи припадало 3,25 дес.; у Волинській – 2,85; Харківській – 2,77; Полтавській – 2,47; Київській – 1,94; а у Подільській – тільки 1,23 дес. землі. І лише в Чернігівській губернії цей показник був вищим, ніж у Херсонській – 3,58 дес. [139, с. 92-93; 677, с. 26, 27]⁴⁴⁵

Однак, навіть ситуація з найбільшими наділами в Чернігівській і Херсонській губерніях не дозволяла належним чином не те, що «пробитися» простому селянинові зі своїм збіжжям на торги чи базари, а й повністю забезпечити себе, власну сім'ю та худобу. Адже, як це довів Ю.Янсон, тільки для задоволення особистих потреб кожного громадянина в чорноземній смузі потрібно за умови вирощення врожаю сам-5 щонайменше п'ять десятин на одну ревізку душу. Також треба

⁴⁴⁴ Там само. – С. 295.

⁴⁴⁵ Великая реформа. – М., 1911. – Т. 6. – С. 92-93; Тройницкий А. Назв. соч. – С. 26, 27.

усвідомити і той факт, що значна частина вирощеного безпосереднім виробником збіжжя, витрачалася на годівлю свійської худоби, залишалася в резерві для майбутніх засівів і поповнювала запасні магазини. Таким нормативам відповідало не багато селянських господарств у межах України й, зокрема, Півдня.

Небажання та й неможливість замінити кріпосну працю на найману, перебудувати господарство відповідно нових умов зумовили в другій половині XIX ст. значні земельні втрати дворян. За їх рахунок йшло збільшення володінь податних станів. Так, протягом 1862 – 1902 рр. у приватних руках площа землі, що використовувалася в сільському господарстві Півдня, зросла на 88,7%. Лише орендовані селянами наділи на початку XX ст. у Катеринославській губернії збільшилися на 618 тис. дес., або на 7%, а в Херсонській губернії – на 1320 тис. дес., або на 53%, що безпосередньо можна пояснити, на думку Г.Ветрової, саме розвитком у регіонах зернового товарного виробництва та порівняно низькими орендними цінами на землю. Разом з тим, розміри надільного землеволодіння знизилися у пореформений період з 72,2% до 50,8%. Хоча загалом площа володіння та користування землею на території обох губерній збільшилася в 1,4 рази (з 8749 дес. до 12296 дес.) [392, с. 8]⁴⁴⁶.

Чітко простежувався відхід від землеробства певної кількості в минулому активних постачальників зерна. Козаки й селяни, втративши свої наділи, потрапляли вже не в поземельну, а особисту залежність від можновладця. Про що, наприклад, може свідчити швидке збільшення числа «дворових людей». В Україні їх відсоток був набагато вищим за середній показник по Російській імперії (протягом 1838-1858 рр. зріс з 4,14% всього кріпосного населення до 6, 79 %). За даними 10 ревізії (1856 р.) він особливо високим був у Херсонській і Катеринославській губерніях: відповідно – 18,8% і 17,13%. Це майже вдвічі більше, ніж у

⁴⁴⁶ Ветрова Г.В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... к.і.н. – Одеса, 2008. – С. 8.

Чернігівській (9,68%) і 1,5 рази, ніж у Полтавській (12,59%) губерніях. За період від 9-ої до 10-ої ревізії дворових у Херсонській губернії збільшилося на 23,8 тис. чол., а Катеринославській – 20,7 тис. чол. [677, с. 27, 60; 526, таблиця № 5]⁴⁴⁷

Позбавлені власних наділів, відірвані від землеробства дворові люди виконували всіляку роботу в господарствах чи будинках поміщиків. Нерідко траплялося їм долучатися й до панської купівлі-продажу збіжжя. Причому, роль їх у цьому процесі часом набувала великого значення. Вище вже згадувався дворовий-кріпак Максим на службі можновладців Нечаєвих, так як одним з його важливих обов'язків була реалізація хліба на різних південних ринках. Маємо цікавий документ-опис управляючого Х.Шмідта його функцій при транспортуванні й продажу зерна своїх господарів у Одесі (27 травня 1833 р.): «Максим уже 10 дней здесь, а судно с пшеницею еще не прибыло. Цены пшеницы очень низкие, ибо за зимовую пшеницу дают только 10, а за Арнаутку 11, но так Вы еще писали, чтобы он ее ссыпал в магазин, но издержки будут большие. Пшеница же не есть самая лучшая, и я не знаю, будет ли прибыльно(!). Наилучше, думаю, было бы, если бы Вы сами здесь были, и то в скором времени, ибо лошадиник (візник. – О.Г.) только четыре дня будет ожидать, но я постараюсь еще два дня удержать его» [160, с. 198]⁴⁴⁸.

З наведеного уривку яскраво видно, якою все-таки складною справою був продаж хліба. Непрості й обов'язки «дворового»: прибути на місце, дочекатися протягом багатьох днів товару, взяти участь в організації його розгрузки й збереження, а також подальших транспортуванні й реалізації. Долучався він і до продажу овечої вовни, льону тощо. Цікаво те, що Максим, правда, з відома пана, особисто продавав і отримував гроші за товар, тобто користувався великою довірою

⁴⁴⁷ Тройницкий А. Назв. соч. – С. 27, 60; Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. – К., 1855. – Таблица № 3.

⁴⁴⁸ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 198.

в господаря. «Спешу уведомить вас, – писав до Г.Нечаєва його родич А.Міллер з Ново-Миколаївки 15 липня 1841 р., – что я 14 сего прибыл благополучно в Николаевку, и что Максим ваш, при выезде моем из Одессы, просил меня написать вам, чтобы вы разрешили его начет шерсти, продать ли оную, или везти обратно (!), чтобы не держать даром подводы. Цены на шерсть теперь немного возвысились, посему я советовал бы вам решиться, не теряя времени, съездить в Одессу» [160, с. 223, 224]⁴⁴⁹.

Схожі проблеми: продавати чи ні товар, по якій ціні, виникали й щодо збіжжя. Звертає на себе увагу і той факт, що кріпосний досить часто у справах поміщика приїздив до Одеси, ледь не проживав у місті постійно. Бо схожа ситуація мала місце ще в 1833 р., як про це пише в листі А.Нечаєва до свого чоловіка Гліба Васильовича з Лукіївки: «Подсевальщик (людина, яка опікувалася збереженням зерна. – О.Г.) недавно приехал с Одесса и говорит, что пшеница по 8, також и многия говорят, что тепер нипочем хлеб. Я думаю, не худо бы тебе приехать домой и рассказать Максиму, что ему в таком случае делать, ежели в самом деле слух сей справедливый, что цена упала на хлеб. В случае же, тебе невозможно будит приехать, то напиши, хотя через почту, Максиму наставление, по какой цене он может ее продать» [160, с. 228]⁴⁵⁰.

Як бачимо, в листуванні Г.Нечаєва з родичами та друзями «на побутовому рівні» знайшла всебічне відображення торгівля збіжжям у багатьох південних районах. По-перше, ціни та їх динаміка на різні види зерна в основних місцях реалізації. По-друге, проблеми купівлі-продажу, збереження, транспортування. По-третє, безпосередня участь усіх учасників процесу, зокрема поміщика та його кріпосного. І хоча про такі «довірливі» стосунки між останніми практично не писалося в радянській історичній літературі, думаємо, вони не становили виключення. Торгівля

⁴⁴⁹ Там само. – С. 223, 224.

⁴⁵⁰ Там само. – С. 228.

хлібом, як видно з наведених вище фактів, це дуже непросте явище, а тому без певних «відхилень» при сприйнятті «традиційних» (експлуататорських) взаємовідносин «пан-кріпак» не можна обійтися.

Проте й ми не будемо їх «ідеалізувати». Адже стосовно того ж самого Г.Нечаєва і його маєтку с. Лукіївки Катеринославський мировий з'їзд вже після оголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р. був змушений визнати стосовно життя селян: в кожній хаті здебільшого мешкало 2-5 сімейств, а за кількістю від 15 до 18 душ; самі ж будівлі дуже давні, тісні й зруйновані настільки, що в деяких небезпечно знаходиться; дахи не вкриті, бо стіни не витримують ніякої покрівлі [278, с. 208]⁴⁵¹.

Ось так, від початку ХІХ ст. до 60-х років зазнало краху одне з колись провідних землеробських господарств підданих поміщика Г.Нечаєва.

Як звітувало керівництво ІІІ-го відділу імператору 1858 р., одні поміщики переносили садиби своїх підданих на нові місця або переміняли в них земельні ділянки; другі переселяли селян в інші власні маєтки, продавали їх «степовим» (тобто південним) можновладцям не тільки за безцінь, але й віддавали задарма; треті відпускали селян на волю без землі й всупереч їх бажанню, здавали у рекрути в рахунок майбутніх наборів: відправляли в Сибір на поселення. Все це робилося ними для того, щоб позбутися зайвої кількості людей, яких треба було наділяти землею [335, с. 123-124]⁴⁵².

Масове обезземелення кріпосних селян до реформи 1861 р., за логікою, мало б різко скорочувати виробництво зерна на продаж. Такого ж, як ми бачили вище, не траплялося, навпаки, його обсяги періодично зростали. Бо усунувши «конкуренцію» з боку власних кріпаків, поміщики знаходили заміну їх «консервативній» праці – набирали вільнонайманих

⁴⁵¹ Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии. – Катеринослав, 1903. – С. 208.

⁴⁵² Центрархив. Крестьянское движение 1827-1869 гг. – М., 1931. – С. 123-124.

робітників або ж інтенсивніше використовували дворових людей. В кінці 50-х років катеринославські землевласники Поль і Міклашевський на засіданнях Редакційних комісій підготовки реформи не раз звертали увагу присутніх на те, що землі під посіви підготовлюють дворові за допомогою робочої худоби панів, так звані «плугатарі». Саме вони виорювали, принаймні, половину загальної засівної площі. Таких осіб у губернії на той час нараховувалось аж ніяк не менше 40 тис. чол. [640, с. 149-150; 413, с. 265-268, 277-278]⁴⁵³

Поповнення рядів такої залежної категорії підданих відбувалося також не без «допомоги» хліба. Позичаючи його селянам для прохарчування, майбутніх посівів чи годівлі худоби, пани, в разі неповернення боргу, відбирали в них робочу худобу, майно, а їх самих перетворювали в дворових. Про статус і майнове забезпечення такої категорії людей херсонський губернатор написав новоросійському і бессарабському генерал-губернатору (1858 р.): «... Всі взагалі селяни не мають ніякого господарства, ані господарських будівель, устаткування, а живуть на подвір'ї поміщика і мешкають у будинку, частина якого зайнята під панську кухню; перетворені поміщиком ... у дворових, селяни цілий тиждень працюють у полі на користь поміщика» [418, с. 72]⁴⁵⁴.

Отже, нам вдалося простежити, до певної міри, звичайно, як «рух» поміщицької землі й обезземелення селянства були пов'язані з виробництвом зерна та його реалізацією. В зв'язку з цим виникає інше питання: а чи мали вплив на означені процеси рента та податки? – основні компоненти взаємовідносин поміщиків (держави) і селян. Це дозволить, наприклад, з'ясувати, чи включав виробник хліба, в першу чергу селянин,

⁴⁵³ Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Александра II. – Бонн на Рейне, 1865. – Т. 2. – С. 149-150; Грудзыно Я. О загожих рабочих в Херсонской губернии // Земледельческая газета, 1858. – № 34. – С. 265-268; №35.– С. 277-278.

⁴⁵⁴ Цит. за: Гуржій І. Розклад феодально-поміщицької системи в сільському господарстві України. – С. 72.

у витрати виробництва та ціну ренту й податки, іншими словами, чи вдавалося йому перекласти частину повинностей на споживача.

Як відомо, в дореформений і пореформений періоди рента, яку сплачував селянин своєму панові, мала принципово інший характер. У першому випадку вона була феодальною, в другому – земельною. Відділити одну від іншої практично неможливо, адже феодальна включала земельну ренту, а також частину доходів від землеробства, сільських промислів тощо.

Б.Миронов, проаналізувавши статистичні дані 1801-1913 рр. по 46 губерніях європейської частини Російської імперії, прийшов до дуже важливих у своїй основі висновків. А саме: зв'язок між державними податками та хлібними цінами протягом ХІХ – початку ХХ ст. слід вважати безпосереднім, але досить слабим; не останні зростали внаслідок збільшення податків, а податки підвищувалися відповідно цінам. Отже, виходить, що податки не впливали на зміни хлібних цін, а тому не включалися виробниками зерна у витрати на його вирощування ні до, ні після реформи 1861 р. [536, с. 142, 143]⁴⁵⁵. Це зокрема можна пояснити тим, що державні податки різнила довільність при їх встановленні, а зміни в грошовому еквіваленті мало в чому відповідали кон'юктурі і доходам платників податків [546, с. 348, 349]⁴⁵⁶. Так, за 1832-1861 рр. надходження прямих податків у казну збільшилося на 1% (з 17337 тис. срібних крб. до 17554 тис.), чисельність податного населення на 11% (з 23282 тис. до 25860 тис. чол.), а ціни на жито на 9% [320, с. 74]⁴⁵⁷. У Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях, наприклад, у 1838 р., середній

⁴⁵⁵ Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия. – С. 142, 143.

⁴⁵⁶ Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян в России в середине ХІХ в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1966 г. – Таллин, 1971. – С. 348, 349.

⁴⁵⁷ Статистический временник Российской империи. – СПб., 1866. – Вып. 1. – Отд. III. – С. 74.

показник платників окладних (прямих) податків становив відповідно: 46,25%, 44,09% і 27,06% [478, с. 148]⁴⁵⁸. До них включалися сільські обивателі – державні, приписні, удільні, кріпосні селяни, поміщицькі дворові люди, а також військові поселенці, міщани, цехові й робітні люди [Т. 5. – С. 4.]⁴⁵⁹.

За неплатоспроможних підданих державні податки мали сплачувати їхні пани. Перші, таким чином, «делая долги у своїх помещиков, – як зазначив О.Левицький, – принимали на себя новую обязанность работать сверх барщины; по этим причинам составлялось два рода барщины: по инвентарю и на пополнение долга по займам хлеба и прочаго по казенным податям» [512, с. 40]⁴⁶⁰. Плата за день праці кріпака для повернення боргу за сплачені податки встановлювалася можновладцем довільно, але, як правило, вона була значно меншою за платню найманих працівників.

Окрім того, свою негативну роль відігравала невизначеність нормативів відробітків селянина на пана протягом дня, тижня, місяця, року. Правда, ще «Маніфест» Павла I від 5 квітня 1797 р. рекомендував поміщикам не перевищувати панщину більше, ніж у три дні. Проте можновладці таке розпорядження на місцях ігнорували, а тому встановлювали норми селянської праці на себе за власним бажанням. З цього приводу «малоросійський» генерал-губернатор князь Рєпнін 16 червня 1818 р. навіть написав листа Олександрові I. У ньому він зокрема наголосив на тому, що тільки законом визначено число днів, протягом яких піддані зобов'язані відпрацьовувати своєму панові кожного тижня, але ніде не йдеться, скільки ж і якої роботи вони повинні виконати. Через

⁴⁵⁸ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб., 1880. – С. 148.

⁴⁵⁹ Уставы о податях ...// СЗ. –СПб., 1857. – Т. 5. – С. 4.

⁴⁶⁰ Левицкий О.Положение крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX ст. // Оттиск из «Киевской старины». – К., 1906. – С. 40.

це, на думку високопосадовця, й відбувалися зловживання з боку поміщиків, бо ті вимагали від селян понад їх сил і можливостей. Селянин же, не встигаючи задовольнити чужі забаганки в «панські дні», змушений був витратити час на них у «власні дні», до того ж номінально затверджені законом [294, с. 270]⁴⁶¹.

Зрозуміло, що коли наступала «гаряча пора» й починалися оранка чи жнива, коли кожний погожий день був на особливому рахунку, саме тоді найдужче й відривався безпосередній виробник від праці «на власний хліб».

Про схожу ситуацію з невизначеністю відробітків писав у листі до генерал-губернатора й київський губернатор І.Фундуклей (травень 1840 р.). Він бачив суть надмірного гноблення селян не стільки в кількості, скільки в невизначеності обсягів робіт. А тому вони, не маючи захисту в своїх правах, змушені працювати на «лихого» поміщика на сівбі, косовиці, сінокосах і т.п. кожного дня безперервно в ясну годину. А якщо траплялася непогода, так ті дні зарозумілі пани зараховували як «селянські». Ніякі нездужання робітника не бралися можновладцем до уваги. Саме через це, вважав губернатор, селяни зубожіють, у них не вистачає не лише на власні посіви, але й на прохарчування хліба, який пан дає їм в позику і котрий ті потім відробляють. Не можуть вони і сплатити казенні податки. А тому, зробив висновок І.Фундуклей, результатом усіх цих розрахунків, у яких економи, вахмістри, комісари обдурюють безграмотних і безпорадних мужиків, є те, що останні майже цілий рік працюють на своїх панів [512, с. 257-258]⁴⁶².

Коментарі тут, як то кажуть, зайві, бо навіть на самому вищому рівні керівництва імперією розуміли суть становища, в якому опинилися

⁴⁶¹ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива е.и.в. канцелярии / Под ред. Н.Дубровина. – СПб., 1902. – Вып. XI. – С. 270.

⁴⁶² Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края...// Киевская старина, 1906. – № 7-8. – С. 257-258.

залежні селяни. Та й вони самі не раз оцінювали таку ситуацію, складаючи свої історичні пісні, на кшталт цієї («Із-за гори вітер віє») [329, с. 367]⁴⁶³:

«Із-за гори вітер віє, а в долині тихо.

Було колись і тут добре,

А тепер лихо.

За молодих панів стало

Трудно на роботі:

Увесь тиждень на панщині,

А собі в суботу.

А в неділю до схід сонця

В усі дзвони дзвонять,

Десятники підвіконню

На панщину гонять».

Отже, за сплачені поміщиком державні «борги» його піддані нерідко повинні були «розраховуватися» власною працею у процесі збільшення виробництва збіжжя.

Між рентою і землеробством, реалізацією зерна існувала безпосередня залежність. Як переконливо довели дослідження вчених (М.Дружинін, М.Рубінштейн, І.Ковальченко, Л.Мілов, Н.Темірова та ін.), підвищення хлібних цін, зазвичай, передувало комутації ренти й давало поштовх її подальшому зростанню, але не навпаки. Це свідчить про те, що українське панство привласнювало доходи селян від зростання цін. Причому, рента виявлялася більшою саме в губерніях з високою вартістю зерна. Феодальна рента поміщицьких селян у нечорноземних губерніях, як правило, перевищувала відповідні показники в чорноземних регіонах. На території перших спостерігалися й більш високі ціни на збіжжя [492, с. 289-291]⁴⁶⁴.

⁴⁶³ Українська народна творчість. Історичні пісні. – К., 1961. – С. 367.

⁴⁶⁴ Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. – М., 1967. – С. 289-291.

З цього всього виходить: селянин ні до скасування кріпосного права, ні після нього не був спроможним перекласти свій тягар повинностей і податків на споживача, а ніс його самостійно, розраховуючи лише на власні сили та працю.

Становище державних селян Південної України (до них також можна включити колоністів і євреїв-землеробів, поселених на казенних землях) помітно різнилося від статусу поміщицьких, а тому їх участь у торгівлі хлібом і виробництві зерна мала деякі специфічні риси. Насамперед, законодавчо вони були особисто вільними й зобов'язаними виплачувати оброк. Але прикріплені до землі, вони, як і кріпосні, не мали права переходити з місця на місце (без офіційного дозволу представників влади). Щоб стати купцем або міщанином, державні селяни повинні були сплатити всі податки та одержати дозвіл не лише від вищого керівництва губернії, де мешкали, а й Сенату. Для переходу в купецький стан з них вимагали заклад, який становив трирічну суму податку.

Переважна більшість державних селян була дрібними землекористувачами, а тому вирощене зерно йшло головним чином на їх внутрішні потреби, нерідко не забезпечуючи навіть прохарчування господарів. Разом з тим, на середину XIX ст. на кожну ревізьку душу в Херсонській губернії припадало в середньому 8,2 дес., а в Катеринославській – 7,2 дес. Отже, враховуючи необхідний найменший показник у п'ять десятин на одну ревізьку душу, щоб отримувати врожай сам – 5, то можна стверджувати: чимало державних селян, принаймні теоретично, могли мати певні надлишки збіжжя для реалізації на торгах, ярмарках, базарах.

Ще в кращому становищі опинилися колоністи, котрі становили 10% місцевого селянства, володіли четвертою частиною земельного фонду і на яких у середньому припадало по 8,9 дес. землі (на кожну ревізьку душу)

[671, с. 100, 101; 392, с. 8]⁴⁶⁵. Зокрема, німецька колонізація Півдня, яка розпочалася наприкінці XVIII ст., заохочувалася царським урядом і спрямовувалася на прискорення економічного розвитку окремих районів. Відбувалася вона спочатку в основному прибулими з-за кордону особами. Саме завдяки ним на території Південної України оформилася ціла система великих за розмірами німецьких і менонітських поселень. З'явилися навіть окремі колоністські округи, котрі з 1871 р. увійшли до імперської системи адміністративного підпорядкування на загальних принципах. Протягом XIX ст. поселенням колоністів були притаманні ті ж процеси, що мали місце на селі: обезземелення, загострення соціальних протиріч тощо. Подолання кризисних явищ німцями та менонітами відбувалося завдяки поступовому створенню власної фінансової системи накопичення коштів, яка створювала умови для їхнього активного освоєння цілих земель. Важливим кроком у цьому напрямі стало наприкінці 60-х – на початку 70-х років перетворення деякої частини їх ділянок на так звані оброчні, які за відповідну платню могли орендувати всі бажаючі. Це надало можливості зібрати певні суми грошей, котрі потім були витрачені на придбання для безземельних членів колоній ділянок і облаштування на нових місцях. У свою чергу, такий захід зумовив зростання площі німецького землеволодіння та збільшення обсягів виробництва зерна, що йшло на продаж [460, с. 9, 10]⁴⁶⁶.

Це дуже цікаве явище, яке, на жаль, не було притаманне українським державним селянам, не кажучи вже про поміщицьких.

Іншою формою накопичення коштів для купівлі землі стало функціонування банківської системи, яка також сприяла підвищенню

⁴⁶⁵ Тенгоборский Л. О производительных силах России. – М., 1857. – С. 100, 101; Ветрова Г.В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині XIX ст. – С. 8.

⁴⁶⁶ Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2009. – С. 9, 10.

прибутковості колоністських господарств та полегшувала переорієнтацію їх на товарне виробництво збіжжя [127, арк. 1-74; 128, арк. 1-18]⁴⁶⁷.

В другій половині ХІХ ст., унаслідок скасування в колоністському середовищі міноратного права, поглибилася нерівність у забезпеченості землею, а отже змінилися можливості значної частини іноземців-переселенців у продукуванні зерна, спала економічна ефективність багатьох їхніх господарств. Хоча, на відміну від інших іноземних колоністів і місцевих селян, німці порівняно широко застосовували в землеробстві передову агротехніку, зокрема, чистий пар паралельно толоці. Це підвищувало врожайність сільськогосподарських культур і одночасно прибутковість господарств. І як слушно зазначив О.Замуруйцев, вони, маючи значно більші земельні наділи, ніж інші податні групи Півдня, змогли набагато краще пристосуватися до нових економічних умов, збільшити площі орної землі за рахунок звуження скотарства [460, с. 10]⁴⁶⁸. Очевидно, таке більш-менш прогресивне та економічно вигідне ведення господарства зумовило те, що німецьке населення зберігало свою етнічну та культурну самобутність, не піддавалося наполегливим спробам царського уряду їх асимілювати.

В Таврійській губернії існували невеликі поселення з «чисто» німецькими назвами, такі, як Нейзац, Фріденталь і Розенталь. Їх жителі (до 800 осіб) головним чином займалися рільництвом і забезпечували місцевих мешканців «прекрасним молоком», вершками, білим хлібом, сухарями та ін. Набувши слави «отличных хлебников», вони «переманили» від своїх конкурентів більшість городян Феодосії, які в них купували хлібні вироби [426, с. 457]⁴⁶⁹. І.Гуржій звернув увагу на те, що

⁴⁶⁷ РНБ. ВР. – Ф. 484. – Оп. 364. – Спр. 125. – Арк. 1-74; спр. 194. – Арк. 1-18.

⁴⁶⁸ Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2009. – С. 9, 10. – С. 10.

⁴⁶⁹ Демидов А.Н. Путешествие в Южную Россию и Крым... – С. 457.

німецькі колоністи вже в першій половині століття володіли величезними площами землі, користувалися щедрими пільгами, наданими царським урядом, а головне – вели суто торгове землеробство, значною мірою зв'язане зі зовнішнім ринком. На підтвердження такого важливого положення вчений навів переконливий фактичний матеріал. Зокрема, в Бердянському окрузі вони одержували значні врожаї завдяки щорічному збільшенню площі землі під посіви й широкому використанню праці найманих робітників. Потім великими партіями вони збували товарне збіжжя в Бердянську. В 1843 р. ними було засіяно пшениці на 1547 дес. більше, ніж у 1842 р. і продано 18 тис. четвертей. До того ж колишні переселенці реалізовували жито, овес, ячмінь. У закромах зберігалось ще 10-12 тис. четвертей жита, яке можна було швидко збути на ринках. У 1844 р. колоністи мали в своєму розпорядженні понад 48 тис. четвертей товарної пшениці. Навіть неврожайного наступного року, зібравши 22,8 тис. четвертей пшениці, вони продали в Бердянську 16,6 тис. четвертей на загальну суму близько 70 тис. крб. сріблом [418, с. 232, 233]⁴⁷⁰.

Тобто товарність вирощеної пшениці становила близько 73%. І це в неурожайний 1845 р., коли навколишні господарства потерпали від недородів і голоду.

Безпосередньо колоністи Катеринославщини навіть у засушливі роки примудрялися з надлишками повертати собі зерно. Зокрема, протягом 1853-1857 рр. середній збір озимих у колоністів Маріупольського повіту становив сам – 5, ярових – сам – 7,5, хоча на той період припали вкрай виснажлива Кримська війна та потужний недорід 1835 р. [549, с. 180]⁴⁷¹ У 1853 р. безпосередні виробники Маріупільського колоніального та Маріупільського менонітського округів

⁴⁷⁰ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України. – С. 232, 233.

⁴⁷¹ Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М., 1974. – С. 180.

(Олександрівський повіт) засіяли озимих хлібів 733,4 чвертей, а зібрали 5163,2 четвєрти; у 1854 р. відповідно: 881 і 2782,4; 1855 р.: 612 і 1234; 1856 р.: 627 і 4720. Тоді ж колоністи на означеній території засіяли й зібрали ярових хлібів відповідно: 1853 р.: 12118 і 124560; 1854 р.: 10598 і 106501; 1855 р.: 13996 і 41931; 1856 р.: 9561 і 27354 чвертей. Загалом протягом 1848 – 1858 рр. середньорічна врожайність у їх господарствах обох округів становила: озимих – 6246, ярових – 74746 чвертей [570, с. 179-181]⁴⁷².

На наш погляд, таких високих показників колоністам вдалося досягти завдячуючи своїм майстерності, працездатності та наполегливості. А тому не можемо повністю погодитися, як, до речі й О.Машкін, з твердженням О.Дружиніної, що ніби в основі успіхів колоністів були лише права та привілеї, котрими вони користувалися. Хоча дійсно, як писала шановна вчена, «им не угрожала крепостная неволя, они были освобождены от рекрутчины, нередко получали денежные ссуды и различные льготы. При этом каждой семье отводилось 60 десятин земли в наследственное пользование» [445, с. 60, 85; 528, с. 217]⁴⁷³.

Дозволимо собі поставити риторичне запитання: а хіба, скажімо, поміщики не користувалися при веденні господарств і в торгівлі ще ширшими правами та більшими привілеями? Звичайно, що так. Херсонське губернське земське зібрання взагалі порушило клопотання про звільнення землевласників і орендаторів, які поставляли хліб у Одесу від сплати всіх торговельних податків [119, арк. 1-29]⁴⁷⁴. Проте, як ми бачили вище, при значних випробуваннях стихією чи економічною (аграрною) кризою їх землеробство ледь виживало, а врожаї знижувалися до критичної межі.

⁴⁷² Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. – СПб., 1865. – С. 179-181.

⁴⁷³ Дружинина Е.И. Назв. соч. – С. 60, 85; порів.: Машкін О. Назв. праця. – С. 217.

⁴⁷⁴ РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 38. – Від. 2. 1-й стіл. – Спр. 2895. – Арк. 1-29.

Ще раз дозволимо нагадати: рідким вважався випадок, коли хтось із них прибував на територію Південної України «голим і босим»! Практично вони до 90% вже мали при переселенні нажиті майно, кошти, інвентар, худобу тощо. А власне про характер і стиль їх землеробської праці сповістив В.Павлович так: «Время ж производства обработки полей, запашки, бороньбы, посева и т.п., колонисты соображают с состоянием температуры, придерживаясь в общин чертах таких же правил, какие приняты и у других земледельцев. Самая резкая черта, отличающая способ обрабатывания полей колонистами, заключается в том, что все полевые работы у них производятся посредством лошадей, а не волами (!), как это принято в других земледельческих сословиях по губернии. Поля их обрабатываются с особенной тщательностью (!), а потому урожаи бывают лучше, по крайній мере – засуха не имеет губительного влияния на их хозяйства (!), что доказал 1848 год*» [570, с. 180]⁴⁷⁵.

Крім того, колоністи Катеринославської губернії одними з перших серед південноукраїнських жителів почали використовувати передову, як на той час**, техніку: жатки, молотарки та косарки, а також дещо згодом застосовувати залізні наральники для обробітку важких ґрунтів. «Саме їх середовище, – наголосив О.Машкін, – зробилося своєрідним «піонером» на ринку споживання сільськогосподарської техніки України, чийми основними «наповнювачами» являлися ті ж іноземці, але зайняті у важкій індустрії краю» [528, с. 218]⁴⁷⁶.

Характерною особливістю обробки пашні іноземними колоністами в Херсонській губернії, причому вже в першій половині століття, стало використання залізного, чавунного та сталевого реманенту. Він значно

* Того року на Катеринославщині стався великий голод, спалахнули епідемії, пройшов мор свійських тварин.

⁴⁷⁵ Павлович В. Назв. праця. – С. 180.

** 20-30-ті роки.

⁴⁷⁶ Машкін О. Назв. праця. – С. 218.

прискорив і поліпшив оранку, сівбу та жнива [571, с. 13; 442, с. 44; 529, с. 134]⁴⁷⁷. А швидше зібравши свої врожаї, колоністи могли при бажанні помітно випереджувати потенційних конкурентів на ринках реалізації збіжжя.

Вже в 20-х роках меноніти й інші іноземні переселенці стали чи не найактивнішими проводарями розвитку товарного виробництва збіжжя та технічних культур на берегах річки Молочна, де вони створили особливі колонії (Таврійська губернія). Причому, проживаючи по сусідству з російськими й українськими державними селянами, колоністи безпосередньо передавали тим свій досвід і вміння в галузі землеробства, зокрема в справі періодичного й систематичного угноювання ґрунтів, раціонального поводження з ріллею при застосуванні плугу (глибина й ширина занурення) тощо. В результаті таких підходів у землеробстві колоністи Таврійської губернії спромоглися продуктивно засівати: під озимі в 1845 р. – 3734, під ярові – 24351 чвертей власних земель, 1848 р. відповідно: 3425 і 25062; 1850 р.: 3650 і 25117; 1851 р.: 3790 і 25673; 1854 р.: 3687 і 37900.

Тобто, якщо площа посівів під озимі залишалася протягом десяти років «традиційно» стабільною, то під яровими вона зросла на 13,5 тис. чвертей.

Мало того, незважаючи на неврожайні 1848-1850 рр., середні врожаї того періоду слід вважати порівняно гарними: ячмінь і жито – сам – 8,2, овес – сам – 6. Це було досягнуто завдяки застосуванню технічних засобів,

⁴⁷⁷ Падалка Л.В. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края. – Херсон, 1890. – С. 13; Дружинина Е.И. Иностранные колонии Южной Украины как очаги буржуазного хозяйства (1800-1825) // Ежегодник симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1965. – С. 44; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972. – С. 134.

зокрема з 30-х років так званих «шведських» кінних молотарок [362, с. 95; 529, с. 182]⁴⁷⁸.

Отже, поповнюючи і стан поміщиків, і когорту «державних хліборобів», колоністи з різних країн світу дуже багато привнесли позитивного в розвиток сільського господарства Південної України, а також неабияк активізували процес товаризації збіжжя. Найбільш вдало «хазяйнували», як про це переконливо свідчать історичні факти, вихідці з Німеччини, Греції, Австрії, Франції.

Стосовно інших категорій державних селян, економічно неспроможних, вище керівництво імперії мусило періодично скасовувати виплати казенних недоїмок, щоб хоч якось підтримати їх господарства і не допустити повного краху. Незважаючи на це, така заборгованість зростала. Наприклад, у 1828 р. у Катеринославській губернії вона становила 4,1 млн. крб., а в Херсонській – 1,5 млн. Тоді загальна сума недоїмок у цих двох, а також Полтавській, Чернігівській і Слобідсько-Українській досягала 20185478 крб., що перевищувало 45% від показника по всій Росії! У 1831 р. недоїмки на їх територіях збільшилися на 2,1 млн. крб. [440, с. 99, 100]⁴⁷⁹

В 1837-1838 рр., створивши Міністерство державних маєтностей, царський уряд за ініціативи графа П.Д.Кисельова шляхом «попечительства» спробував дещо розширити селянські наділи, організувати переселення з малоземельних у багатоземельні регіони, урівняти натуральні повинності, а також «перекласти» збирання оброків з ревізьких душ на їх землі й промисли. І все це з однією метою – підвищити платоспроможність підданих. Але на практиці реформа

⁴⁷⁸ Бауман. Агрономическое путешествие по Таврической и некоторым частям Екатеринославской и Херсонской губерний в 1853 г. // ЖМГИ, 1854. – № 53. – Отд. 3. – С. 95; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – С. 182.

⁴⁷⁹ Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – М.-Ленинград, 1946. – Т. 1. – С. 99, 100.

Кисельова мало що змінила в економічному становищі більшої частини зубожілих селян, лише поглибила майнову нерівність і збільшила заможну верхівку в середовищі державних підданих. Правда, загальні недоїмки за наступні декілька років помітно зменшилися й у 1842 р. становили: у Катеринославській губернії трохи більше 1,5 млн. крб., а у Херсонській – 343 тис. крб. Через десять років у Катеринославській губернії вони знову зросли – 3,2 млн. крб., а в Херсонській – всього на 17 тис. крб. Характерно, що найбільше недоїмок рахувалося саме за державними селянами. Зокрема, 1853 р. в Катеринославській губернії за ними значилося боргу 2,83 млн. крб. [288; 289]⁴⁸⁰

У набагато гіршому становищі перебували військові поселенці, які не тільки займалися сільським господарством, щоб утримувати себе, а й виконували поряд з іншими групами державних селян повинності, «урочні» роботи та сплачували казенні податки. До 45 років вони були зобов'язані носити своєрідну форму одягу та відбувати «фронтіві заняття». У військових поселеннях життя мало йти відповідно розпису, причому, не тільки служба, сільськогосподарські роботи, а й відпочинок, сон, ледь не народження дітей. Невиконання чітко встановленого суворого порядку призводило до жорстоких покарань з боку начальства.

Від 1827 р. на територіях такого типу поселень оформилися дві групи жителів: поселенці – господарі та їх помічники, з одного боку, – солдати-постояльці діючих і резервних ескадронів, з другого боку. Для затримання останніх поселенці виконували «військову» панщину та численні повинності: офіційно на себе мали працювати три дні на тиждень й стільки ж на казну. Але в дійсності «уроки» одного дня за визначеним обсягом дорівнювали 2-3 дням на тиждень. Про це зазначив і сучасник тих подій, священник с. Ольшанки (Єлисаветградський повіт) В.Лобачевський

⁴⁸⁰ ЖМГИ, 1844. – № 12. – Отд. 1.: Приложение к отчету МГИ за 1843 г. – Ведомость №1; ЖМГИ, 1853. – № 49. – Отд. 1.: Приложение к отчету МГИ за 1852 г. – Ведомость №1.

у своїх спогадах: «... Більшість поселян не могла виконувати задані їм роботи протягом трьох днів, а працювала чотири й більше. Тоді для власних робіт поселянину лишалось два або один день на тиждень, а якщо випадала непогода або свята, то, не зробивши нічого на власній ниві, він мусив знову стати в наряд на урочні поселянські роботи... Всяку недоїмку по урочних роботах вважали як недбальство й лінощі та жорстоко карали старим військовим способом – різками. Власні господарства поселян розладнувалися і занепадали; але й тут в разі недогляду і неуспіху в своїх роботах треба було також відповідати перед військовим начальством і відповідати також спиною» [137, с. 623-624]⁴⁸¹.

Обмеженість у часі польових робіт, залежність від примх і самодурства начальства породжували певну стихійність у процесі землеробства. Наприкінці 20-х років, як зазначив сучасник тих подій, у величезній степовій місцевості, де 90 тис. ревізьких душ, приписаних до військових поселень, займалися землеробством і скотарством, господарство велося цілком інстинктивно, а отже неправильно, що за тамтешньою говіркою називалося «диким» або «воровським». Не існувало найменшого поділу полів, окремих лук і пасовищ, орали де завгодно. Сіяли до того часу, поки були більш-менш гарні врожаї, або навіть посередні, а тоді залишали цю ділянку для «відпочинку» від обтяжливих посівів на 5-10 і більше років [607, с. 258-259]⁴⁸².

Мало що змінилося і через десять років. Так, слов'яно-сербський поміщик О.Шуман писав у 1840 р., що рільництво на території регіону ведеться за зразком предків, без будь-яких удосконалень відповідно часові та прикладам інших країн. Не те, що сівозміни не застосовувалися, але навіть і трипілля. Ділянки по 3-4 роки знаходилися під паром, а вже потім послідовно засівалися просом, льоном, пшеницею сорту «арнаутка»,

⁴⁸¹ Бугское казачество и военные поселения (Летописные наброски о. Владимира Лобачевского) // Киевская старина, 1887. – № 12. – С. 623-624.

⁴⁸² Русский архив, 1875. – Кн. 1. – С. 258-259.

озимим житом і нарешті іншими ярими хлібами. Після чого поля лишалися знову під паром не декілька років і використовувалися виключно для випасу худоби [219, с. 29-30]⁴⁸³.

Без безпосереднього дозволу військового начальства поселенець не мав права вийти з села, поїхати на ярмарок чи базар, переладнати оселю, навіть одружитися або одружити своїх дітей. Враховуючи всі ці обставини, слід вважати участь військових поселенців у торгівлі збіжжям ще більш обмеженою, ніж поміщицьких селян, а їх виробництво зерна малопродуктивним. Та і не могло бути інакше, коли навіть співробітники III відділу, доповідаючи цареві, звертали його увагу на те, що «управління військового поселення залежить цілком від сваволі корпусного командира, який, турбуючись про зовнішній вигляд поселення, не шкодує ні робочого часу, ні робочої сили. В найдорожчий для посіву час поселян і їх волів забирають від полів на перевезення матеріалів для примхливих споруд або для пересадки дерев з черкаських лісів. При такій сваволі начальства не визначена повинність селян. Поселенець працює в казну не три визначених дні, а стільки, скільки його примусять й іноді доти, поки не впаде остання пара його волів» [335, с. 53-54]⁴⁸⁴.

Товаризація сільського господарства, зрозуміло, залежала не лише від праці на землі безпосередніх виробників, участі поміщцтва, а й стану та рівня розвитку землеробських знарядь. На території південних регіонів останні загалом були більш різноманітними, ніж деінде по Україні. Корінні мешканці, переселенці, іноземні колоністи та інші здебільшого продовжували застосовувати ті типи землеробських знарядь, які існували

⁴⁸³ О порядке земледельческих работ в Словяносерском уезде, Екатеринославской губернии. Выписка из письма тамошнего помещика Ф.Ив. Шумана, читаная в собрании Императорского С.Петербургскаго вольного экономического общества // Земледельческая газета, 1840. – № 4. – 12 января. – С. 29-30.

⁴⁸⁴ Центрархив. Крестьянское движение 1827-1869 гг. – Вып. 1. – С. 53-54.

у них вже давно. Серед таких у першу чергу слід назвати український двоколісний (ломовий) плуг*⁴⁸⁵; саксонський плуг; двоколісні парокінні або паровалові плужки; різних видів сохи; українське, російське та саксонське рало; проста, подвійна або тридцятишестизуба борона [633, с. 67; 570, с. 135; 406, с. 113-153]⁴⁸⁵. Колоністи і в цьому дещо різнилися від інших поселенців, бо крім названих знарядь праці найбільш заможні серед них вживали екстирпатори та культиватори. Що, зрозуміло, підвищувало потенційні можливості їх господарств, товаризацію виробництва.

Поля ж засівалися головним чином вручну. Тільки в другій половині XIX ст. застосування набули сівалки, та і то в частині поміщицьких маєтків. Збирання врожаю відбувалося при допомозі «традиційних» серпа та коси. Лише в кінці 40-х – на початку 50-х років у багатих господарів з'явилися жатки. Прапрадідівським методом обмолочували зерно: при допомозі ціпа, камінного або чавунного катка та молотильної дошки. Інколи, щоб обмолотити хліб, ганяли коней по розстелених на току снопах (т. зв. спосіб гармування). Специфічним для селянських господарств Катеринославщини був такий спосіб молотьби: запрягали пару волів у навантажений чим-небудь віз, а потім їздили по розісланих на току снопах доти, поки воли ногами, а віз колесами повністю не обробляли колосся [633, с. 42, 43; 570, с. 136; 358, с. 40]⁴⁸⁶.

Отже, втрата пари волів для військових поселенців і для деяких інших малозабезпечених господарів, про що мова йшла вище, могла призвести до повного краху селян у справі вирощення врожаю.

* Були два види: неудосконалений і модифікований.

⁴⁸⁵ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. – С. 67; Павлович В. Екатеринославская губерния. – С. 135, 136; Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія). – К., 1971. – С. 113-153.

⁴⁸⁶ Скальковский А. Назв. соч. – С. 42, 43; Павлович В. Назв. соч. – С. 136; Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1861. – С. 40.

Від 50-х років більш-менш масовим явищем поступово стає застосування молотарок, які виготовлялися на промислових підприємствах братів Бутенів, Шумана, Потьомкіна, а також завозилися з-за кордону.

Таким чином, враховуючи загалом низький і рутинний стан сільської техніки, особливо в першій половині століття, важко говорити про те, що вона помітно впливала на товаризацію дрібних і навіть середніх господарств. Лише в другій половині XIX ст., та і то в поміщицьких маєтках, відбулися певні зрушення в цій галузі. А тому в своїй основі, з такими примітивними знаряддями праці, селянське господарство досить довго зберігало натуральний характер і екстенсивну систему виробництва хліба. Особливо разюча невідповідність техніки товарно-грошовим відносинам, зростанню попиту на збіжжя на внутрішніх і зовнішніх ринках спостерігалася в землеробстві кріпаків (до 1861 р.) і військових поселенців. Набагато краще складалася ситуація з технічним оснащенням праці в поселеннях іноземних колоністів, зокрема німців, що зумовлювалося тривалий час їх взаємною підтримкою в середині громади, протидіями процесам асиміляції з боку царського уряду тощо.

Можливості виходу на ринок неабияк звужувала і низька врожайність через відсталу систему землеробства – переліжну, котра на Півдні панувала на початку 60-х років. При цьому незасіяні ділянки перетворювалися або в пасовища, або сінокіс. На перелозі, після деякого часу, сіялося просо, потім пшениця, жито та овес. Згодом все повторювалося – переліг і т.д. Грунт, як правило, не угноювався під зерно, хіба що під коноплі.

Трипільна система, котра вважалася кроком уперед порівняно з вогньювою та переліжною системами, для XIX ст. також слід оцінювати як таку, що вже не відповідає тогочасним вимогам. Трипілля, з притаманними йому незмінною кількістю та одноманітністю збіжжя, вповні не могло задовольнити все зростаючі потреби товарно-грошових

відносин на селі, в маєтках поміщиків. Мало того, воно у дещо недорозвинутому виді, продовжувало панувати одночасно з переміжною системою й у 50-х роках, зумовлюючи комплекс проблем у задоволенні місцевих жителів харчами, неврожаї та занепад скотарства. Це було особливо притаманним як для Херсонської, так і Катеринославської губерній, хоча тут також мали місце й двопільна та плодозмінна системи. При переліжній системі земля поділялася на три частини: одна протягом не більше 3-х років засівалася хлібом, друга на той час ставала пасовищем, а третю використовували для сінокосів [150, с. 108, 109; 570, с. 133]⁴⁸⁷.

Таким чином, на території Південної України збільшення обсягів товарного хліба в господарствах йшло не шляхом удосконалення систем землеробства та сільськогосподарської техніки, а за рахунок надмірної й непродуманої експлуатації родючих ділянок степів, колонізації нових земель, відібрання ґрунтів у селян. Низька продуктивність кріпосного землеробства спостерігалася не лише в південноукраїнських регіонах, а загалом у 50-ти губерніях європейської частини імперії, а тому, як зазначив П.Лященко, протягом 60-ти років від початку століття існувала майже стаціонарна врожайність, без особливого приросту: сам – 3,5 – 3,6. Тобто, коли на десятину висівали 1 четверть озимих чи 1,5 четверті ярових, то збирали середній врожай близько 30-35 пудів [520, с. 499]⁴⁸⁸. А якщо ще врахувати той факт, що за перші півстоліття було понад 20 неврожайних, 12 голодних і тільки 10 урожайних років і селянам не вистачало хліба на прохарчування й посіви, то можна твердити: товаризація збіжжя відбувалася вкрай нерівномірно, дуже поволі та

⁴⁸⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI. – Ч. 4.

Екатеринославская губерния. – С. 108, 109; Павлович В. Екатеринославская губерния. – С. 133.

⁴⁸⁸ Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. – К., 1951. – С. 499.

головним чином у заможних господарствах [540, с. 36; 299, с. 491]⁴⁸⁹. За підрахунками І.Гуржія, протягом 1799-1859 рр. на території Херсонської губернії неврожаї повторювалися 21 раз, а Катеринославській – 20 разів – найчастіше чим будь-де по Україні [418, с. 126]⁴⁹⁰. В Новоросійському краї кожні 7 років чередувалися в середньому: 2 цілковитих неврожаї, 3 посередніх і 2 гарних. На Катеринославщині пересічним вважався врожай сам – 4 [150, с. 109]⁴⁹¹. У процесі недороду жителям Півдня доводилося купувати хліб у приїжджих торговців з Воронежської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Саратовської губерній, а також зі Землі Війська Донського. Ті ж люди, які не мали коштів на придбання зерна для себе та худоби, «мандрували» на заробітки в Полтавську, Харківську та Воронежську губернії [418, с. 126]⁴⁹².

В іншому випадку їх чекала жахлива доля: за неврожаєм наставав голод, а за ним – велика смертність. Тільки 1849 р. у межах Катеринославської губернії через голод померло 118,6 тис. осіб, або 12,5% від кількості всіх жителів (912 тис.) [298, с. 101]⁴⁹³. Гинули, зрозуміло, не лише люди, а й худоба. Так, 1812 р. через брак кормів, від пошесті й холоду в Новоросії пало 140,4 тис. коней, 230 тис. великої рогатої худоби та 879 тис. овець [717, с. 69]⁴⁹⁴. Різке зменшення людського потенціалу, робочих рук і худоби неабияк підривали виробництво хліба на продаж, для власного споживання.

⁴⁸⁹ Мордовцев Л.Д. Накануне воли. – СПб., 1889. – С. 36; Сборник статистических сведений о России. – СПб., 1858. – Кн. 3. – С. 491.

⁴⁹⁰ Гуржій І. Назв. праця. – С. 126.

⁴⁹¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI. – Ч. 4. Катеринославская губерния. – С. 109.

⁴⁹² Гуржій І. Назв. праця. – С. 126.

⁴⁹³ Сборник статистических сведений о России. – СПб., 1858. – Кн. 2. – С. 101.

⁴⁹⁴ Штукенберг А. Описание Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще. – С. 69.

Тільки «землеробський капіталізм» і промисловий переворот поступово перетворили рутинне ремесло багатьох забитих нуждою і опанованих темнотою безпосередніх виробників у досвідчене застосування агрономії, порушили «віковий» застій сільського господарства, зумовили порівняно швидкий розвиток продуктивних сил суспільної праці. Через них трипільля витіснила плодозмінна система, поліпшився догляд за свійськими тваринами та обробіток ґрунту, підвищилася врожайність, дуже поглибилася спеціалізація землеробства, поділ праці між окремими господарствами, районами, регіонами. «Натуральна одноманітність» змінилася «капіталістичною різноманітністю», яка супроводжувалася чимраз більшим технічним прогресом усіх галузей сільського господарства.

§4.2. Чумаки

Чумацтво, як форма промислу, вже в кінці XVIII ст, а особливо в першій половині XIX ст. – набуло загальноімперського характеру та значного розвитку. Чоловіки колесили, крім України, по Воронежській, Курській, Самарській, Саратовській, Астраханській губерніях, в Областях Війська Донського, а також Бессарабії. Чумацькі шляхи пролягали: на сході – від Південного Уралу і на заході – до Польщі, на півночі – від Москви і Нижнього Новгорода і на півдні – до передгір'їв Кавказу й Азово-Чорноморського узбережжя.

Характерною особливістю саме цього періоду стало те, що чумацьке візництво за своїм значенням в економіці українського народу та обсягами значно перевершило власне їх торгівлю. Адже на противагу селянам, які також займалися перевезенням збіжжя на волах, чумаки, як правило, доставляли його у більш віддалені торгові осередки. Крім того, селяни не чумаки використовували при транспортуванні товарів звичайні кінні чи волові вози, не утворювали на час подорожі професійні спілки. Другою особливістю було перетворення великої маси чумаків з торговців у

фурщиків, яке викликало подальше їх зубожіння. Тоді в зв'язку із зростанням цін на сіль, рибу, хліб та інші товари, із підвищенням вартості волів, маж – возів специфічної конструкції [733, с. 62]⁴⁹⁵, чумаки потребували все більші суми наявних грошей. Основним джерелом поповнення чумаків-фурщиків були незаможні селяни, котрі до того не займалися цим промислом.

Нерідко найзаможніші серед них вже не задовольнялися «простим» статусом у валці й відокремлювалися, створюючи власні, так звані «хазяйські» групи. Менш багаті організовували родинні спілки.

Особливо помітні зміни відбулися в середовищі фурщиків, чий промисел чітко регламентувався контрактами. Наймачі, залежно від обсягів збіжжя, могли самі об'єднати чумаків одного якогось поселення в окрему валку з чумаками іншого села чи містечка, або ж, навпаки, роз'єднати їх у разі потреби. В кожному випадку призначався старший, на якого покладалася вся відповідальність за доставку вантажу за місцем призначення, збереження товару, виконання всіх умов контракту тощо.

Певні зрушення сталися і в соціальній структурі чумаків. Так, якщо раніше до їх складу входили представники духовенства, то джерела ХІХ ст. таких фактів вже не зафіксували. Після секуляризації монастирських земель з їх рядів зникли й відповідної категорії селяни, яких влада на законодавчому рівні перевела до інших груп податного населення. Зокрема, в Катеринославській губернії більшу частину чумаків становили державні та поміщицькі посполиті, а також колишні козаки. Торгово-візницьким промислом займалися й міщани. Наприклад, міщани з Олександрії (Херсонська губернія) встановили майже монополію на цей вид діяльності в Олександрівському повіті, організувавши щорічний вихід у 15 валок. Схоже явище спостерігалось й у Херсонській губернії [713, с.

⁴⁹⁵ Linde M. Słownik języka polskiego. – Lwow, 1857. – Т. 3. – С. 62.

282; 547, с. 571; 311, с. 35]⁴⁹⁶. На чумацькому промислі досить солідні гроші заробляли також дворяни, про що вже писалося вище. Деякі з них за один раз долучали до валок понад двадцять підвід, завантажених збіжжям. Спочатку зерно «довольно сходно» скуповувалося ними в різних районах «Малоросії», а вже потім доставлялося в південні регіони чумаками, котрі «довольно рано» (по весні) вирушали в Крим [160, с. 235]⁴⁹⁷.

І. Слабєєв безпосередньо пов'язував зростання чисельності чумаків у першій половині століття з посиленням перевезення вантажів, особливо хліба. Це спостерігалось, насамперед, в південних районах Київської, Подільської й Харківської губерній, північних повітах Херсонщини та деяких місцевостях Катеринославщини. Конкретно в 1853 р. на території Таращанського повіту чумацтвом (торгівлею) займався один двір з 50, а візництвом (зокрема, доставка пшениці в Одесу) – один двір з 10 [641, с. 52]⁴⁹⁸.

Хоча точних даних про розміри чумацьких перевезень хліба на Південь немає, але зрозуміло, коли збільшувався його експорт, то основну роль при транспортуванні відігравали чумаки, принаймні, до будівництва розгалуженої системи залізниць. У «звичайні» роки – роки середнього врожаю їх участь зменшувалася у два – три рази (наприклад, порівняно з 1847 і 1853 рр. – піком вивозу хліба за кордон у передреформений період)

⁴⁹⁶ Шмидт А. Херсонская губерния... Ч. 1. - С. 282; Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии, Херсонской губернии // Херсонские епархиальные ведомости, 1873. – № 19. – С. 571 (примітка в додатку); Смесь // ЖМВД, 1858. – № 31. – С. 35.

⁴⁹⁷ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 235.

⁴⁹⁸ Слабєєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – С. 52.

[578, с. 167, 177-179]⁴⁹⁹. З південноукраїнських районів вони поверталися (якщо не були місцевими жителями), як правило, порожняком чи з напівпорожніми підводами.

Для доставки товарів на ярмарки особливо часто долучалися чумаки-фуршики, які після Харкова, Полтави, Ромен і деяких інших міст «мандрували» в степову частину України. Так, з Харкова на Південь і в зворотному напрямку кінними візниками доставлялась лише 1/6 частина товарів, а основна маса вантажів – воловими мажами [603, с. 21-55]⁵⁰⁰. Харківські ярмарки «забезпечували роботою» багатьох візників і чумаків, які транспортували збіжжя «своїми степовими і найближчими» шляхами на Дон, у Таганрог і Крим [603, с. 44, 45; 665, с. 495]⁵⁰¹.

В зв'язку з тим, що чумацький транспорт вважався найдешевшим, то цей фактор відповідним чином впливав на зменшення цін зерна на ринках України. Ним можна було користуватися з квітня по жовтень, а тому саме тоді торговий люд продавав свій найдешевший крам.

Конкретно проведення Успенського ярмарку починалося 15 серпня й збігалось в часі з «осіннім» масовим виходом чумаків на промисел і активною реалізацією здобутків урожаїв. Починаючи свій маршрут у Крим, на Дон і узбережжя Азовського моря здебільшого порожняком, чумаки з великим бажанням і вигодою для себе наймались, щоб попутно доставити товари, зокрема збіжжя, в південні райони, аж у Бессарабію. Завдяки майже постійній наявності недорогого транспорту й відповідно можливості перевезення такі ярмарки, як Успенський, відігравали важливу

⁴⁹⁹ Підгаєць С. Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX віку // Праці семінару для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 3. – С. 167, 177-179.

⁵⁰⁰ Рославский А. Мысли об устройстве железной дороги из Харькова к Черному морю. – С. 21-55.

⁵⁰¹ Там само. – С. 44, 45; Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина, 1884. – № 3. – С. 495.

роль у торгівлі саме тоді, коли доставка товарів на значну відстань, через її порівняно високу вартість, іншими засобами була утруднена або навіть неможлива. Зимове транспортування мало свої особливості (ускладнені перевезення, харчування, постій, годівля робочої худоби тощо). Товари, що реалізовувалися взимку, як правило, зберігалися на складах до весни – «нового сезону» чумацького візництва [347, с. 18, 42; 603, с. 71]⁵⁰².

Як зазначила О.Дружиніна, «українські й молдавські чумаки та російські ямщики пересувалися путівцями з своїми підводами, навантажуючи кожну з них по 120 пудів кладі. В міру розорювання полів скорочувалася можливість підніжного корму вздовж доріг, а тому доставка товарів на волах ставала все дорожчою. А головне, торговець, який перевозив товари, повністю залежав від погоди. Взимку від несподіваного танення снігу чи від дощів на шляхах утворювалися глибокі ями, в котрі занурювався весь тулуб коня: тільки голова стирчала з води. Низькі сани – гринджоли, на яких возили товар ямщики внутрішніх губерній, також загрузали в ямах врівень з товаром, котрий прибував до місця призначення підмоченим» [445, с. 181-182]⁵⁰³.

Зрозуміло, що часом збіжжя в номенклатурі товарів посідало не перше, друге, третє і, навіть, не четверте місце. Про це, зокрема, йдеться в розповіді одного з чумаків – Івана Коломійця кінця 50 – початку 60-х років. З Києва до Скулян (Бессарабія) він возив котли, механічні пристрої та канати, звідти до Одеси перевозив кукурудзу; туди ж з Ніжина – тютюн, з Одеси до Полтави – ріжки та інжир, з Полтави до Харкова – юхтові чоботи, з Одеси до Харкова – чавун, з останнього до Кролевця – папір, картон і оливкову олію, з Києва до Ростова і Бобрика – цукор, і, нарешті, з Бобрика до Одеси – овес [723, с. 107-109]⁵⁰⁴. У центральні райони Росії,

⁵⁰² Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – С. 18, 42; Рославский А. Назв. соч. – С. 71.

⁵⁰³ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. – С. 181-182.

⁵⁰⁴ Якимович С. Чумак Іван Коломієць // Україна, 1929. – № 5-6. – С. 107-109.

крім хліба, вони також транспортували цукор, грушове дерево для виготовлення вишуканих меблів, сухофрукти, вовну, сіль, рибу тощо. Причому такі поїздки мали постійний характер і досягали значних розмірів [424, с. 128; 665, с. 495]⁵⁰⁵. Доставляючи в Єлець з Півдня рибу, сіль і пшеницю, чумаки потім їхали в Ростов зі завантаженими підводами залізом і чавуном [347, с. 229]⁵⁰⁶. При цьому щорічно чисельність учасників таких перевезень досягала кількох тисяч чоловіків [179, с. 1]⁵⁰⁷. Значними були і обсяги доставленого збіжжя. Наприкінці 40-х років ними до Одеси довозилося близько $\frac{3}{4}$ всього хліба [625, с. 57]⁵⁰⁸. А щорічно постачання в південні порти протягом 40 – 50-х років становило 2,5 – 4 млн. четвертей, або загалом 25-40 млн. пудів. Така кількість сільськогосподарської продукції потребувала щонайменше 500-800 тис. паро- волових маж (з розрахунку 50 пудів на один віз). Цілком ймовірно, що в найбільш «активний» 1853 р. чумаки сюди транспортували десь на 1100 тис. мажах до 5600 тис. четвертей хліба. Лише в Одесу щороку прибувало до 700 тис. возів [578, с. 167, 177-179; 713, с. 289]⁵⁰⁹. Сумарно ж перевезення всіх різноманітних вантажів щороку в 40 – 50-х роках досягало до 60 млн. пудів. А коли врахувати той факт, що вони за сезон у середньому здійснювали по дві поїздки, то їм знадобилося б не менше 600 тис. маж.

При порівнянні деяких даних перших десятиріч XIX ст. і 40 – 50-х років слід констатувати: роль чумацького транспортування в

⁵⁰⁵ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения, 1857. – Т. 142. – С. 128; Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества... – С. 495.

⁵⁰⁶ Аксаков И. Назв. соч. – С. 229.

⁵⁰⁷ Комерческая газета, 1854. – № 34. – С. 1.

⁵⁰⁸ Скальковский А. Взгляд на хлебопашество и хлебную торговлю в Новороссийском крае и Бессарабии // ЖМВД, 1848. – № 23. – С. 57.

⁵⁰⁹ Підгаєць С. Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX віку. – С. 167, 177-179; Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч. 1. – С. 289.

загальноукраїнському вантажообороті спочатку була вищою, але фактична кількість перевезень меншою, що пояснюється меншими розмірами торгівлі. На думку І.Слабєєва, головним чинником зменшення питомої ваги їх транспорту при одночасному збільшенні числа перевезень став розвиток річкового судноплавства [641, с. 64]⁵¹⁰.

Конкретні факти свідчать: це особливо яскраво проявилось в процесі транспортування хліба та інших товарів з північноукраїнських регіонів у південні. Так, 1820 р. з Подільської губернії все збіжжя було відправлене до Одеси гужовим транспортом (тобто 100%), а вже в кінці 50-х – на початку 60-х років лише близько 68%, бо решта сплавлялася Дністром [626, с. 323; 726, таблиця 44/2]⁵¹¹.

Скорочення чумацтва зумовило і переміщення в 40-50-х роках бази основної частини експортного хліба далі на Південь, ближче до портів. Наприклад, у Одесу в 1817 р. він постачався з місцевостей в радіусі не більше 600 км (головним чином з Поділля та Київщини) [310, с. 350; 561, с. 177]⁵¹². З розвитком же в Новоросії власного землеробства ситуація почала різко змінюватися. Вже в 40-х – першій половині 50-х років Подільська і Київська губернії поставляли близько 50% експортного хліба, а в середині століття навіть до 40% [626, с. 56; 726, таблиця 44/2]⁵¹³. У 50-х роках більша частина зерна збиралася і надходила до Одеси з 200-300-кілометрової зони навколо міста. Виключення становили тільки окремі роки великого експорту збіжжя. В такому разі «північна межа» постачання

⁵¹⁰ Слабєєв І.С. Назв. праця. – С. 64.

⁵¹¹ Скальковский А. Днестр, его значение в торговле и промышленности Южной России // Экономический указатель, 1858. – № 15. – С. 323; Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – Таблица 44/2 (додаток).

⁵¹² Смесь // ЖМВД, 1835. – № 28. – С. 350; Одесса 1794-1894. – С. 177.

⁵¹³ Скальковский А. Взгляд на хлебопашество и хлебную торговлю... – С. 56; Янсон Ю. Назв. праця. – Таблица 44/2 (додаток).

відсувалася до 450 км. [660, с. 48]⁵¹⁴ З розвитком хліборобства в припортових районах чумаків поступово витіснили місцеві жителі з власними транспортними засобами.

Отже, зручний і простий у застосуванні, а також порівняно дешевий чумацький транспорт міг задовольнити потреби в перевезеннях лише за відсутності більш досконалих видів транспортування, десь до 70-х років XIX ст.

Особливо значних обсягів торгівля хлібом у чумаків набула напередодні скасування кріпосного права. Її помітна активізація припадала на роки неврожаїв на території Новоросії й Дону. Тоді чумаки з південних регіонів скуповували збіжжя у найближчих Уманському, Звенигородському, Таращанському, Сквирському та деяких інших повітах Київської губернії, куди перед тим привозили сіль і рибу. Закуплений хліб реалізувався ними цілеспрямовано в Одесі, Миколаєві, Криму, окремих значних осередках торгівлі. Цікаво, що для надбання хліба вони застосовували нерідко і натуральний обмін [424, с. 259; 486, с. 61; 462, с. 221]⁵¹⁵, а це, зрозуміло, зменшувало обіг грошей.

Серед найпомітніших перешкод (особливо від середини XIX ст.), які перешкоджали чумацькому промислу, стала культивізація степів, де безкоштовно випасалася робоча худоба. Прагнучи якомога більше виробити сільськогосподарської продукції на ринок, поміщики, а за ними селяни та іноземні колоністи посилено заорювали цілину з її великими природними пасовиськами. Поступове зростання платні за їх

⁵¹⁴ Струков Д. О состоянии сельского хозяйства в Южной России // ЖМГИ, 1852. – № 44. – С. 48.

⁵¹⁵ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии // Библиотека для чтения, 1857. – Т. 142. – С. 259; Кедрин И. Материалы для хозяйственной статистики Киевской губернии // ЖМГИ, 1852. – № 46. – С. 61; Золотницкий И. О сухопутных перевозных средствах Юго-Западного края // Военный сборник, 1869. – Т. 46. – С. 221.

використання, встановлені можновладцями та сільськими громадами, призвело до здорожчання транспортування і втрати головної переваги візництва. Вже на межі 30-40-х років ця проблема, а також оплата водопоїв для худоби особливо загострилися. Лише так званими «смугами відчуження» – вузенькими придорожніми ділянками трави можна було, як колись, користуватися більш-менш вільно. Проте й вони досить швидко зникали під колесами валок, копитами волів і коней, а трава з'їдалася худобою. Категорична заява офіційного друкованого органу «Русский дневник» за 1869 р., що час, коли дозволялося чумакам випасати худобу безплатно, вже давно минув і відтепер про таке не можна навіть мріяти, яскравий показник тому [340, с. 25; 338, с. 121-128]⁵¹⁶. Опинившись у безвихідному становищі, візники змушено виплачували значні кошти за утримання худоби протягом довготривалого шляху. Причому, надані їх тваринам для годівлі пасовиська не були набагато кращими від оголеної придорожньої смуги. Надзвичайно складно ця проблема вирішувалася в місцях великого скупчення чумаків.

Якщо в окремих районах України у 40-х роках оплата за годівлю пари волів у середньому становила 6 коп. сріблом за добу, то вже в середині 50-х років вона зросла до 10 коп. сріблом. Такі витрати в дорозі зменшували загальні заробітки на 20%. Нерідко сплачувалися гроші за водопій у річках, які, зрозуміло, не мали певного власника. В одному з тогочасних документів так описана ця проблема: «Бачачи перед собою чудові пасовиська, вони завжди змушені задовольнятися землею в 2-4 десятини, на якій вчора пройшли сотні (!) втомлених, змарнілих волів, даремно шукаючи корму, на якій і завтра і після вони знайдуть лише місце відпочинку, але не їжу» [424, с. 21; 641, с. 78]⁵¹⁷.

⁵¹⁶ Чумаки // Русский дневник, 1859. – № 65. – С. 25; Чумаки // Киевские губернские ведомости, 1859. – № 16. – С. 121-128.

⁵¹⁷ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков... – Т. 143. – С. 21; Слабеев І.С. Назв. праця. – С. 78.

Найдорожче чумакам обходилося перебування в Одесі, на дніпровських пристанях і переправах (Каховка, Нікополь, Кременчук), на соляних озерах і т.п. Їм доводилося платити за випаси в «голому степу» і водопої 15-25 коп. за добу, проїзд через приватні землі на чийсь пасовиська, стоянку біля складів тощо. Можновладці брали гроші навіть за дозвіл розпрягти худобу на їх територіях. Тварини неабияк виснажувалися, передчасно «старіли», бо валка часом долала шлях у 50 верст без води та їжі. В Одесі в 50-ті роки водопій обходився у 8 коп. на добу. До того ж росли ціни і за постій самих людей. А тому заробітки часто зводилися до мінімуму, або ж виходили тільки збитки [424, с. 33; 628, с. 78, 220]⁵¹⁸.

У посушливі періоди все означене ускладнювало становище ще більше. Гинула худоба, з нею втрачалася можливість заробітку. Неабияк зростало утримання волів і коней. Траплялись випадки, коли заради спасіння виснажених тварин на дорозі залишався весь товар або його частина. А це означало виплату неустойки згідно контракту.

Неабияк погіршували справу орендарі чужих маєтків, степів, водопоїв, бо прагнули за стислі терміни «вичавити» з чумаків якомога більше грошей. Багато хто з них, найнявши шинок з невеликою ділянкою пасовиська, чатував господарів підвід, зупиняв їх і вимагав сплати за корм і водопій, хоча ті не користувалися означеним. Траплялись випадки, коли корчмарі наполягали на купівлі горілки тільки у них, щоб більше і вигідніше її продати стомленому візнику, а то і просто дурили чумаків. Причому ці та їм подібні явища набрали масового характеру, стали ледь неписаним законом. До численних судових розглядів і суперечок між орендарем і чумаком призводили випадкові потрави посівів і луків волами останніх. Нерідко вартість збитків встановлював на свій розсуд, «як заманеться», постраждалий здирник [4, арк. 1; 19, арк. 172, 323-324; 21,

⁵¹⁸ Данилевский Г. Назв. соч. – С. 33; Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 году // Записки ИРГО, 1864. – Кн. 1. – С. 78, 220.

арк. 1-1зв.]⁵¹⁹. Часом «компенсації» за потрави в Криму досягали 20-30 крб., досить значна сума для незаможних осіб.

У більшості випадків місцева адміністрація затримувала «порушників спокою» і якщо ті відмовлялися відшкодувати збитки «потерпілим» господарям, примушувала їх це зробити. До «неслухняних» чумаків інколи застосовувалися і суворі покарання, навіть били, тримали під арештом.

Окремі губернатори змушено визнавали: поміщики «безсовісно оббирають» чумаків, але нічого не робили, щоб пртидіяти цьому [19, арк. 394]⁵²⁰. Бувало, скарги останніх по декілька років розглядалися в судах і деякі з них, не дочекавшись справедливого рішення, помирали.

Не полегшував працю та життя візників у дорозі поганий стан шляхів, мостів, перевозів. Якщо до кінця XVIII ст. у дощ чи сніг вони могли звернути з розмоклої або розбитої дороги і їхати степом, то в міру розорювання цілини це здійснити ставало все важче. У разі, коли шляхи проходили через землі можновладців, ті, як правило, відмовлялися їх лагодити, приводити до належного стану. Інколи старі шляхи спеціально заорювалися власниками, а нові маршрути прокладалися через незручні місця, їх навмисно звужували. Схоже недбале ставлення спостерігалось й стосовно мостів і переправ [150, с. 82-83; 186, с. 47; 401, с. 305-311]⁵²¹. Особливо великі труднощі виникали в ході переправ через широкий і

⁵¹⁹ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 736. – Арк. 1; Оп. 71. – Спр. 342. – Арк. 172, 323-324; Оп. 80. – Спр. 343. – Арк. 1 – 1 зв.

⁵²⁰ Там само. – Оп. 71. – Спр. 342. – Арк. 394.

⁵²¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI. – Ч. 4. Екатеринославская губерния. – С. 82-83; Материалы, собранные земскими учреждениями Таврической губернии по вопросу о соединении Крыма с центральными губерниями паровой железной дорогой. – С. 47; Герсеванов О.В. О количестве хлеба, которое может отпускать Южная Россия // Земледельческая газета, 1848. – № 39. – 14 мая. – С. 305-311.

повноводний Дніпро, зокрема поблизу Береслава та Нікополя [358, с. 279, 280]⁵²².

Означені вище всі негаразди природно негативно позначалися на чумацькому промислі, а це помітно звужувало потенційні можливості торгівлі. Візники змушено періодично підвищували ціни на свої послуги, але їх витрати при транспортуванні в 50-х роках вони вже мало «перекривали». Тому напередодні реформ початку 60-х років візництво стає практично збитковим і лише складності заробити гроші іншим засобом змушували чумаків продовжувати їх нелегку справу. Заможні ж чоловіки могли дещо полегшити своє становище за рахунок більш активної торгівлі, яка приносила солідніші прибутки, ніж власне транспортування.

Зрозуміло, що великим лихом для чумаків ставали різні пошесті серед їх робочої худоби. Втрата пари волів і неможливість придбати нових нерідко були причиною вибуття котрогось з них з процесу перевезення товарів. Тільки «страшна епідемія» 1848-1849 рр. забрала в них у Катеринославській губернії тисячі голів рогатої худоби, а через відсутність належних кормів було продано й зарізано ще декілька тисяч. Якщо раніше багато чумаків утримувало по декілька десятків волів, то в 1849 р. по 2-4 пари. В Херсонській губернії втрати досягли 99,5 тис. голів рогатої худоби. Загалом у Новоросійському краї поголів'я скоротилося з 2,5 млн. у 1844 р. до 1,95 млн. голів у 1848 р. (і це ще до початку найбільшої епізоотії 1848-1849 рр.) [633, с. 347]⁵²³. Найбільше постраждали від цього візники, адже втрата волів означала для них крах усієї справи.

До масової загибелі худоби призвело спільне користування пасовиськами та водопоями хворих і здорових особень. А чумацька

⁵²² Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Ч. 1. – С. 279, 280.

⁵²³ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. – С. 347.

худоба виявилася особливо вразливою через постіне виснаження важкою роботою і складності довгих маршрутів.

Майнова нерівність серед чумаків свідчили про їх значне розшарування. Вже в кінці XVIII – початку XIX ст. джерела зафіксували наявність двох груп: дрібних представників (більша частина) і підприємців. Останні мали великі наявні кошти, а тому більш вільно та незалежно могли займатися своїм промислом. Напередодні реформи 1861 р. з'явилося чимало великих «промисловців», які розпоряджалися десятками і навіть сотнями тисяч карбованців. І хоча кількість багатих чумаків була протягом XIX ст. порівняно незначною, її роль у торгівлі постійно зростала. Зокрема в їх руках дедалі зосереджувалася купівля-продаж риби, солі, збіжжя та інших товарів, а візництво поступово відходило на другий план. Причому вони могли вже відмовлятися від «дешевих» поїздок, вибирати особливо прибуткові й в необхідному (попутному) їм напрямку [713, с. 283]⁵²⁴.

Так, деякі з них на території Катеринославщини дозволяли собі утримувати по 100 волів [621, с. 36; 570, с. 240; 381, с. 48]⁵²⁵. У с. Святодухівка на Азовському узбережжі таким, наприклад, був Іван Солонина. Чумака-міщанина Лаврентія Скалозуб з м. Олександрії, що на Херсонщині, також мав 50 пар волів: одна їх частина, як правило, знаходилася на відпочику, а інша «мандрувала». За великі статки його прозвали городяни «Багатирем», а вулицю, де він мешкав – «Багатирською» [547, с. 571]⁵²⁶.

⁵²⁴ Шмидт А. Херсонская губерния ... Ч. 1. – С. 283.

⁵²⁵ Сергеев А. Географические очерки России. – СПб., 1866. – Вып. 2. – С. 36; Павлович Б. Екатеринославская губерния. – С. 240; Букатевич Н. Чумацтво на Україні. Историко-етнографічні нариси. – Одеса, 1928. – С. 48.

⁵²⁶ Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии // Херсонские епархиальные ведомости, 1875. – № 19. – С. 571 (примітка).

Від початку і до 60-х років ХІХ ст. багаті чумаки досить вправно поєднували свій промисел з торговим землеробством на власних і орендованих ділянках, відгодівлею волів на м'ясо, відкупамися тощо. Таких Г.Данилевський назвав «тузами» і «капіталістами», котрі ведуть промисел гуртом, «оптом», мають тридцять, сорок і п'ятдесят пар волів, а у деяких у наймі ще й десятин сто і двісті землі, взята на відкуп винокурня, ліс, ділянка винного відкupu, чоловік тридцять працівників і «в горщику, де небудь, замазано під піччю або закопано в садку тисяч сто асигнацій чистогану» (тобто – готових грошей). Крім того, і «за чоботом» знаходилося «для оборотів повна киса» [424, с. 134]⁵²⁷.

Власне поєднання чумацтва з торгово-промисловою справою до кінця ХVІІІ ст. слід вважати не типовим явищем, а характерним лише для ХІХ ст. Це можна пояснити зокрема тим, що землеробство чумаки розглядали для себе як малоприбуткове заняття, так само і скотарство. Проте з розвитком товаризації сільського господарства заможні «братчики» почали інтенсивно збільшувати площі своїх земельних ділянок. Робилося це, як правило, за рахунок оренди наділів у селян, де потім виробництво сільської продукції спрямовувалося на ринок. Тобто, накопичені гроші в процесі чумакування починали діяти в сфері товаризації зернового господарства, скотарства тощо, а звідси – розвивали буржуазні відносини, поширюючи їх з промисловості на землеробство і навпаки.

Зрушення такого характеру поступово змінювали обличчя заможних «братів»-чумаків, неабияк віддаляли їх від бідних візників, надавали схожості з представниками пануючих верств. Змінювалося житло, побут, думки. Тепер перші найчастіше прагнули оселитися ближче до центру містечка або великого села, щоб «хоч боком» їх будинки мали вихід на площу. Такий чумак, вважав Г.Данилевський, вже не одягне дьогтем мазаних сорочок, не піде з волами, а буде тримати для цього щорічно по

⁵²⁷ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков... – Т. 142. – С. 134.

20-40 чоловіків – найманих працівників, щоб, посилаючи їх у дорогу, потім лише підраховувати бариші. Від цього і втрачалася традиція, «старовинна самобутність» давнього промислу, а винні були нові «виродки», банкіри та спекулянти [424, с. 255, 260, 261]⁵²⁸.

Змінившись особисто зовнішньо і внутрішньо, багатії вже не купували сумнівної якості товар, мажі та волів. Худобу вибирали рослу і сильну, підібрану в масть, з великими «чумацькими» рогами, які для куражу, траплялося, покривали позолотою. Мажі ж нерідко прикрашали різьбленням. У компаньйони намагалися брати схожих собі, створюючи «хазяйські» валки [387, с. 115]⁵²⁹. А розвинути власне сільське господарство ставало все складніше й під силу хіба що заможним, бо, зокрема, в Катеринославській губернії вартість землі на початку 40-х років досягла 25-35 крб. за десятину, в Херсонській губернії на початку 50-х років – від 8 до 12 крб. сріблом.

«Середнього рівня» чумака на той час слід вважати такого, який мав не менше 3-5 пар волів і певну суму грошей, що дозволяло йому більш-менш вільно займатися не тільки візництвом, а ще й торгівлею. Бідні ж «брати» останнього дозволити собі не могли більшого, як найняти на допомогу робітників.

Найчисленнішою групою чумаків у першій половині XIX ст. стали власники 1-2 пар волів і з незначними сумами готових грошей (а то й без них). Такими, зокрема, були селяни, котрі успадкували промисел від батька й тільки-но почали ним займатися, рятуючись від безвиході свого сільського господарства та остаточного розорення. Їх, на відміну від «справжніх» чумаків, у народі називали «фурщиками». Не маючи належної й постійної матеріальної бази, вони являли собою потенційний контингент для повного зубожіння. Проте, втративши можливість

⁵²⁸ Там само. – С. 255, 260, 261.

⁵²⁹ В-цкий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском побережье // Киевская старина, 1896. – № 7. – С. 115.

займатися промислом, їх замінювали інші селяни, котрі ще могли дозволити собі придбати щонайменше пару волів і спорядження для них*. Крім того, треба було мати близько 15-25 крб. на різні дорожні витрати (постій, харчування, годівля і водопій худоби тощо) [515, с. 362]⁵³⁰.

Фурщики відчували постійну потребу в грошах, а тому знаходилися в залежності тих, хто їх давав, наприклад, скупників збіжжя, котрі наймали їх для доставки продукції в південні торгові осередки чи порти. Використовували ситуацію з вигодою для себе й багаті чумаки, які протягом усього року чекали моменту, щоб скористатися найбільшою «вразливістю» фурщика й запропонувати тому «допомогу» – кабалу: відвезти товари до місця призначення якомога дешевше [713, с. 282]⁵³¹. Особливо не вигідною для останніх була платня за виконання контрактів узимку, бо становила приблизно 30-50% від весняної [340, с. 68; 712, с. 458]⁵³².

Нерідко наймачі бідних чумаків вдавалися й до певних «провокацій», щоб «збити» ціну на їхні послуги. А саме в необхідний для них момент підкуповували представників місцевої влади, які починали від фурщиків вимагати термінового погашення казенних податків. Унаслідок чого в тих виникала гостра потреба в наявних грошах. У хід йшли також і інші «хитрощі»: споювання, надмірні обіцянки без їх виконання, неправдиві «гарантії» завантаження товаром на зворотньому шляху тощо.

В 1859 р. про такі обіцянки йшлося на шпальтах газети «Русский дневник» і наголошувалося, що насправді нічого цього не буває і кожний раз гірко обдурені в своїх сподіваннях і надіях чумаки не перестають,

* У 40-50-х роках для цього знадобилося б не менше 75 крб. сріблом.

⁵³⁰ Линовский В. Железные дороги и чумацкий промысел // Экономический указатель, 1857. – № 16. – С. 362.

⁵³¹ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч. 1. – С. 282.

⁵³² Чумаки // Русский дневник, 1859. – № 65. – С. 68; Шмидт А. Об улучшении перевозочных средств в Южной России // Русский вестник, 1860. – Т. 27. – С. 458.

проте, при новому контракті знову простодушно вірити красномовному брехуну – прикажчику [340, с. 68]⁵³³.

Після укладання відповідного контракту й отримання обумовленого задатку чумаки вже потрапляли у певну залежність від наймача, бо обов'язковий обсяг його зобов'язань чітко приписувався в документі, але не можна було передбачити всіх додаткових витрат у дорозі, можливу хворобу людини чи тварини (не кажучи вже про їх смерть), стихійні лиха, напади грабіжників, навіть природне «псування» товару, наприклад, збіжжя через дощ чи сніг. Невиконання ж договору передбачало велику «неустойку», а це, в кращому випадку, означало змарновані дні й ночі, даремно витрачену працю, шкоду здоров'ю, а то й повне розорення. Крім того, чумаків дурили з вагою товару при завантаженні, називали одні суми розрахунку, а в контракті записували інші (зрозуміло, менші), штрафували за затримку в дорозі, коли під час тривалих дощів вони довго простоювали на одному місці чи рухалися дуже повільно. А тому, прибувши за призначенням, як про це зокрема свідчили жителі Одеси в кінці 50-х років, багато з них змушено просило милостиню на вулицях, щоб хоч якось повернутись у рідні місця [657, с. 101]⁵³⁴. Видавець газети «Посредник» С.Усов описав схожий епізод, який мав місце в 1842 р. Він біля Кам'янця побачив валку, котра везла на Поділля з Акермена купецьку сіль, а звідти в Одесу збиралася транспортувати пшеницю, і почав розпитувати візників про їх побут. З'ясувалося, що чумаків найняли ще взимку по 15 крб. за віз, але вже на той момент у них майже не залишилося одержаних грошей. Дуже багато витрат пішло на використання пасовиськ для худоби. Один з них відверто зізнався: «Наше життя тяжке, дуже тяжке. Стільки років я

⁵³³ Чумаки // Русский дневник, 1859. – № 65.

⁵³⁴ Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края // Южный сборник, 1859. – № 2. – С. 101.

вже чумакою, але не можу до нього звикнути. Спаси мене, Боже, від нього» [339, с. 26]⁵³⁵.

Про тяжке становище найбідніших фурщиків йдеться в історичних піснях. У одній з них є такі рядки:

«А вже чумака та й дочумакувався,

Нема свити, кожух обідрався».

В іншій з гіркотою зазначено:

«Не ходили б ми по дорогах,

Якби було чим оплатиться».

Проте ще гіршим був статус наймита в чумацькому промислі – людини, котру здебільшого використовували «на підхваті», багатьох допоміжних роботах. Зрозуміло: багатший господар міг найняти таких працівників більше, ніж інший. У деяких чумаків таких налічувалося часом до 40 чол. [424, с. 260]⁵³⁶ Однак, у першій половині XIX ст. загальна потреба в наймитах поступово зменшувалася. Адже на шляху виникало все більше поселень, де в разі необхідності можна було недорого найняти робітника під конкретний вид діяльності (ремонт возів, догляд за худобою ...). Рідшими стали пограбування та вбивства, отже відпала потреба у великих гуртах для самозахисту. Та і сама економія коштів примушувала до того. В другій чверті століття наймиту доводилося обслуговувати 4-6 паровиць, тоді як до того вполовину менше [424, с. 260; 515, с. 360]⁵³⁷.

Коли валка знаходилася вдома, особливо в «гарячу пору року», наймити долучалися до господарства хазяїна: орали та сіяли. Після промислового сезону частину їх розраховували, а деякі залишалися

⁵³⁵ Чумаки // Посредник. Газета промышленности, хозяйства и реальных наук, 1842. – № 39.

⁵³⁶ Данилевский Г. Назв. соч. – С. 260.

⁵³⁷ Там само; Киевлянин, 1871. – № 69; Линовский В. Железные дороги и чумацкий промысел // Экономический указатель, 1857. – № 16. – С. 360.

молотити зерно, возити його до млинів і в місто на продаж. Чим також сприяли товаризації хліба. Від початку ХІХ ст. до 60-х років на Катеринославщині наймит заробляв у середньому від 8 до 10 крб. [641, с. 102]⁵³⁸

У разі, коли той сам хотів стати «повним» чумаком і брав у борг паровицю, то знову ж таки опинявся в майновій і економічній залежності від багатія:

Ой, хто лиха не знає,
То нехай мене спитає;
Та виріс я в наймах, неволі,
Та не знав я долі ніколи;
Та по дорогах ходячи,
Чужі вози мажучи,
Та чужі воли пасучи.

– Так співається про лиху долю наймита в народній українській пісні.

Як би там не було, але й ці зубожілі люди відігравали помітну роль у розвитку купівлі-продажу збіжжя, особливо в першій половині ХІХ ст., коли транспорт в Російській імперії, на відміну від Англії, США та Франції, знаходився на низькому технічному рівні. Навіть у 1860 р. довжина імперських залізниць становила всього 1588 км, менше, ніж у Іспанії, Італії й навіть невеликої Бельгії [562, с. 102]⁵³⁹. Траплялися навіть парадоксальні випадки доставки в Одесу вирощеної пшениці в районі Нижньої Волги через Петербург і Лондон (1833 р.).

Хліб, через свою відносну малоприбутковість, належав до так званих «важких» товарів для перевезення, а тому перевозили його здебільшого не на конях, а на волах, як вигіднішому виду транспорту. В 30-50-х рр. доставка на останніх обходилася в середньому в 2-3 рази

⁵³⁸ Слабеев І.С. Назв. праця. – С. 102.

⁵³⁹ Оппенгейм К. Россия в дорожном отношении. – М., 1920. – С. 102.

дешевше, ніж кіньми [176, с. 12]⁵⁴⁰. А в першій чверті XIX ст. вона обходилася ще менше, бо вздовж чумацьких шляхів існували «дарові» пасовиська [347, с. 44; 603, с. 47, 53]⁵⁴¹.

Загалом, говорячи про можливості дешевого транспортування в контексті нашої теми, слід констатувати:

- по-перше, створювалися умови для більш дальньої доставки сільськогосподарської продукції, завдяки чому розширювалася мережа ринків;
- по-друге, за відсутності належної кількості залізниць і наявності слаборозвинутого річкового судноплавства саме чумакування стало головною ланкою в перевезенні хліба до портів, тобто забезпечувало його експорт;
- по-третє, в результаті візництво відіграло безпосередню значну роль у процесі товаризації всіх видів господарств;
- по-четверте, завдяки йому зміцнювалися економічні зв'язки не тільки між окремими українськими регіонами, Центральною Росією, а й зарубіжними країнами;
- по-п'яте, власне функціонування дешевого транспорту зумовило в першій половині XIX ст. найвищий рівень чумацької торгівлі хлібом за всю історію існування цього промислу;
- по-шосте, потреби візництва забезпечували роботою, хай і дешевою, багато звільнених від землеробства рук селян, надавало бідним людям можливість вижити, сприяли розвиткові різних ремісничих спеціальностей, промислового виробництву взагалі.

⁵⁴⁰ Комерческая газета, 1838. – № 51.– с. 12.

⁵⁴¹ Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – С. 44; Рославский А. Мысли об устройстве железной дороги из Харькова к Черному морю. – С. 47, 53.

Проте, з удорожчанням чумацького перевезення та поліпшенням інших видів транспортування, давній промисел вже до середини століття почав занепадати. В другій половині 40-х років перевезення збіжжя волами по Україні настільки зросло в ціні, що втричі перевищувало доставку таких же обсягів товарів західноєвропейськими залізницями. А транспортування чумаками хліба від Балти до Одеси (182 версти) обходилося в грошовому вимірі стільки ж, як з Гавра до Тура (480 верст). Отже, більшості постійним учасникам купівлі-продажу ставала цілком очевидною безперспективність не лише візництва, але й чумацької торгівлі, велике майбутнє залізниць [402, с. 175-177, 189-190; 171, с. 10]⁵⁴².

Втім, особистий фактор у цій справі інколи брав гору й «перемагав» економічну доцільність і звичайний глузд. Так, Е.Канкрін вважав несвоєчасним розбудову мережі залізниць, а тому «переконав» уряд замість цього вкласти 1 млн. крб. у поліпшення стану найважливіших «хлібних» шляхів з Київської й Подільської губерній до Одеси (1841-1843 рр.). Проте цей захід не здешевив чумацькі перевезення, а тому не мав особливо позитивних наслідків. Крім окремих дій уряду, згуртувавшись, виступили поміщики, не зацікавлені в наданні візникам спеціальних пасовиськ вздовж шляхів для відгодівлі робочої худоби. Сумніви щодо можливого здешевлення сухопутного перевезення вантажів степовими просторами Південної України висловлювали французькі фахівці [514, с. 362-365, 397-408]⁵⁴³. Навіть головний управляючий шляхами граф

⁵⁴² Герсеванов О.В. О количестве хлеба, которое может отпускать Южная Россия // Киевские губернские ведомости, 1848. – № 18. – С. 175-177; Окончание. – № 19. – 8 мая. – С. 189-190.; Записки о причинах, препятствующих распространению улучшенного сельского хозяйства и о мерах по отвращению сего неудобства // ЖМГИ, 1847. – № 25. – С. 10.

⁵⁴³ Ле-Пле. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна. – С. 362-365, 397-408.

П.Клейнміхель обстоював думку про те, що ніяка залізниця не зможе перевозити вантажі дешевше за чумаків [641, с. 116]⁵⁴⁴.

І дійсно, в 50 – на початку 60-х років, зі збільшенням можливостей і потужностей річкового судноплавства, хоча обсяги перевезення чумаками вантажів, особливо хліба, з північних губерній у південні помітно зменшилися, втім завдяки розвитку самої торгівлі, масштабність візництва загалом мало змінилася. Навіть від берегів Дніпра та Дністра хліб подекуди продовжували доставляти гужовим, а не водним транспортом. Тільки в 70-80-х роках активне будівництво залізниць і розвиток судноплавства спочатку призвели до різкого обмеження чумакування, а потім завдали йому вирішального удару й спонукали до цілковитого занепаду.

Особливо швидко зникало чумацтво в тих районах, де його шляхи співпадали з напрямками руху залізничного транспорту. Неабияк скоротилася довжина маршрутів візництва. Зокрема поява Курсько-Харківсько-Азовської залізниці й лінії від Харкова до Дніпра усунула необхідність перевезення вантажів гужовим транспортом на дуже великій території за досить короткий термін [667, с. 27; 296, с. 202]⁵⁴⁵. В інших місцевостях, далеких від залізничних колій, цей процес затягся приблизно на чверть століття. Та і залізниці в перші декілька років не могли відразу забезпечити великі обсяги вантажоперевезень. Цьому сприяли і ті недоробки, які на них існували. Через це не досягалися проектні пропускна спроможність і швидкість руху. Відсутність належної кількості станцій і під'їздних колій, а також достатньої кількості біля них складських приміщень – все це певним чином продовжувало функціонування чумацтва. Немаловажну роль при обранні виду

⁵⁴⁴ Слабеев І.С. Назв. праця. – С. 116.

⁵⁴⁵ Сумцов Н. Очерки народного быта (из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду, Харьковской губернии). – Харьков. – С. 27; Сборник статистических сведений о Екатеринославской губернии. – Т. 2. – С. 202.

транспорту людьми відігравала вартість доставки. І візники часом опинялися в більш вигідному становищі. Так, у кінці 60-х – на початку 80-х років майже незмінною залишалася середня ціна на транспортування хліба з Поділля до Одеси: волами – 2 крб. 75 коп., водним шляхом – 2 крб. 85 коп., залізницею – 3 крб. за чверть [726, с. 177]⁵⁴⁶. Крім того, на залізницях траплялися різні негаразди: втрати вантажів, затримки в дорозі. Тому ще в кінці 70-х років чумаки продовжували залишатися «серйозними конкурентами» деяким залізницям на Південній Україні в швидкості й акуратності доставки товарів [585, с. 20; 429, с. 122-123; 722, с. 129, 166]⁵⁴⁷.

Чи не останньою великою спробою організувати «конкуренцію» Одеській залізниці стало утворення «Вільної візницької артілі чумаків» з 1200 возів в Умані 1875 р. Спочатку її справи йшли досить вдало, бо за доставку хліба з Умані до Одеси чумаки брали 2 крб. за чверть (відстань у 60 верст), а залізниця близько 2 крб. 50 коп. і навіть більше. Мало того, на залізниці зерно майже не доглядалося, псувалося, а то й пропадало (часом до 4 четвертей із 100). Для його збереження господарю доводилося при прибутті в Одесу наймати сторожа. За зайві години перебування на станції вантажів, до їх хазяїв керівництво залізниці застосовувало штрафні санкції. Чумаки ж, згідно контрактів, особисто відповідали за доставку збіжжя до порта чи в інше місце, його розвантаження та збереження [180]⁵⁴⁸.

⁵⁴⁶ Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – С. 177.

⁵⁴⁷ Попов Р. О Малороссии и малороссах. – М., 1877. – С. 20; Демчинский. Заметки по поводу проекта центрального вагонного парка дорог I группы // ЖМПС, 1879. – Т. IV. – Кн. 2. – С. 122-123; Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. – С. 129, 166.

⁵⁴⁸ Краткий очерк успехов фабрично-заводской промышленности Киевской губернии за пятилетие. 1870-1874 // Киевлянин, 1875. – № 88. – 26 июля (Винокурение); – № 89. – 29 июля (Сахар, мукомольная промышленность); – № 96. – 14 августа (Водочная,

Успішне функціонування візництва викликало серйозне занепокоєння в начальників і власників залізниць, спонукало їх застосовувати відповідні заходи, щоб привернути якомога більше клієнтів. Для цього зменшувалися залізничні тарифи, поліпшувалася робота працівників, гарантувалося збереження вантажів тощо. Саме такі підходи дозволили компанії Курсько-Харківсько-Азовської залізниці усунути небажаних конкурентів-чумаків. Як тільки таке сталося, на залізниці знову підвищили тарифи за перевезення [666, с. 140]⁵⁴⁹.

Проте вже на кінець 80-х років чумацтво повсюдно втратило свої колишні потужні можливості й більше не могло належним чином протистояти ні залізницям, ні паровому судноплавству. Візникам мало що залишалося, щоб запропонувати своїм клієнтам. Особливо тоді, коли мова заходила про транспортування на далекі відстані. Лише однією залізницею до Одеси на початку 90-х років було доставлено понад 70 млн. пудів вантажів, у тому числі 44,5 млн. пудів збіжжя, а вивезено з міста – 17,2 млн. пудів [561, с. 214]⁵⁵⁰. Зрозуміло, що такі обсяги вантажів чумакам перевезти було тоді не під силу.

На початку 90-х років тільки поодинокі валки з невеликою кількістю возів приїздили в південноукраїнські торгові осередки, коли ще років 10-15 тому їх тут налічувалося десятки в 30-50 возів кожна [729, с. 13, 14]⁵⁵¹. Отже, роль їх у реалізації хліба стала майже непомітною на загальноукраїнському «фоні», не кажучи вже про всеімперський рівень.

табачная промышленность, мелкий промысел); – № 100. – 23 августа (Сельскохозяйственное машиностроение).

⁵⁴⁹ Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина, 1899. – № 4. – С. 140.

⁵⁵⁰ Одесса. 1794-1894. – С. 214.

⁵⁵¹ Ярошко А. Рабочий вопрос на Юге, его прошлое, настоящее и будущее. – М., 1894. – С. 13, 14.

Важливо зазначити той факт, що «інтерес» до візництва почав падати насамперед серед найзаможнішої частини чумаків, які, забезпечені майном і маючи великі кошти, могли порівняно вільно змінити рід заняття, щоб отримувати більші прибутки. Наприклад, вигідніше на той час було займатися торговельним землеробством чи скотарством. А тому багаті чумаки, особливо на території Південної України, перетворювались у поміщиків, скуповуючи землю в збіднілих селян і можновладців, які розорялись. Щодо цього процесу на Полтавщині відомий у минулому земський статистик В.Василенко зазначив: «Майже весь контингент багатирів серед козацтва Полтавщини складається головним чином з колишніх чумаків, які мали можливість перетворитись у землевласників з настанням важких часів для чумацтва» [332, с. 12]⁵⁵² (1885 р.). Безперечно, таке явище мало місце й у південних губерніях, де орних земель існувало багато, а торговельне землеробство давало великі прибутки.

Таким чином, накопичення коштів у чумаків-багатіїв від торгівлі поступово перемістилися в сферу сільського господарства, зокрема виробництва зерна. А колишні заможні візники долучилися до процесу формування сільської буржуазії, бідні – поповнили ряди сільського пролетаріату. Перші не «тужили» за чумацтвом й казали про себе: «Землі більше візьмемо, хліб дорожчає, сіяти його стає прибутково» [726, с. 39]⁵⁵³. В результаті їх «відходу» від візництва зникла й потреба в такій окремій групі, як наймити. Зрозуміло, не маючи землі й худоби, вони не полишили свою працю, але перейшли в інші сфери діяльності, до нових господарів, наприклад, поміщиків і куркулів. Або ж подалися в промислове виробництво чи на транспорт, де постійно зростала потреба у вільних робочих руках.

⁵⁵² Харьковские губернские ведомости, 1885. – № 286. – С. 12.

⁵⁵³ Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – С. 39.

Найдовше трималися за свою професію фурщики, бо практично завжди існувала необхідність у перевезеннях вантажів на невеликі відстані. Проте й вони вже не відповідали тому «традиційному» образу, який мали колись чумаки. Найзаможніші з них могли дозволити собі утримувати не більше 3-4 паровиць. Поступово зникла сама назва «чумак», найчастіше вживалося слово «фурщик» [666, с. 138, 140; 332, с. 12]⁵⁵⁴. Останні мали невеликі наділи землі, а тому не могли забезпечити собі життя тільки сільським господарством. Вони змушено продовжували займатися візництвом – як єдиним джерелом додаткового заробітку.

В період поступового зникнення чумацтва змінилася номенклатура товарів, які вони перевозили. Типові вантажі – хліб, сіль, риба, горілка, борошно, вугілля, будівельні матеріали та деякі інші – перебрали на себе залізниці та судноплавство. В Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії все частіше возились на волах головним чином ремісничі вироби. Частина візників з Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини у пошуках роботи переселялась у нові місця, зокрема Приазов'я, де утримання худоби коштувало дешевше.

Отже, занепад чумацького промислу стався через його невідповідність тогочасному рівню продуктивних сил і прискорив остаточний розклад селянства України.

Найбільш вагомі постаті

Серед найтипівіших або цікавих постатей візників можна виділити принаймні декілька, про яких збереглися окремі біографічні дані. Так, кріпак Онисько Тупчій, котрий разом із сім'єю мешкав у Таращанському повіті Київської губернії, від своїх предків «успадкував» чумацький промисел і обладнання до нього. Причому, вже його батько вважався багатієм, ходив у Крим і Дон з крамом на 25 і більше возів. Утримував понад 50 волів. З 1829 р. почав чумакувати і Онисько. Вже на початку 30-х

⁵⁵⁴ Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина, 1889. – № 4. – С. 138, 140; Харьковские губернские ведомости, 1885. – № 286.

років Тупчій-син реалізовував власний хліб у 8 разів дорожче, ніж він коштував на Київщині. До кінця 40-х років він став таким заможним, що зміг себе і всю сім'ю за велику суму грошей викупити з кріпацтва, придбати хутір Багав'янський біля с. Багви (того ж повіту, де і мешкав), завести велике господарство на 300 дес. землі. На промисел Онисько ходив з 70-100 паровицями, тобто у цьому перевершив батька. Коли ж було особливо вигідно транспортувати вантаж, до своїх волів додавав ще 30-50 паровиць, найнятих у колег по промислу. В ході Кримської війни О.Тупчій купував овес на пристані Тонка (Азовське побережжя), а потім возив його в Крим, де продавав у 4 і більше разів дорожче для діючої армії. Всього за один 1855 р. сім'я на чумацькому промислі заробила 50 тис. крб. Останнім він займався до кінця 60-х років, поки мав добрячий зиск. Тоді ж чумаки оповіли про те, що якби не витратив на викуп з кріпацтва, то мав би близько мільйона карбованців, а не 560 тис. крб. Це яскравий приклад поєднання ведення власного сільського господарства з торгівлею, зокрема на Півдні, збіжжям [189, с. 1.]⁵⁵⁵.

З другої половини 60-х років О.Тупчій значився вже «купецьким братом», котрий орендував у поміщика Піонтковського Ахматівський маєток. Крім того, він займався всякими, підчас сумнівними, валютними оборотками, вміло використовуючи різницю в курсах срібних грошей і асигнацій не лише в межах Київщини, а навіть у Росії. Він завжди купував товар на «дзвінку монету», а продавав за асигнації, вимінюючи їх згодом на срібні та золоті гроші. Тільки на обмінних операціях він «перекривав» усі дорожні витрати валки з десятками паровиць.

Типовим представником заможної верхівки слід вважати й Романа Балабуху, який мешкав на власному хуторі біля Дніпра. В цю місцину переселився ще дід майбутнього чумака з с. Кононівки на Полтавщині, де тому «стало тісно» й він вирішив зайнятися промислом. Дід Романа з

⁵⁵⁵ Неудобства перевозки грузов в Киев // Киевлянин, 1871. – № 117. – 2 октября. – С. 1.

«милості» дозволив членам своєї родини, котрих потім використовував як наймитів у своєму господарстві, оселитися поряд з ним. Батько Р.Балабухи, як і той сам, також широко користувався недорогою робочою силою своїх рідних і близьких. З часом хутір, де було декілька хат, великі сади й пасіка, а при ньому три ставки, почали називати «Роман при дорозі». Просторе подвір'я садиби вмещало амбри, клуні, льох, окремий загін для волів, саж для відгодівлі свиней, повітку для возів тощо. Тут же знаходилися підготовлені до «мандрів» 30 маж, на яких у південні райони доставлялися різні товари, зокрема й зерно [424, с. 247-250]⁵⁵⁶.

В 40-х роках промислом займалися й два брати Сизьони – Микола та Андрій. Перший якось примудрився в одному з походів на Південь пропити 50 пар волів, але, очевидно, не останні, бо не розорився. Другий туди ж посилав валку з наперед «сторгованим вантажем» у 40 паровиць і своєю довіреною особою. Назад валка поверталася завантажена сіллю. Андрій Сизьон, орендуючи в селян близько 100 дес. землі, торгував збіжжям, лісом, вином, на чому заробляв великі «баріші». Він вже був мало схожим на своїх предків-чумаків, бо став спритним, метким і кмітливим куркулем, «собі на умі» [424, с. 260, 261]⁵⁵⁷.

Безпосередньо на Херсонщині, в с. Новодмитрівці, «процвітали» від торгівлі збіжжям два чумаки з державних селян, бо близькість до портів дозволяла їм досить часто реалізовувати його за високими цінами. Один з них орендував 70 дес. землі, інший – 40 [418, с. 296]⁵⁵⁸.

Цікавий опис побуту та становища родини чумаків Коломійців подав С.Якимович. Мешкала вона в с. Верхня Дубечня на березі р. Десни, в 50-ти верстах від м.Києва. Невелике за розміром село ніколи не належало панам, а лише казні. Його доросле населення «жило з річки та

⁵⁵⁶ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков ... Т. 142. – С. 247-250.

⁵⁵⁷ Там само. – С. 260, 261.

⁵⁵⁸ Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України. – С. 296.

хліборобства», а промислом займалася «споконовіку» тільки одна родина Коломійців, ще «з діда та прадіда». Зокрема добре був знаний далеко за межами села Дмитро Коломієць, бо вважався не простим чумаком. Він знав про багато пригод у далекій «кримській дорозі» й не раз бився з розбійниками та гайдаками, «немало набив їх власними руками», завжди тримаючи у возі під соломою саморобного келепа. Д.Коломієць вмів «відводити вогонь від села», а прожив 120 років. Чумакували і його два сини Микола та Антін, а потім онук Іван. Останній у першу свою подорож вирушив весною 1859 р., коли йому виповнилося 15 років. Як правило, візники з свого села їхали до Києва, укладали там угоду на Подолі з купцем Мальцевим, яськими торговцями чи військовими «рядчиками», а потім прямували на Білу Церкву або Ямпіль, звідти на Скуляни. На таку «мандрівку» чумаки витрачали 5-7 тижнів, залежно від погоди. Коли погода дозволяла, вони «робили великі волові гони», тобто до 30 верст за день, а коли йшов дощ, то тоді «робили малі волові гони» (15-20 верст за день). Коли Коломійці разом з іншими чумаками доїжджали до Скулян, то їх усіх «заганяли» на широкий чотирьохкутний «пляц», де скрізь біля воріт стояли «москалі» й нікого звідти не випускали. Здавши в Скулянах вантаж, візники одночасно домовлялися з місцевими євреями-купцями про перевезення збіжжя до Одеси. На свої мажі вони брали «норму» – 60-70 пудів на кожну, а платню визначали в 2-3 крб. за четверть. З Скулян до Одеси йшла «рівна» дорога, на яку витрачалось до трьох тижнів. До Кишинева не заїздили, «залишали його праворуч», бо там діяло чимало злодіїв. Через Дністер переправлялися поблизу м. Бендер. Після вивантаження збіжжя в Одесі, вони «стояли» 3-4 дні й увесь час пильнували своїх возів, бо у місті було «жулля, як собак і від них не відженешся, – завжди щось украдуть». Отримавши повний розрахунок, чумаки з Одеси «порожніми» їхали в Крим, на Миколаїв, по сіль. Дніпро перетинали казенним пароплавом у м. Береславі, за що з них не брали грошей. З Береслава вони прямували на Перекоп. На що йшло до

двох тижнів. Дорогою чумаки заїздили до м. Вірменська, де отримували у місцевого начальства офіційний дозвіл на те, де і в якому «кварталі» можна брати сіль, яка знаходилася в оренді купців. Окрім того, промисловці тут реєстрували свої мажі й щоб їх не затримували, завжди давали поліції невеликі хабарі за кожний віз. Загрузившись сіллю в Перекопі, чумаки їхали до Кременчука, Яготина, Басані, а звідти на Козелець, куди прагнули встигнути на тамтешній ярмарок, який відбувався на Покрова. Цей шлях «відбирав» п'ять тижнів. Потім поверталися до дому через Київ. У «мандрівку» вони брали «харчів від воза» – на кожний клали три пуда сухарів і стільки ж пшона, 10 фунтів сала. Кожний з чоловіків, що їхав волами, брав у дорогу «про запас» 2 сорочки, 2 штанів, кожух, кирею, кучму, свитку та чемерку. Крім того, припасали куховарське приладдя та необхідний інструмент і запасні частини для воза. Все це ховалося під шкурою, якою обтягувалися вози. Возили головним чином з Скулян до Одеси кукурудзу, з Бобрика туди ж – овес (по 50 коп. за пуд). Припинили займатися своїм промыслом через будівництво залізниці Київ – Одеса (1870 р.) [723, с. 106-109]⁵⁵⁹.

§ 4.3 Купецтво

Зрозуміло, що найкращими професіоналами в сфері торгівлі були купці. Власне купівля-продаж являли собою основний, чи не єдиний, засіб для їх існування, вдоволення насущних і навіть духовних потреб (у плані придбання книжок і преси, картин і художніх виробів із золота та срібла, тощо). Разом з тим, не будучи безпосереднім виробником матеріальних благ, купець став не лише кваліфікованим посередником (хоча і не єдиним!) при збуті промислових виробів і сільськогосподарської продукції, а й впливовою, фінансово забезпеченою й порівняно незалежною особою. Нібито «звільнивши» поміщика, селянина, козака чи міщанина від «додаткової праці» - транспортування товарів, пошуків

⁵⁵⁹ Якимович С. Чумак Іван Коломієць // Україна, 1929. – № 5-6. – С. 106-109.

ринків, вивчення кон'юнктури і таке інше, він *фактично жив за рахунок надання їм своїх послуг*. Причому добровільно (формально): не хочеш – не користуйся! В зв'язку з цим, класики марксизму-ленінізму і відповідно більшість радянських істориків наполегливо «таврували» представників цього стану як клас «паразитів», «справжніх суспільних дармоїдів», як таких, що лише «знімали вершки» з вітчизняного та іноземного виробництва... Їх критики практично не брали до уваги той колосальний ризик і можливі грошові втрати, котрі часто супроводжували «обмін», матеріальні, фізичні і моральні «затрати» в процесі пересування (нерідко до найвіддаленіших ринків), подолання митних «перешкод», відвертих зловживань і хабарництва з боку всякого роду чиновництва, вивчення, принаймні в обсязі професійних потреб, кон'юнктури, місцевих звичаїв, побуту, нарешті іноземних мов. Втрачене на шляху до ринку купцю, як правило, ніхто і ніколи не повертав – то була його особиста справа.

Посередництво в торгівлі має дуже давнє походження. На теренах України воно було добре відоме ще за доби Київської Русі. В означений же нами період саме через посередників, у тому числі купців, здійснювалося головним чином наповнення південноукраїнських ринків сільськогосподарською продукцією, зокрема хлібом, з подальшою її реалізацією. Навіть тоді, коли заможні господарі (переважно поміщики) примушували власних селян (у вигляді відробіткової ренти) чи спеціально найнятих візників доставляти товари на ярмарки та базари, їм не часто вдавалося уникнути послуг посередників. При збуті зерна останні отримували особливо значні доходи. Нерідко купуючи збіжжя «на пні» (тобто безпосередньо в момент збирання врожаю в господарстві хазяїна) за порівняно низькими, а то й мізерними, цінами, їм доводилося пильно стежити за ситуацією: часом завершення робіт у полі, найбільшою потребою господаря в грошах, можливою появою конкурента тощо. Саме в зв'язку з цим, новоросійські можновладці вже на початку XIX ст. неодноразово порушували клопотання перед центральним урядом

стосовно необхідності заснування профільної компанії, яка б і займалася відстороненням «чужих» скупників і негоціантів, а також сприяла б зосередженню всієї закордонної торгівлі хлібом у руках місцевих поміщиків [418, с. 149]⁵⁶⁰. І хоча тоді такі наміри не вдалося реалізувати з різних причин, вони засвідчили певні тенденції в названій галузі.

Разом з тим, керівництво імперії протягом століття вживало різноманітні заходи, щоб призупинити вже надто активну скупівлю зерна спекулянтами. Особливо така діяльність активізувалася в роки неврожаїв і дуже завищених цін на хліб. Траплялися, наприклад, випадки, коли «посередники» в бажанні отримати надприбутки «перекривали» шляхи на підступах до великих торгових осередків і, зокрема, південноукраїнських міст-портів, з яскраво вираженою метою подешевше «перехопити» сільськогосподарську продукцію, яку на ярмарки та базари везли безпосередні виробники чи чумаки. Конкретно існування такого явища зафіксувало розпорядження миколаївського військового губернатора місцевому поліцеймейстеру під назвою «О принятии мер к прекращению скупки спекулянтами хлеба на пути к г. Николаеву Херсонской губернии» (вересень 1887 р.) [2, арк. 1]⁵⁶¹.

Купці й різного роду скупники систематично з'являлися не лише на малих місцевих ярмарках і торгах, а й об'їжджали окремі господарства в багатьох губерніях і повітах України. Вони вміло використовували наявність значної різниці цін на хліб, скуповували його, а потім продавали з великою вигодою для себе. Як правило, найбільших обсягів такі операції набували в кінці літа – на початку осені, коли в землеробів накопичувалася велика кількість зерна й виникала гостра необхідність сплатити податки державі або «своєму» панові. Крім того, нерідко безпосередніх виробників з їх технічно недосконалими засобами

⁵⁶⁰ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... - С. 149.

⁵⁶¹ ЦДДАУК. – Ф. 356. – Оп. 1. – Спр. 309. – Арк. 1.

пересування, не заохочував через непогоду до транспортування збіжжя на ринки поганий стан ґрунтових доріг. Водночас деякі довірені особи купців спеціально займалися скупівлею хліба, щоб потім розвезити його по різних районах Криму [102, арк. 1-272]⁵⁶².

Безпосередньо купці в Російській імперії взагалі, й Південній Україні зокрема, остаточно організаційно оформилися як єдиний стан у другій половині XVIII ст., поділені урядом на окремі гільдії. В примусовій формі з боку царського вищого керівництва *вони сплачували податок з оголошеної ними суми капіталу*, за що звільнялися від рекрутської повинності [421, с. 8; 436, с. 88; 433, с. 10-41; 437, с. 73-91]⁵⁶³. Якщо в 1785 р., щоб записатися до купецтва першої гільдії, необхідно було мати суму власного капіталу не менше 10 тис. крб. , до другої – 5 тис. крб., а третьої – 1 тис. крб., то вже в 1807 р. відповідно: 50, 20 і 8 тис. крб. Це, безперечно, свідчило про значне накопичення капіталу в процесі розвитку товарно-грошових відносин. Усі податки, які збиралися з них до царського маніфесту від 17 березня 1775 р., були скасовані. Замість них встановлено особливий «гільдійський збір» у розмірі 1% «с капиталов по совести ими объявляемых» [Т.20. - №14275; Т.21. - №15724; Т.22. - №16188]⁵⁶⁴.

Отже, протягом 1785-1807 рр. «купецький ценз» збільшився: для першої гільдії в 5 разів, другої – 4, третьої – 8 разів. Відповідно поступово зростав і відсоток збору з них у казну. Так, у 1812 р. він збільшився з 1% до 4,75% з оголошеної суми власного капіталу. До того ж купці почали

⁵⁶² РДА. – Ф. 1341. – Оп. 36. – Спр. 2973. – Арк. 1-272..

⁵⁶³ Детальніше про це див.: Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні, - К., 2004. – С. 8; Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в Підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 8. – С.88; його ж. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С. 10-41; його ж. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. // УІЖ, 2009. – № 5. – С. 73-91.

⁵⁶⁴ ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т.20. - №14275; Т.21. - №15724; Т.22. - №16188.

додатково сплачувати 10% з кожного оподаткованого карбованця за користування сухопутними та водними шляхами, а також 0,5% на так звані «земські книги», де вівся облік їх торгівлі.

В 1824 р. відбулося певне корегування й податок з першої та другої гільдії почав становити 4%, а третьої – 2,5%.

З кінця XVIII ст. особи, що належали до першої гільдії мали право володіти фабриками, заводами, великими суднами; другої – фабриками та заводами; третьої – порівняно невеликими промисловими закладами, трактирами, харчевнями, постійними дворами для проїжджаючих, річковими (малими) суднами. Першим дозволялося вести *торгівлю в будь-якій формі*, в тому числі й за межами імперії. Другі *мали право на внутрішню оптову та роздрібну торгівлю по всій імперії*, а треті - на те ж саме, що і другі, тільки з дозволом у певному місті, повіті чи губернії. За порушення правопорядку представників першої й другої гільдій заборонялося засуджувати до фізичних покарань. Нерідко, перед тим як застосувати до якогось купця певні заходи за правопорушення, за ним стежила поліція. Так, у 1845 р. велося листування Штаб-офіцерського корпусу жандармів у Одесі з начальником 5-го округу профільного корпусу з приводу встановлення нагляду за купцем Г.Гербером, котрий з'явився в місті після привласнення казенних коштів [53, арк. 1-4]⁵⁶⁵.

Поділ на гільдії передбачав також і різницю, так би мовити, в майновому еквіваленті. Адже купцям третьої гільдії не дозволялося впрягати в коляску більше одного коня, другої – більше двох. Особи вищого рангу мали право не тільки на коляску, а навіть на карету (як і дворяни), запряжену парою коней.

Іменний указ від 18 жовтня 1804 р. надав купцям 8-го класу («не за порядком служби, а через пожалование») право на купівлю сіл, селян і дворових людей (без землі). Проте успадкування всього цього не

⁵⁶⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1252. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1-4.

дозволялося. Спадкове дворянство закріплювалося лише спеціальною царською грамотою [Т.28. - №21481.]⁵⁶⁶.

1 січня 1807 р. цар своїм маніфестом дозволив купцям створювати власні професійні товариства, виділивши при цьому серед них «першостатейних» (до них увійшли особи першої гільдії, банкіри і власники кораблів). Всі вони звільнялися від рекрутської повинності. Стосовно найбільш поважних представників інформація мала записуватися в так звану «Бархатну книгу» (на зразок «Родословних книг» дворян) [Там само, с. ; 518, с. 35]⁵⁶⁷.

На звання «першостатейних» не сміли претендувати купці, котрі не могли одночасно займатися оптовою й роздрібною торгівлею, або «тримали» відкупи чи підряди. Крім того, *новий закон різнив підрядника, відкупника та крамаря від «справжнього» купця.*

В зв'язку з цим, О.Донік справедливо зазначив, що на той час заходи уряду, спрямовані на зростання престижу негоціантів, були не випадковими. Адже, за умов розвитку товарного виробництва, коли особливо активно структуризувався багаточисельний і фінансово впливовий купецький стан, керівництво країни мусило дбати про зміцнення зв'язку між «благородним» дворянством і «торгово-промисловим» станом. Саме тому, дворянам – не державним службовцям – дозволялося записуватися до першої й другої гільдії. Останні, в такому разі, зобов'язувалися до сплати відповідних зборів і виконання деяких міських повинностей, могли обиратися на «градські» посади. «Дворянин-купець» переходив у відання магістру за місцем проживання, а в карних справах міг продовжувати судитись як «благородний». За дотриманням прав і пільг «торгово-промислового» стану відповідав міністр комерції. Проголошений 1 січня 1807 р. маніфест запевнив громадськість у

⁵⁶⁶ ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т.28. - №21481.

⁵⁶⁷ Там само. – Т.29. - №22418; Лихачев Н.П. Государев родословец и Бархатная книга. – СПб., 1900. – С. 35.

«монаршій любові» до купців, чиї руки роблять достаток і багатство [436, с. 90]⁵⁶⁸.

Дещо пізніше, 14 листопада 1824 р., побачила світ «Додаткова постанова» щодо градацій гільдій і прав на торгівлю різних станів людей. Згідно неї, можливості купців у сфері своєї професійної діяльності помітно розширилися, а міщан і селян у торгівлі, навпаки, значно обмежилися. Фактично ця постанова та її автор – міністр фінансів Є. Канкрін гальмували процес виділення «капіталістичних елементів» із загального середовища торгуючих осіб, зокрема посполитих [187, 639 с.; 609, с. 111-138]⁵⁶⁹.

Разом з тим, купці третьої гільдії Подільської, Катеринославської, Київської, Подільської й Херсонської губерній (окрім записаних в губернських і портових містах) отримали значні пільги при сплаті податків протягом 10 років: відповідно оголошеного капіталу він зменшився з 2,5% до 1,5% [384, 632 с.; 473, с. 123]⁵⁷⁰

Від середини 20-х років у оподаткуванні купецтва спостерігався особливо помітний «крен» у бік поліпшення умов для його занять торгівлею. Частково це стосувалося й міщанства. Річ у тім, що до того на території Новоросії, порівняно з іншими підросійськими регіонами, негативні наслідки мілітарної зовнішньої політики царизму та природних катаклізмів проявлялися найдужче. На такий стан речей був змушений звернути увагу генерал-губернатор М.Воронцов. Зокрема в 1825 р. він зазначив, що торговий люд Півдня перебуває в тяжкому матеріальному становищі через неврожаї хліба, розорується, а тому зменшується

⁵⁶⁸ Донік О.М. Соціальний статус купецької версти в Підросійській Україні... – С.90.

⁵⁶⁹ Министерство финансов. 1802 – 1902. – СПб., 1902. – Т.1. – Экспедиция заготовления государственных бумаг. – 639 с.; Рыдзюнский П.Г. Гильдийская реформа Канкрин // Исторические записки. – М., 1952. – Т.40. – С. 111 – 138.

⁵⁷⁰ Варадинов Н. Гильдии // ЖМВД, 1861. – № 2. – 632 с.; История московского купеческого общества. – М., 1915. – Т. 5. – Вып.3. – С. 123.

кількість заможного купецтва. Його представники масово переходили з 1-ї гільдії до 3-ї, а то й «сделались мещанами, которые разорились до совершенной нищеты, иные от отчаивания и преследования своих заимодателей скрылись неизвестно где за границую. Промышленность мещан, говоря вообще, едва достаточна для существования их с семействами. *Капиталов ни у кого нет*; дома городские потеряли цену свою и не приносят даже половины прежних доходов; лавки опустели; магазины разрушаются; на пристанях редко видят людей» [231, с. 472]⁵⁷¹.

Можливо, М.Воронцов дещо і перебільшив, але він вважав, що місцеву торгівлю врятують від остаточного занепаду пільги, надані при збиранні казенних податей. В першу чергу це стосувалося міст Одеси, Таганрогу та Феодосії, які отримали пільговий термін на двадцять п'ять років. Правда, на той час він уже добігав кінця, а тому потребував продовження. Щодо цього купці й міщани названих міст порушили клопотання надати їм пільги ще на 10 років, а жителі Керчі – на 25 років. Міністр фінансів Е.Канкрін не лише їх підтримав, а й запропонував іншим містам Новоросії призначити схожі привілеї на 8 років.

Проте Комітет міністрів, розглянувши це питання на своєму засіданні 23 травня 1825 р., постановив: «... Принимая в соображение с одной стороны, что от продолжения льготы, столь долгое время существовавшей, казна лишается принадлежащего ей дохода; а, с другой, что допущение сего может служить поводом и на будущее время домогаться отсрочки для избежания казенных податей, находит, что по сим причинам не можно соглашаться на испрашиваемое продолжение льготы» [Там само, с. 483]⁵⁷².

⁵⁷¹ О продолжении льготы городам Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, изъясненное в указе Сената, 16 сентября 1825 г. // ПСЗРИ. – Т. 40. – № 30486. – С. 472.

⁵⁷² Там само. – С. 483.

Разом з тим, враховуючи той факт, що міністр фінансів і генерал-губернатор виступили в цьому питанні одностайно, уряд прийняв оптимальне рішення: містам Одесі, Таганрогу та Феодосії продовжити пільги ще на 5 років, після яких передбачалося 50% зменшення при зборі державних податків також терміном на 5 років. А Керч з 1826 р. отримувала пільги в усьому їх обсязі на 25 років [Там само, с. 473]⁵⁷³.

Ці та деякі інші заходи уряду заохотили представників різних станів і прошарків записуватися в купецтво. Лише в Єлисаветграді (Херсонська губернія) протягом другої половини 20-х років до його складу вступило 17 єврейських міщанських сімей (34 ревізькі душі) й здобули (відповідно оголошеним ними капіталів) 3-ю гільдію, а одна особа – Гершко Тальянський, навіть першу [565, с. 324]⁵⁷⁴.

Специфічним у цьому та схожих випадках було те, що за єврейськими законами та вірою купці й міщани становили єдине «товариство», а тому з метою «надёжнейшого обеспечения казны в податях и повинностях», Сенат у жовтні 1831 р. (згідно пропозиції керуючого міністерством юстиції Д.Дашкова та за підтримки Є.Канкріна) визнав за можливе: «Купцов евреев поставитъ в обязанность участвовать по тому городу, к коему они приписаны, в платеже за мещан податей и повинностей, в таком только случае, если платимья ими гильдийские повинности составляют менее, нежели по положению общества следовало бы им платить мещанских податей с надбавочными за неимущих, и в таком случае взыскивать с них то только, что будет превышать производимый ими платеж гильдийских повинностей [256, с. 142]⁵⁷⁵.

⁵⁷³ Там само. – С. 473.

⁵⁷⁴ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в дореформений період. – С. 324.

⁵⁷⁵ Об участии евреев в платеже подати за недвижимых мещан: Сенатский, 22 октября 1831 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 6. – Отд. 2. – № 4876. – С. 142.

Стосовно ж купців, які бажали переселитися до Миколаєва, то уряд надавав їм додаткові фіскальні преференції (почали діяти з 1832 р.). Безпосередньо йшлося про звільнення на 2 роки від плати за отримання торговельних свідоцтв. Правда, тоді вони мали платити за тими гільдіями, в яких вони перебували до переселення. Крім того, на новому місці їх зобов'язували до придбання відповідного своєму статусу нерухомого майна й сплачувати за нього податок. Від виконання «загальнонародних» міських повинностей вони також звільнялися [199, с. 166]⁵⁷⁶.

В серпні 1834 р. купцям 3-ї гільдії на території Новоросійських губерній, а втім як і Волинської, Київської та Подільської, подовжили чинність пільгового оподаткування аж до 1 січня 1841 р. При цьому вартість торговельного свідоцтва для них була встановлена лише 100 крб на рік [232, с. 809]⁵⁷⁷.

З метою пожвавлення торгівлі в Миколаєві й Севастополі, завдячуючи клопотанням міністра внутрішніх справ Д.Блудова, імператор 7 січня 1838 р. видав спеціальний указ, згідно якого надавалася десятирічна пільга на сплату гільдійських податків для місцевих купців і ремісників. У межах дії цього привілею негоціанти всіх гільдій, котрі постійно проживали в цих містах, отримали 50% знижку від встановлених законом грошових зборів терміном на 5 років. А бажаних перейти до миколаївського чи севастопольського купецтва, за умови придбання на новому місці у власність будинку, взагалі звільняли від оподаткування на

⁵⁷⁶ О даровании городу Николаеву новых льгот: Именной, данный Сенату, 17 февраля 1831 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 6. – Отд. 1. – № 4361. – С. 166.

⁵⁷⁷ О продолжении на шесть лет льготы, дарованной купцам 3-й гильдии уездных городов губерний: Белорусских, Литовских, Новороссийских, Минской, Волынской, Подольской и Киевской: Именной, данный Сенату, 3 августа 1834 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т.9. – Отд. 1. – № 7324. – С. 809.

3 роки. Після завершення цього періоду їм надавалася 50% знижка при сплаті гільдійських повинностей (до 1 січня 1848 р.). Причому, при здобутті гільдії еквівалентом наявного капіталу (чи додаткового) ставали витрачені на будівництво кошти: «... За дом, стоящий не менее осьми тысяч рублей, права третьей, не менее двадцати тысяч – второй и не менее пятидесяти тысяч – первой гильдии» [200, с. 10]⁵⁷⁸.

Від 1839 р., після переведення всіх розрахунків на срібло, річні податкові збори купців першої гільдії визначили в 660 крб., другої – 264 крб., а третьої – залежно від місця проживання. Зокрема, в столицях, губернських і портових містах, окрім пільгових, останні становили 66 крб., у повітових і заштатних містах і містечках – 43 крб., а пільгових – 30 крб. [Т. 5. – С. 102, 103.]⁵⁷⁹

Аналізуючи тогочасне законодавство, В.Орлик цілком слушно звернув увагу на те, що пільги купцям надавалися головним чином за географічним принципом, причому з урахуванням національності та релігійної приналежності. «Комплекс нормативних документів, які регулювали ці пільги, – наголосив учений, – потребував їх впорядкування й однозначного тлумачення законодавцем, адже до Сенату неодноразово зверталися зі скаргами купці, права на пільги котрих, на їх думку, незаконно утискалися казенними палатами» [565, с. 327]⁵⁸⁰.

Про найбільш характерні та типові приклади щодо цього йдеться в «ПСЗРИ». Так, на початку 1848 р. скарга мелітопольських неогоціантів на Таврійську казенну палату зумовила появу спеціального положення Комітету міністрів під назвою «О пояснении указов о льготах». У ньому

⁵⁷⁸ О даровании купцам и ремесленникам городов Николаева и Севастополя льгот в платеже гильдийских повинностей и податей: Именной, данный Сенату, республикованный 26 января, 7 января 1838 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 13. – Отд. 10864. – С. 10.

⁵⁷⁹ Уставы о податях... //СЗ, 1857. – Т. 5. – С. 102, 103.

⁵⁸⁰ Орлик В.М. Назв. праця. – С. 327.

конкретно вказувалося, що особи, котрі отримали 3-ю гільдію й переселилися з різних населених пунктів до Мелітополя, Бобруйська, Ново-Олександрівська, Гайворона й Динабурга, при наявності в них власних будинків, можуть на загальних підставах брати підряди в казни до 6 тис. крб. сріблом, а купці 1-ї та 2-ї гільдії, «перечислившиися в сии» з 3-ї й не маючи в названих містах будинків ціною в 20 тис. крб., могли розраховувати на пільги від своїх гільдій без сплати податків, але лише в межах повітів, зазначених пільгових міст. Враховуючи важливість такої проблеми, Сенат мав дати відповідні роз'яснення своїми указами правлінням і казенним палатам Архангельської, Астраханської, Володимирської, Вітебської, Катеринославської, Київської, Курської, Мінської, Нижегородської, Полтавської, Симбірської, Таврійської, Херсонської губерній, а також Бессарабському обласному правлінню, керч-енікольському та таганрозькому градоначальникам [221, с. 14]⁵⁸¹.

Цікавим є аспект стосовно оподаткування торгового люду в роки Кримської війни. Тоді, завдячуючи клопотанням новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М.Анненкова, було розроблено Комітетом міністрів і затверджене імператором положення про дозвіл севастопольським, євпаторійським і ялтинським купцям торгувати по всій території Кримського півострова (до завершення бойових дій). На той період скасовувалися для купців всі міські повинності, а гільдійські відстрочувалися до завершення війни та підписання мирної угоди [208, с. 152]⁵⁸².

⁵⁸¹ О пояснении указов о льготах: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, республикованное 7 февраля, 5 января 1848 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 23. – Отд. 1. – № 21864. – С. 14.

⁵⁸² О льготах купцам городов Севастополя, Евпатории и Ялты: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 8 февраля 1855 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 30. – Отд. 1. – № 29029. – С. 152.

Після того, через величезні збитки в ході бойових дій, які унеможливили оплату недоїмок у всьому обсязі, купцям Бердянська, Феодосії та Ялти надали трирічну розстрочку (березень 1858 р.) [235, с. 307]⁵⁸³.

А наступного року відбулося таке: «...В видах содействия к скорейшему застроению городов: Севастополя, Керчи, Евпатории и местечка Балаклавы, – йдеться в рішенні Комітету міністрів, – постановить правилом, чтобы вообще все члены купеческих семейств, из иногородних, как не подвергавшиеся разорению от неприятеля, при объявлении от своего лица капитала в означенных льготных местностях, были записываемы в гильдии не иначе, как по предъявлении удостоверения, о приобретении там недвижимой собственности, установленной ценности для каждой гильдии» [218, с. 624]⁵⁸⁴.

Купецтво як стан не являло собою щось однорідне і стале. Його кількість постійно змінювалася: то зростаючи за рахунок нових членів, причому й інших національностей, то зменшуючись через розорення окремих представників. Траплялися випадки, коли «першостатейні» переходили в дворянство, ставали поміщиками. Особливо «рухливим» був склад купців найчисленнішої третьої гільдії. Проте чітко простежувалася загальна тенденція неухильного зростання кількості купців. Зокрема, цікаво порівняти такі дані. В Україні протягом 1815 – 1833 рр. загальний приріст людності становив 16%, а купецький стан за цей період

⁵⁸³ О рассрочке на три года платежа недоимки, накопившейся на купцах городов Ялты, Феодосии и Бердянска: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 11 марта 1858 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 33. – Отд. 1. – № 32854. – С. 307.

⁵⁸⁴ О порядке записи в гильдии в льготных городах: Севастополе, Керчи, Евпатории и местечке Балаклаве вообще всех членов иногородних купеческих семейств: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 23 июня 1859 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 34. – Отд. 1. – № 34665. – С. 624.

збільшився на 77% [184, с. 149, 150]⁵⁸⁵ Такий факт засвідчив про залучення в процес розвитку буржуазних відносин і накопичення капіталу великої частини населення. До того ж не слід забувати про, так би мовити, офіційно незареєстровану всезростаючу групу жителів, «бавлячихся купецьким промислом» (тобто юридично невизначених купців). «Додаткова постанова» 1824 р. фактично зняла з порядку денного намагання «справжніх городян» встановити для них монополії в межах свого міста на торгівлю й заняття промисловістю. Відтоді всі дрібні торговці, не записані в гільдії (навіть селяни), юридично мали право на купівлю-продаж.

За правління Миколи I купці, нагороджені ординами Св. Володимира 4-го ступеня та Св. Анни 2-го ступеня, затверджувалися в «дворянській гідності» й записувалися до родословної книги [254, с. 488-490]⁵⁸⁶.

На початку 30-х років царизм зробив ще один крок у справі зближення «першостатейних» і дворянства. Указом від 10 квітня 1832 р. він скасував звання «першостатейних», а натомість ввів «почесний громадянин»*. «Спадковими почесними громадянами» призначалися такі купці, котрі мали статус комерц- і мануфактур-радника, або нагороджені орденом**, а також ті з них, хто десять років перебував у першій гільдії чи двадцять років у 2-й. В окремих випадках спадкове звання «почесний громадянин» присвоювали вченим, художникам,

⁵⁸⁵ Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839. – С.149, 150.

⁵⁸⁶ Об утверждении в дворянском достоинстве купцов по пожалованным им орденам. – Сенатский указ, 22 сентября 1825 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 40. – № 30501. – С. 488-490.

* На зразок дворянського звання; «почесне громадянство» мало дві форми: спадкову або особисту (індивідуальну).

** Формально вони не мали права отримувати чини та ордени, але за «багатодійність» і «особливі заслуги» їм їх давали.

видатним іноземцям та деяким іншим особам. На «особисте почесне громадянство» могли розраховувати й студенти, випускники Академії мистецтв, власники великих промислових підприємств...

Отже, на законодавчому рівні було започатковано формування нового суспільного прошарку, який певною мірою в своєму статусі наближався до «благородного дворянства». Його представники звільнялися від подушного збору, служби в армії, тілесних покарань. Вони мали право брати участь у муніципальних виборах у тих містах, де знаходилася їхня власність, бути обраними на громадські посади.

Спадкове чи особисте «почесне громадянство» надавалося іменним указом царя з обов'язковим офіційним повідомленням про це Сенатом. За «особливі успіхи» в торгівлі, науці чи мистецтві час від часу присвоювалося таке звання й євреям.

І якщо «благородним» надавалися значні пільги вже від самого факту народження, то купцям треба було дуже «постаратися», щоб їх отримати. А тому їх «благочинність», меценатство, корпоративна взаємодопомога з 30-х років ХІХ ст. набувають все більшого поширення. Так, спільними діями купці «покривали» заборгованість своїх «колег» в Одеському комерційному банку (1834 – 1835 рр.) [26, арк. 1-22]⁵⁸⁷ Одеські ж купці Картаці (Кортаці) разом відстоювали свої права в суді на скаргу кременецького міщанина Ланди за заподіяні йому збитки «по комерції» (1836 р.) [28, арк. 1-7]⁵⁸⁸. А їх земляки Філіпаки в 50-х роках жертвували власні кошти на потреби Одеського жіночого благодійного товариства. Правда, це не завадило сквирському купцю Гольденбергу (Київська губернія) «благодійні» гроші використати в своїх інтересах [34, арк. 1-10]⁵⁸⁹.

⁵⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп. 140. – Спр.191. – Арк. 1 – 22.

⁵⁸⁸ Там само. – Оп. 144. – Спр. 431. – Арк. 1-7.

⁵⁸⁹ Там само. – Оп. 169. – Спр. 729. – Арк. 1 - 10.

У 1879 р. уряд нагородив купця Ф. Вольфсона, який торгував зокрема і хлібом на території південноукраїнських регіонів, за благодійну діяльність золотою медаллю «За усердие» [36, арк. 1-15]⁵⁹⁰ А негоціантів Фоломіна та Дитятина – срібною медаллю (1880 – 1884 рр.) [37, арк. 1-26]⁵⁹¹.

Неоднозначно оцінив закон про встановлення «інституту почесного громадянства» для купців О.Донік. На його думку, той «поставив межу вертикальної соціальної мобільності громадян». Закон, вважає дослідник, створив міцну перепону перед негоціантами, котрі намагалися здобути дворянство. Водночас таке звання консолідувало «верхній прошарок» суспільства, адже привілеї, які воно надавало, були більш вагомими ніж ті, що передбачав статус 1-ої гільдії. «Крім того, при нестійкості купецького звання, - наголосив О. Донік, - *почесне громадянство до певної міри стабілізувало купецьку верству й сприяло перетворенню її на стан у західноєвропейському розумінні*» [437, с. 96]⁵⁹²

На наш погляд, цей урядовий захід все ж таки не «створив міцну перепону» перед купецтвом, навпаки, став ще одним кроком на шляху зближення того з дворянством.

Разом з тим, не можна не погодитися з П. Ридзюнським, який писав про те, що реальні переваги почесного громадянства були незначними, хоча і звільняли від подушного податку, рекрутської повинності, тілесного покарання. Всіма цими «свободами» купці користувалися й раніше, але практичне значення мала та обставина, що означені вище права закріплювалися за особами, котрі отримували почесне громадянство незалежно від перебування в гільдіях [610, с. 171]⁵⁹³.

⁵⁹⁰ Там само. – Оп. 517. – Спр. 47. – Арк. 1-15.

⁵⁹¹ Там само. – Оп. 519. – Спр. 163. – Арк. 1-26.

⁵⁹² Донік О.М. Назв. праця. – С.96.

⁵⁹³ Рыдзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – С.171.

Відтоді купець, завдячуючи отриманню «спадкового почесного громадянства», набував право йменуватися «ваше благородіє», як і дворяни та особи IX – XIV рангів.

Також слід ще раз наголосити: до складу південноукраїнського купецтва могли записуватися вихідці з різних населених пунктів України, Росії, зарубіжних країн. У свою чергу, представники того нерідко переселялися в різні українські регіони на постійне місце приживання. Як це, наприклад, сталося в 1841 р., коли вище керівництво імперії надало великі пільги тим купцям, які перебралися в міста і містечка Правобережної України з метою активізації місцевої торгівлі. Всіх таких уряд звільнив від сплати будь-яких податків на 15 років. Мало того, дозволив особам третьої гільдії користуватися пільгами купців другої гільдії, а тим, у свою чергу, першої гільдії [418, с. 141]⁵⁹⁴.

В зв'язку з вищезазначеним, наведемо декілька характерних прикладів.

Так, у місті Кременчук купець Биков-Позняков, невдовольняючись лише торговою діяльністю, подав місцевому правлінню «Прошение» про «зарахування» його до чиновників південного Адміралтейства як такого, що добре знає гідравліку та механіку. На що незабаром отримав позитивне рішення і був зарахований в установу в чині дев'ятого класу (1799 р.) [57, арк. 1-10]⁵⁹⁵ Син купця М. Бланка 1829 р. порушив клопотання в Канцелярії київського військового губернатора про його перевод з київського міщанського «товариства» в одеське (з подальшою перспективою потрапити до складу тамтешнього купецтва) [48, арк. 1-8]⁵⁹⁶.

⁵⁹⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні... – С. 141.

⁵⁹⁵ ЦДІАУК. - Ф.1336. – Оп.1. – Спр. 3701. – Арк. 1 – 10.

⁵⁹⁶ Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр. 458. – Арк. 1-8.

В 1834 р. уряд запропонував жителям Київської губернії переселитися в м. Вознесенськ Херсонської губернії для більш успішного «ведення» там торгівлі [8, арк. 1-6]⁵⁹⁷

Євреї Шнаєв, Тевельський, Бенклер і ще декілька чоловік, котрі проживали на території Подільської губернії, звернулися з «Прошенням» до місцевої влади «об оказании содействия по делу о причислении их» до торговців Таврійської губернії (1837 р.) [17, арк. 1-5]⁵⁹⁸. А особисто залежний селянин купця Митави Шевченко просив зарахувати його до міщанського «товариства» м. Одеси, явно розраховуючи в майбутньому зайнятися купецьким промислом (1837 – 1841 рр.) [18, арк. 1-21]⁵⁹⁹.

Міщанин І. Виноградський у 1852 р. клопотався «об обгорожении его от стеснений по переходу в купеческое сословие г. Мелитополя и об освобождении семейства его от рекрутской повинности» [24, арк. 1-40]⁶⁰⁰. Тобто, однією з причин долучення до купецтва могло стати ще й бажання уникнути служби в російській армії.

Проте, за деяких обставин влада могла і відмовити деяким особам у їх проханнях стати купцями (через фінансову неспроможність або заборгованість у виплаті податків, «неблагодійність» тощо). Так, у Володимирському повіті Волинської губернії тамтешні урядовці відмовилися видавати міщанину А. Лейчику свідоцтво про «перечесление» його разом з сімейством у одеське купецтво (1850 – 1852 рр.) [23, арк. 1-5]⁶⁰¹.

Про загальну ж тенденцію зростання кількості купців у межах Південної України можна простежити на прикладах губернських міст, зокрема Катеринослава та Херсона. Так, у першому в 1825 р. їх

⁵⁹⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 1695. – Арк. 1-6.

⁵⁹⁸ Там само. – Оп.69. – Спр. 128. – Арк. 1-5.

⁵⁹⁹ Там само. – Спр. 230. – Арк. 1-21.

⁶⁰⁰ Там само. – Оп.84. – Спр. 625. – Арк. 1-40.

⁶⁰¹ Там само. – Оп.83. – Спр. 652. – Арк. 1-5.

налічувалося 206 осіб чоловічої статі, в 1847 р. – 226, а в 1861 р. – 548. Відповідно по роках у другому місті купців значилося: 82,116 і 649 [321, с. 84-89; 319, с. 32-39; 344, с. 3]⁶⁰². Тобто, протягом означеного періоду в Катеринославі їх число збільшилося в 2, 1 рази, а в Херсоні – майже в 8 разів. Взагалі показник по Херсону був одним з найвищих в Україні.

В Одесі 1797 р. проживало 134 купці, в 1828 р. – 256, 1838 р. – 765, 1852 р. – 5470, а в 1857 р. – 5676 і це без врахування іноземців, міщан і приміських мешканців, які торгували в місті [367, с. 26; 561, с. 188; 560, с. 39]⁶⁰³.

Поступово в купців збільшувалися суми їх капіталів. Наприклад, у 1854 р. у Катеринославській і Херсонській губерніях достатню кількість грошей для перебування в гільдіях мали: першої – 75 осіб, другої – 132 особи, третьої – 2690 осіб. Вони оголосили про наявність у себе капіталу в 8 млн. 373 тис. крб. На материковій частині Таврійської губернії в 1861 – 1862 рр. було оголошено особами купецького стану капіталу: по першій гільдії – 13, по другій – 5 і по третій – 423. Всього ж в Україні в ті роки оголошено про існування 9 тис. купецьких капіталів усіх гільдій [418, с. 144]⁶⁰⁴.

При цьому цікавим є спостереження В. Павлович стосовно південноукраїнських купців, яких він «трохи» різнив від «великоросійських» за своєю «різноплемінністю» та ступенем освіти. Вчений вважав, що в характері «малоросіян» було «мало побуджень до

⁶⁰² Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год. – СПб., 1829. – С. 84-89; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. – СПб., 1852. – С. 32-39; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. – СПб., 1863. – Ч.2. Екатеринославская губерния. – С.3; Херсонская губерния. – С.3.

⁶⁰³ Бернштейн С. Одесса. – Одесса, 1881. – С.26; Одесса (1794-1894). – Одесса, 1895. – С.188; Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957. – С. 39.

⁶⁰⁴ Гуржій І.О. Назв. праця. – С. 144.

промислових заходів» [570, с. 260]⁶⁰⁵. Останнє, правда, не зовсім відповідало дійсності, бо українці, як ми це бачили вище на конкретних прикладах, справно діяли поряд з росіянами, євреями, греками та іншими у всіх напрямках і видах торгівлі.

Також, на наш погляд, зовсім не відповідало дійсності й твердження іншого вченого – М. Сумцова, згідно якого українці, мовляв, ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. “Завжди люди інших націй,-наголосив він, - вихоплювали в них найбільш ласі шматки: в давнину греки, пізніше – жиди та великороси. Важкі на підйом хлібороби, чесні люди, з великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш” [664, с. 78]⁶⁰⁶.

В окремих містах-портах особливо розмаїтним був національний склад купецтва. Зокрема в Одесі, на думку А.Скальковського, “маси торговців” представляли стільки ж країн, скільки їх існує на мапі Європи [629, с. 2]⁶⁰⁷. Саме вони в 20-тих роках у “спілці” з тбіліськими купцями значною мірою тримали в своїх руках так званий закавказький транзит, відправляючи певні обсяги товарів з Південної України в Редут-Кале (східний берег Чорного моря), а потім у Тбілісі. Серед них вирізнялися “українські” та ”грузинські” вірмени й євреї, які транспортували свої вантажі до Австрії й Німеччини, там їх реалізовували, закупували новий товар і доставляли його фурами в 8-12 коней через Галичину, Росію в Одесу. Перевозка кожного центнеру на цьому шляху обходилася в 15-20 крб. (разом із заставою) [531, с. 97, 97; 261, с. 2]⁶⁰⁸.

⁶⁰⁵ Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния.- СПб., 1862.-С.260.

⁶⁰⁶ Сумцов М.Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. - Х., 1918.- С.78.

⁶⁰⁷ Скальковский А. Комерческое народонаселение города Одессы // Одесский вестник, 1845.-17 января.– С. 2.

⁶⁰⁸ Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии // Русское экономическое обозрение.-1903.-№5.-С.97, 98; Обозрение Закавказского края в торговом отношении // Комерческая газета.-1830.-10 сентября. – С. 2.

Хто саме конкретно з купців в 20-х роках здійснював купівлю-продаж транзитних товарів у Одесі й на які суми (у карбованцях) свідчать такі дані [174, с. 1]⁶⁰⁹:

Особи	1824 р.	1825 р.	1827 р.	1828 р.	1829 р.
Брац З.	844604	607511	191325	1265	7983372
Бернштейн Б.	-	30250	-	-	108053
Валтер І.	-	5300	2000	2697	-
Гартоно Д.	-	-	-	3053	-
Гессен М.	-	2850	-	-	-
Герценштейн	-	-	61200	-	34308
Д.	-	-	102555	15000	-
Гольберштам	110438	8710	-	-	-
В.	-	-	93729	-	8413
Даргранімер	-	-	-	-	23770
А.	101850	-	-	-	-
Демолло І.	-	-	87178	-	-
Дувидов А.	-	40240	-	-	-
Касаткін	-	-	-	-	7000
Кортаці Ф.	-	-	40770	-	-
Марштельштен	-	-	1176588	2961910	1727060
З.	-	-	20010	-	-
Мєшков А.	104110	31150	-	-	-
Натанзон З.	-	-	16730	18108	218870
Палеолог Д.	-	2200	-	-	-
Попов А.	-	35000	-	-	-
Рималівер Х.	-	2000	650	-	-
Рубо І.	-	-	-	-	70145

⁶⁰⁹ Комерческая газета, 1830.-11 октября.– С. 1.

Руджієр А.	-	-	5370	-	-
Самуїльзон М.	-	-	-	2793	-
Сарторій П.	-	6865	-	-	-
Скульська Г.	-	-	-	-	54600
Стифель	-	20800	-	-	-
Стащєров С.	-	-	-	10794	11750
Тетельбоїш М.	111785	15980	-	313014	346346
Тработі І.	1159324	237585	-	-	-
Фалєєв А.	-	-	-	45205	58890
Філіберт Л.					
Хавкін А.					
Цвібак М.					
Шаль А.					

Отже, серед названих осіб, як бачимо з таблиці, домінували росіяни, євреї та іноземці. В чотирьох з них – А. Даргранімера, Касаткіна, Х.Рималівера та А.Хавкіна обсяги річної транзитної торгівлі перевищували 100 тис. крб., а у трьох – З.Браца, Ю. Натанзона та М. Цвібака в окремі роки понад 1 млн. крб. У 1828 р. обортний капітал одеського купця Д.Палеолога досяг майже 3 млн. крб. Тоді ж сума грошей осіб, що не займалися постійно таким видом торгівлі, становила 3,4 млн. крб. [156, с. 218]⁶¹⁰

У 30-х роках особливо великі обсяги різноманітних товарів за кордон з Одеси вивозив купець 1-ої гільдії Джеймс Кортаці. Навпаки, привозив імпортом, “одеський” купець 1-ої гільдії Федір Родоконакі. Серед місцевих купчих вирізнялася Розалія Закс [270, с. 2]⁶¹¹. Обсяги її щорічної транзитної торгівлі перевищували 1 млн. крб. і вона “контролювала” близько 50% транзиту. Час від часу “наздоганяв” купчиху

⁶¹⁰ Государственная внешняя торговля в разных ее видах.-СПб., 1825-1831.– С. 218.

⁶¹¹ Одесская торговля в 1837 году// Одесский вестник, 1838.-5 марта. – С. 2.

купець 1-ої гільдії з Одеси Іван Робо. Разом з тим, останні двоє в 40-х роках уже не займалися експортом товарів через одеський порт.

Поступовий занепад цього виду транзиту зумовив “відхід” від торгівлі багатьох колись відомих його учасників. Значною мірою їх заміняли іноземці. Отже, велика частка прибутків перетинала кордон і починала “працювати” на зарубіжні ринки [367, с. 42; 470, с. 3; 567, с. 183]⁶¹².

Формування південноукраїнського купецтва відбувалося і за рахунок вихідців із Західної України, зокрема “бродівських євреїв”, які в окремих містах утворили свої громади. На думку С. Борового, останні відрізнялися від євреїв-переселенців з Поділля, Волині, а також Білорусі й Литви більшими матеріальними статками (в середньому еквівалентні) й порівняно вищим культурно-побутовим рівнем, що наближався до західноєвропейського. Зокрема в Одесі осередком такої громади – своєрідним “аристократичним клубом” – стала так звана “Бродська синагога”, котру могли відвідувати головним чином заможні “члени”. Це явище мало місце фактично від початку до кінця ХІХ ст., аж поки бродські євреї поступово не втратили характерну “німецькість” у своїй культурі й побуті та відносну ізольованість [376, с. 28-30]⁶¹³.

Разом з тим, перебування єврейського контингенту в місті-порті не могло не вплинути на його населення, формування специфічних рис. “Одеса єдине місто великої Російської імперії, – зазначив М.Рафалович у 1841 р., – у якому євреї намагаються бути європейцями, а не мертвим залишком стародавнього східного життя” [596, с. 2]⁶¹⁴.

⁶¹² Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы...С. 42; Исторический очерк торгового развития Одессы // Новороссийский телеграф, 1876. – № 327. – С. 3; Орлова З. Транзит України в минулому. – С. 183.

⁶¹³ Боровой С. Воспоминания.-Москва-Иерусалим,1993.- С. 28-30.

⁶¹⁴ Рафалович М. Одесские евреи // Одесский весник, 1841.- 25 июня.– С. 2.

На відміну від євреїв, експансія підприємливих російських міщан, селян, а головне купців Півдня України всіляко підтримувалася русифікаторською й деполонізаційною політикою царського уряду. Більш заможні з них записувалися до першої та другої гільдій, відтісняли на ринках українських торговців, «опановували» суспільне життя тамтешніх міст і містечок. Саме тому навіть у другій гільдії останніх налічувалися одиниці, незважаючи на значне численне домінування серед населення краю. Таке явище спостерігалось протягом усього XIX ст. Це пояснювалося, звичайно, наданням з боку імперського керівництва пріоритетів і неабияких привілеїв для «великоросів».

В зв'язку з історією опанування ринків не лише Південної України, а й взагалі всієї держави єврейськими «іноземними» купцями, досить принциповим є аспект висвітлення політики царського уряду конкретно в цьому питанні. Незважаючи на величезну роль у торгівлі їх капіталу, в цілому в імперії ставлення до євреїв було дуже негативним. Адже багато хто з вищого керівництва вважав їх основними поширювачами контрабанди, порушниками законодавчо встановлених правил купівлі-продажу. Зокрема, багато таких осіб переселилося до Києва, а вже звідси їздили по багатьом українським місцевостям, скуповували хліб, потім реалізуючи його на всіляких ярмарках і базарах. На початку XIX ст. стосовно них не раз звучали пропозиції про виселення з міст як небажаних конкурентів і порушників правил торгівлі. Проте уряд Олександра I і він особисто не тільки не застосовували кардинальних заходів у цьому напрямі, а , навпаки, видавали укази про підтвердження статусу єврейських купців у Києві [Т.31.-№24098.-С.44, 45.]⁶¹⁵.

Однак незабаром, у зв'язку з *переорієнтацією вищих правлячих кіл на більш жорсткий митний протекціонізм, становище євреїв стало вкрай незахищеним*. Накладався на це й особистий фактор. Наприклад, справжнім їх «гонителем» через «нелюбов» став міністер фінансів

⁶¹⁵ ПСЗРИ.- Собр.1-е.-Т.31.-№24098.-С.44, 45.

Є.Канкрін [408, с. 114; 719, с. 474]⁶¹⁶. Він вважав діяльність євреїв загалом шкідливою для держави, її казни.

Іменний указ від 2 грудня 1827 р. київському військовому губернатору констатував те, що ніби перебування євреїв у Києві негативно впливає на розвиток промисловості й торгівлі, не сприяє збагаченню місцевої скарбниці, суперечить правам і привілеям (т.зв. Магдебургії), а тому заборонив їм постійне проживання в місті. Давніх мешканців єврейської національності передбачалося виселити протягом року [213, с. 922-923]⁶¹⁷. Навіть особам першої гільдії дозволялося тільки приїжджати для купівлі-продажу в Київ [214, с. 873-874]⁶¹⁸.

Зрозуміло, що такі офіційні заходи не могли відповідним чином не позначитися на загальних тенденціях в інших містах імперії, зокрема південноукраїнських. Так, розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 29 січня 1829 р. наказувало всіх «іноземних» євреїв держави, які давно проживають, але не оформили «прописку» до 1825 р., вислати за кордон. А 20 листопада того ж року в царському указі вже йшлося про виселання таких з Миколаєва та Севастополя. А коли б ті виявили бажання

⁶¹⁶ Граф Егор Францевич Канкрин. Очерк его жизнеописания // Русский архив, 1866.- № 1.- С.114; Шугуров М.Ф. История евреев в России // Русский архив, 1894. – № 4. – С. 474.

⁶¹⁷ О необременении градских и земских полиций следствиями по делам, формальному суду подлежащим: Сенатский, с прописанием высочайше утвержденного мнения Государственного совета, 20 октября 1827 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 2. – № 1483. – С. 922-923.

⁶¹⁸ О непредоставлении права иностранцам, вступающим в подданство России не в качестве колонистов, но для торговли, промысла или ремесла, пользоваться льготой пред коренными жителями России: Высочайше утвержденное мнение Государственного сонета, 30 октября 1827 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 2. – № 1443. – С. 873-874.

залишитися на території Південної України, то мали б продати свою нерухомість у названих містах і прописатися в інших [196, с. 790-791]⁶¹⁹.

Проте, царську політику в «єврейському питанні» не скрізь підтримували на місцях, навіть окремі представники влади та преси. Зокрема редакція «Одесского вестника» закликала до більш поміркованих, продуманих заходів. Адже в Одесі євреї користувалися здавна всіма правами торгівлі, особливо в період існування «порто-франко». Саме вони створили вельми важливі галузі торгівлі, а також спеціалізовані контори, які здійснювали вагомі перекази банківських і вексельних рахунків, асигнування сум шляхом трансферів через Одеську філію Комерційного банку до С.-Петербургу, Москви та Риги. Головним чином завдячуючи їм, місцева митниця, стягуючи лише одну п'яту частину податкового тарифу, нерідко давала міській Думі щомісячні збори у розмірі 50 тис. крб., а то й більше [267, с. 1]⁶²⁰.

Крім того, євреї займалися не тільки торгівлею, а й іншими різними промислами та ремеслами. Тому «штучне» їх виселення, як вважав навіть генерал-губернатор М.Воронцов, не піде на користь державі. Він наголошував, що серед них багато кравців, шевців, мідників, золотих справ майстрів, мірників, посівальників і інших, а тому «всі ці люди є вельми корисними», особливо ж представники двох останніх спеціальностей – «через тутешню велику торгівлю хлібом» [267, с. 1]⁶²¹.

На початку 30-тих років понад 100 «іноземних» євреїв (переважно жителі Галичини, з них 77 чоловік з міста Броди) виявили бажання стати

⁶¹⁹ О воспрещении неслужащим евреям иметь постоянное пребывание в городах Севастополе и Николаеве: Именной, данный Николаевскому и Севастопольскому военному губернатору, 20 ноября 1829 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 4. – № 3286. – С. 790-791.

⁶²⁰ Одесса // Одесский вестник, 1831.-14 февраля. – С. 1.

⁶²¹ Там само.

одеськими неогоціантами. Більшість уродженців міст Броди, Львів, Тернопіль, Чернівці й інші, просила дозвіл на право проживати в Одесі, займатися торгівлею на правах «заїжджого гостя», але залишатися австрійськими підданими. Близько 40 осіб хотіли назавжди перейти в російське підданство. Для розгляду їх справ була створена спеціальна комісія [62, арк. 1, 2]⁶²². Серед них значилися такі, що «займалися банкірством і комісіонерством», торгівлею «мануфактурними та іншими товарами», а окремі реалізували «різні продукти, зокрема пшеницю» [62, арк. 27, 30, 63, 73 та ін.]⁶²³.

Характерно, що багато з тих, хто хотів потрапити до купецтва, значилися прикажчиками, бухгалтерами, різним «допоміжним» у торгівлі персоналом. Одні були неодружені, інші мали сім'ї (від двох до восьми членів). За приблизними підрахунками, вони долучили до скарбниці близько 1 млн. крб.

Загалом же слід зазначити: на середину ХІХ ст. «станову» різниця між купецтвом і міщанством стала вже досить виразною, незважаючи на те, що ті й інші здебільшого мешкали в містах і містечках, нерідко торгували на базарах і ярмарках. У зв'язку з цим цікавою є думка О.Доніка про те, що в українських губерніях «*оформився єдиний міський стан (?)*, представлений купецтвом і міщанством, найбільш заможна частина котрого належала до купецтва». Важливою також є така його теза: «Сучасники не бачили великої різниці між купцями і міщанами – надто хиткими і малопомітними були межі між цими *прошарками городян*» [433, с. 98]⁶²⁴.

Якщо таке існувало насправді, в реаліях тогочасного життя, то такі положення суперечать поглядам багатьох його попередників – істориків. Незаперечним є те, що об'єднавчий процес *обох названих станів* (а не

⁶²² ДАОО .-Ф.4.-Оп.1.-Спр.341.-Арк.1,2.

⁶²³ Там само.-Арк. 27, 30, 63, 73 та ін.

⁶²⁴ Донік О.М. Назв.праця .-С.98.

прошарків!) мав половинчастий, непослідовний (наприклад, з боку царського уряду) характер. Наступні реформування 60-х років, як це пізніше визнано й Міністерство фінансів, продовжували зберігати яскраві прояви станового поділу, “з його гільдійськими податками та зборами за міщанські промисли” [710, с. 97]⁶²⁵.

8 січня 1863 р. побачило світ розпорядження “О сборах за право торговли и другие виды промыслов”. Дещо скорегував його царський указ від 9 лютого 1865 р. [220, с. 156-175]⁶²⁶. Ці законодавчі акти ще раз закріпили за всіма громадянами можливість записуватися до купецького стану, не виключаючи зокрема, і селян. “Вартість” такого свідоцтва, порівняно з попередньою, зменшувалася більше ніж у два рази. Головними критеріями права на такий перехід були визначені наявність відповідної суми грошей і фактична торговельна діяльність. Замість трьох гільдій встановлено дві – 1-шу та 2-гу. Перша поширювалася на осіб, які займалися оптом, а друга – на торговців уроздріб.

Причому, “першогільдійні” негоціанти могли обирати місця торгівлі за власним бажанням, а інші – тільки там, де були записані. Загальна сума купівлі – продажу для другої гільдії не повинна була перевищувати 15 тис. крб. Іноземні негоціанти відтепер мали ті ж самі права, що й піддані Російської імперії. Дружини, діти, а також брати, що мали спільну справу і помешкання, записувались в одне свідоцтво купця – голови родини. Лише досягнення повноліття та наявність певного капіталу

⁶²⁵ Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгового – промышленной политики.-Ленинград, 1981.-С.97.

⁶²⁶ Правила о взимании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках: Высочайше утвержденные, 1 января 1863 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 38. – Отд. 1. – № 39118. – С. 14-15.; О пошлинах за право торговли и других промыслов: Высочайше утвержденное положение, 9 февраля 1865 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 40. – Отд. 1. – № 41779. – С. 156-175.

дозволяли купецьким дітям відокремлюватись від батька та започатковувати власну торговельну справу.

Ліквідація царським урядом 3-ої гільдії передбачала обмеження вступу до стану купецтва “небажаних” соціальних елементів.

За своїм призначенням торговельні патенти (свідоцтва) поділялися на три категорії: першу, другу та третю (або за характером купівлі-продажу, на які вони надавали право, на “оптові”, “роздрібні” й “дрібні”). За отримання першої категорії в 60-х роках людина мала сплачувати щорічно 265 крб.; другої, залежно від вигідності місця торгівлі, – від 25 до 65 крб.; третьої – від 8 до 20 крб. У зв’язку з розвитком буржуазних відносин і накопиченням капіталів поступово збільшувалась вартість таких ліцензій. З кінця 1880 р. вона становила вже для першої категорії 600 крб., а другої і третьої – близько 100 крб. Згідно одному з положень закону від 5 червня 1884 р. “О более равномерном обложении торговли и промышленности” (ініціатор – міністр фінансів М.Бунге), з’явилися нові тарифи оподаткування. За свідоцтво першої категорії щорічно почали брати 565 крб., другої – 40-120, а третьої – 10-30 крб. За патент на так звану розвізну торгівлю сплачувалась сума в розмірі 16 крб. [153, с. 339-341]⁶²⁷

Усі названі, а також деякі інші реорганізаційні заходи, що безпосередньо не стосувалися торговців хлібом, призвели в кінці ХІХ ст. до принципових змін у соціально-правовому статусі негоціантів у цілому по імперії і зокрема Південній Україні. Вони були настільки вагомими, як вважає О.Донік, що перетворили привілеї купецтва на анохронізм [433, с. 100]⁶²⁸. При цьому, гільдійський збір із основного податку перетворився на сплату за юридичний дозвіл належити до купецького стану [378, с.

⁶²⁷ Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета о более равномерном обложении торговли и промышленности. – 3 июня 1884 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3. – Т. 4. – № 2282. – С. 339 – 341.

⁶²⁸ Донік О.М. Назв.праця.-С.100.

278]⁶²⁹. Поступово купецтво полишали, так би мовити, “традиційні кадри”, для яких їх звання було й почесним, і надавало значні пільги порівняно з “нижчими” категоріями населення та представниками національних меншин.

Найбільш вагомі постаті.

Наведемо конкретні приклади про найвпливовіших купців (їх короткі біографії, соціальний статус і майнове забезпечення) у галузі хлібної торгівлі, які безпосередньо мешкали чи найбільш активно діяли на території південноукраїнських регіонів.

Рубо Іван Маркович (1786-1852 рр.) належав до тих визначних іноземних купців, які приїхавши з-за кордону (в даному випадку Франції) в Україну, поселялись тут назавжди. З 1803 р. він проживав у Одесі. Протягом майже 40-літнього перебування в місті користувався незмінним авторитетом серед колег і доброзичливим ставленням до нього вищого керівництва південного краю: герцога Рішельє, графа Ланжерона, князя М.Воронцова. Співгромадяни з великою довірою періодично обирали його на різні відповідальні посади. Іван Маркович вирізнявся доброчинністю й меценатством. Чи не першим заснував у Одесі спеціалізовану крамницю з продажу книг, до якої частенько навідувався О.Пушкін. Адже при книгарні функціонувала зала для читачів. Тут можна було придбати “свіжі” газети та журнали, почути новини, під заставу отримати книги [686, с. 1] ⁶³⁰.

Рубо просто не міг не займатися торгівлею хлібом , бо велику увагу приділяв покращенню ведення сільського господарства як у своїх маєтках,

⁶²⁹ Боханов А.Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX –начало XX в.) // Исторические записки.- М.,1986.-Т.114.- С.278.

⁶³⁰ Фельдман В.С. “...Близ переплетчика Вольтера” // Знамя коммунизма, 1987.- 4 июля.– С. 1.

так і в цілому на території Новоросії. Очевидно, саме тому, новостворене “Товариство сільського господарства Південної Росії” в 1829 р. розпочало конкурсне випробування плугів з угідь Івана Марковича. Представлений ним великий плуг фахівці визнали досить зручним для обробітку місцевих ґрунтів, а тому рекомендували для масового виготовлення та широкого застосування.

15 травня 1830 р. І.Рубо обрано дійсним членом “Товариства сільського господарства Південної Росії”, співпрацюючи з яким той зробив чимало для “опанування” ринків на території й за межами імперії, розвитку шовківництва та поширення знань про раціональний обробіток місцевих ґрунтів. У 1832 р. його нагородили срібним кубком за регіональне впровадження кращих сортів озимої пшениці [377, с. 70, 71; 158, с. 124, 125; 168, с. 126]⁶³¹. Також він отримав урядові нагороди за здобутки в галузі лісництва та виноградарства за суспільні “корисні справи” та “приборкання епідемії чуми”. В зв’язку з останнім йому довелося бути навіть “комісаром” (керівником) одного з кварталів Молдаванки* у період боротьби зі страшною хворобою (1837 р.) [223, с. 1]⁶³². Того ж року І.Рубо й ще семи відомим купцям, згідно імператорського указу, вперше в історії Одеси було присвоєно звання “Почесний громадянин” міста. Смерть Івана Марковича Рубо набула широкого суспільного резонансу, що засвідчив некролог про нього в

⁶³¹Боровский М.П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1823-1878 год.- Одесса, 1878.-С.70, 71; Документ представленный Рубо на основании указа от 14 сентября 1828 года // ЛОСХЮР, 1835. - №2.- С.124, 125; Заключение комиссии ежегодно назначаемой Обществом для рассмотрения прав лиц, представляемых к наградам по силе указа от 14 сентября 1828 год // Там само .- С.126.

* Передмістя Одеси.

⁶³²О праве на почетное гражданство купцов льготных городов Новороссийского края // Одесский вестник, 1837. – 4 августа.– С. 1.

столичному, історико-політичному і літературному часописі “Сын Отечества” [545, с. 52]⁶³³.

В чомусь унікальною, а подекуди характерною, слід вважати історію життя вихідця з Росії *Шипова Миколи Миколайовича* (1802-1882 рр.) – спочатку безграмотного селянина-кріпака, а потім одного з найзаможніших торговців-оптовиків на Півдні України, автора мемуарів. Він народився в с. Виїзне Арзамаського повіту Нижегородської губернії в маєтку відомих на той час поміщиків Салтикових. Місцевий управляючий і бурмістр за відсутності господарів* так утискували селян, що ті нерідко тікали [711, с. 388]⁶³⁴. Зокрема М.Шипов у 1832 р. таємно, під чужим прізвищем переселився до Молдови. Проте його незабаром розшукали, засудили і повернули Салтикову. В 1844 р. він знову втік, але вже на Кавказ, де навмисно потрапив у полон до горців. 1846 р. М.Шипов у статусі вихідця з полону отримав свободу – став вільним громадянином Російської імперії і активно зайнявся торгівлею. Необхідно зазначити й те, що, незважаючи на факт перебування Миколи Миколайовича та його батька в кріпацькій залежності, вони були досить заможними завдяки торгівлі худобою, салом, шкірою, хутром тощо. Нерідко використовували працю близько 20 робітників по найму. Син комерційні навички опановував з раннього дитинства. Причому своєму поміщику Шипови спланували щорічний оброк понад 5 тис. крб. асигнаціями [711, с. 391]⁶³⁵. Професійну діяльність вони проводили головним чином у Симбірській та Оренбурзькій губерніях. Після смерті батька Микола Миколайович все більше уваги приділяв ринкам Новоросії, а особливо місту-порту Одесі. В кінці 40-х років він переселився до Херсону, купив тут невеликий будинок

⁶³³ Некролог // Сын Отечества.- СПб., 1852.- №5.- С.52.

* Поміщик Салтиков з родиною найчастіше проживав під Москвою.

⁶³⁴ Шипов Н.Н. История моей жизни/ Серия: Русские мемуары, дневники, письма и материалы. – М.-Л.,1933.-С.388.

⁶³⁵ Там само. – С.391.

і записався до “товариства” місцевого міщанства. Незабаром він став одним з провідних купців у галузі хлібної торгівлі, роз’їжджав по Таврійській губернії, відвідував Передкавказзя, міста Приазов’я, Кишенів та ін. У період Кримської війни супроводжував російську армію й постачав її збіжжям і різним продовольством [445, с. 181]⁶³⁶.

На яскравому прикладі біографії М.Шипова можна чітко простежити як саме вихідці з Росії (в даному випадку кріпосний селянин) поетапно перетворювалися в південноукраїнських міщан, а потім купців 1-ої гільдії й опановували хлібні ринки Новоросії.

Цікаві відомості зібрало в свій час Київське жандармське управління про К.Яхненка – відомого далеко за межами України цукрозаводчика. В них, зокрема, йшлося про те, що «Яхно, одесский первой гильдии купец, имеет в Черкасском уезде три сахарные завода, соперничающие заводу графа Бобринского. На них выделяется рафенату до 250 000 пудов в год. Происхождения Яхно *из крепосных крестьян*. В молодости своей он занимался шитьем сапогов; потом торговал скотом, *пшеницей*, а теперь полагают капитал его простирающимся до миллиона рублей серебром; Яхно имеет помощниками родных племянников своих, трех братьев Симеренко*, окончивших воспитание в комерческом училище» [132, арк. 20]⁶³⁷.

Таким чином, незважаючи на те, що в сфері торгівлі були задіяні представники різних соціальних верств і прошарків суспільства, найкращими професіоналами серед них слід вважати купців. На відміну від інших, безпосередньо купівля – продаж різноманітних товарів являли

⁶³⁶ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг.- М., 1981.- С.181.

* Отец их был крепостным князя Воронцова.

⁶³⁷ Гуржий И.А. Распространение и характер мелкой крестьянской промышленности в дореформенном селе Украины // Особовий архів чл.- кор. АН УРСР І.О.Гуржія. – Папка «Матеріали та рукописи». – Арк. 20.

собою головний, чи не єдиний, засіб для їх існування, вдоволення насущних і навіть духовних потреб. Водночас, не будучи безпосереднім виробником матеріальних благ, «професіонал-реалізатор» став не лише досвідченим посередником (хоча і не єдиним!) у процесі товар – гроші – товар, а й досить впливовою серед населення, фінансово забезпеченою та порівняно незалежною особою. Фактично «звільнивши» поміщика, селянина, козака чи міщанина від обтяжливих транспортування промислових виробів чи сільськогосподарської продукції, необхідності пошуків ринків і вивчення кон'юнктури тощо, він практично жив за рахунок надання їм своїх «послуг».

Купці, а також і різного роду скупники регулярно з'являлися не тільки на «малих» місцевих ярмарках і торгах. Вони не «лінувалися» об'їжджати й окремі, часом не значні, господарства в багатьох губерніях і повітах України. При цьому, вміло використовуючи існуючу різницю цін на хліб, скуповували його, а потім продавали з великою вигодою для себе. В гонитві за надприбутками, купці інколи навіть «перекривали» конкурентам шляхи до найбільших торгових осередків і, зокрема, південноукраїнських міст-портів з однією метою: подешевше придбати сільськогосподарську продукцію, яку везли безпосередні виробники чи чумаки.

Безпосередньо купці в Російській імперії й відповідно в Південній Україні організаційно оформилися як єдиний стан у другій половині XVIII ст., поділені вищою владою на окремі гільдії. Тому в XIX ст. вони вже ввійшли цілком означеною потужною силою, яка на своїй дорозі набувала все нові кадри, а також поступово відвойовувала кращі позиції. Характерним стало те, що від середини 20-х років у оподаткуванні курецтва почав відбуватися «крен» у бік поліпшення й уніфікування умов для занять його профільною діяльністю. Це, зрозуміло, зумовило масовий перехід у гільдійські групи представників різних верств і прошарків, причому багатьох національностей: окрім власне українців і росіян, євреїв,

греків, поляків, болгар, сербів, німців і інших. І в подальшому купецтво продовжувало являти собою дуже неоднорідне середовище, як у етнічному, так і майновому аспектах. Воно чисельно то зростало за рахунок нових членів, то періодично зменшувалося через розорення окремих представників чи бажання їх перейти на статус міщанина, поміщика й т.п. Особливою «рухливістю» відзначався склад найчисельнішої третьої гільдії. Пороте, за будь-яких умов, спостерігалася чітка тенденція до загального зростання кількості купців. Яскравим показником можуть бути дані стосовно 1815-1833 рр., коли загальний приріст населення в Україні становив усього 16%, а купецький стан збільшився на 77%. Вони переконливо свідчать про залучення в процес розвитку буржуазних відносин і накопичення капіталу величезної частини дорослого населення. Крім того, до них слід ще додати масу офіційно незареєстрованих громадян, які, згідно тогочасної термінології, «бавилися купецьким промислом», але не вважалися «справжніми» негоціантами.

Протягом усього XIX ст. відбувався поступовий процес зближення в статусі «першостатейних» купців і дворянства, що крім економічних і правових пільг надавало першим й певне моральне задоволення, додавало наснаги у боротьбі за вищі щаблі на ієрархічній драбині суспільства. При цьому немаловажну роль відіграло надання різних почесних звань і отримання урядових нагород за визначні досягнення в сфері торгівлі, зокрема й збіжжям. В результаті такі купці звільнялися від подушного збору, служби в армії, тілесних покарань, а також набували право брати участь у муніципальних виборах у містах, де знаходилася їхня власність, бути обраними на громадські посади.

Водночас, на середину XIX ст. особливо помітною стала «становова» різниця між купецтвом і міщанством, незважаючи навіть на те, що ті й інші здебільшого мешкали в містах і містечках, нерідко поряд торгували хлібом на базарах і ярмарках.

§4.4. Форми та значення посередництва

Зрозуміло, що найбільшими посередниками в торгівлі збіжжям між безпосередніми виробниками, власниками маєтків і ринками були купці, яким у нашій роботі присвячено спеціальний підрозділ. Окрім їх безпосередньої діяльності існували й інші форми посередництва, про які частково вже зазначалося. Зокрема, поняття скупщик: воно не мало чітко сформульованого соціально-економічного «обрису», а тому могло поширюватися на представників різних прошарків тогочасного суспільства, котрі на певний момент займалися купівлею-продажем. Причому, за умов дрібного й найдрібнішого селянського виробництва, в міру зростання необхідності оптового збуту, що було пов'язане з поступовим розширенням внутрішньої мережі ярмарків, торгів і базарів, скупщики дедалі більше перебирали на себе роздрібну торгівлю. При цьому, певну позитивну роль, незважаючи на свої примітивні форми, на дрібних місцевих ринках відігравали *торговий* і *лихварський* капітали. Простежувалася й певна закономірність: чим «глухіше» і віддаленіше знаходилося село від торгових осередків, чим менше воно підпадало під вплив «нових капіталістичних порядків» (залізниць, великого товарного землеробства, тощо), - тим сильніше відчувалася монополія місцевих «бізнесменів» і залежність від них околиць селян. Причому, така «монополія» та «залежність» могли набувати найгрубіших проявів. Число цих, за виразом В. Леніна, «дрібних п'явок», порівняно з мізерною кількістю продукції у селян, було досить значним. Корінні жителі придумували їм різні назви: «прасоли», «шибаї», «щетинники», «маяки», «іваші», «булини» і т.п. Домінування натурального господарства, зумовлюючи недостатню кількість наявних грошей, а тому їх дорожнечу на селі, вело до надмірного зростання значення всіх цих «куркулів», що нерідко не відповідало розмірам вкладених ними капіталів. Часто стосунки між безпосереднім виробником і посередником перетворювались у форму кабали. Разом з тим, на той період (і навіть набагато раніше)

розвиток буржуазних відносин практично не міг відбуватися без дрібних торгівців і скупщиків, котрі стали «хазяями» невеликих сільських і містечкових ярмарків, торгів і базарів.

Використовуючи значну різницю цін на збіжжя в різних місцевостях і в певні пори року, скупщики навідувалися на різні ярмарки, торги та базари й скуповували його в приїжджих безпосередніх виробників, щоб потім перепродати з великою вигодою для себе. Придбавши велику кількість хліба, вони незабаром перепродували його на найголовніших ринках оптовим торговцям і підрядчикам. Обсяги таких обороток досягали сотень, а то і тисяч четвертей. Найбільш активно посередники діяли в серпні – вересні, коли селянин особливо потребував потрібні грошей для сплати податків і розрахунків з поміщиками. Тому вони продавали хліб нового врожаю за мізерні кошти. Зокрема на території Катеринославщини й Херсонщини перепродажем збіжжя професійно займалися комісіонери, маклери, «агенти», фактори та торгівці, яких жителі називали «куркулями» [418, с. 240]⁶³⁸. Реалізуючи хліб у містах-портах «великим» торговцям, вони отримували чималі прибутки.

Проте слід пам'ятати: в умовах бездоріжжя від малих населених пунктів посередник відігравав і позитивну роль, бо селянин, як правило, не міг навіть тимчасово покинути власне господарство, щоб вивезти хліб на ринок і там витратити час на його реалізацію. В радянській історіографії посередницьку діяльність у цьому контексті здебільшого оцінено негативно. При цьому замовчувався той простий факт, що інакше сільська продукція взагалі могла не дійти до ринку. Не могли часто обійтися без посередника й заможні землевласники, бо в них нерідко виникала нагальна потреба в пошуках більш вигідних місць продажу збіжжяф. Ось як описав дії останнього поміщик О. Міллер у своєму листі

⁶³⁸ Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України. – С. 240.

до родича Г. Нечаєва від 10 грудня 1843 р.: «Цены на хлеб здесь* очень низки, пшеница первого сорта от 14 до 15 руб. четверть... Нельзя вам жаловаться, говоря откровенно, на сию продажу, ибо пшеница ваша и лен почти ниже 3 сорта. Доказательством тому служит, что *маклер Ландау бежал более недели по всем конторам с вашею пшеницею и льном и, наконец, отказался от продажи*»(!) [160, с. 224]⁶³⁹.

В окремих випадках «комісія» посередника становила 2% від реалізованого товару. Правда, господар хліба мав постійно остерігатися, щоб до справи не долучився недосвідчений комісіонер. Нерідко в ролі посередника виступав «благонадежный» торговий дім [160, с. 364]⁶⁴⁰. Арбітром у стосунках безпосередній виробник – поміщик - скупщик міг стати Комерційний суд, але на чесність і порядність його представників годі було сподіватися. «Что делается у нас в Коммерческом суде, – писав управляющий маетком А. Зеньківський 25 грудня 1851 р. з Одеси поміщику Г. Нечаєву, – то на бумаге и объяснить не могу. Скажу только, что вступивший новый председатель Карузд с 15-го числа первою обязанностию себе поставил проверить кассу, но к удивлению его и всех, в ней, *в замен значительных сумм, оказалась одна пустота, перевитая паутиною*. Вследствие такой неожиданности кассир – Стреха взят в острог, Гамалея под присмотром, члены и секретарь подвергнуты наложению ареста на имущество. Для раскрытия же растраченных сум назначена, и действует уже, следственная комиссия, и пока открыты начеты более 100 000 руб. сереб. Это неожиданное происшествие навело на всех служащих в суде ужас... » [160, с. 364]⁶⁴¹.

До торгівлі збіжжям охоче долучилися лихварі, які за умов поширення та поглиблення товарно-грошових відносин на селі мали з того

* Мова йде про Одесу.

⁶³⁹ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 224.

⁶⁴⁰ Там само. – С. 364.

⁶⁴¹ Там само.

неабиякий зиск. Їх діяльність, за висловом К. Маркса, «централізувала грошове майно» там, де засоби виробництва продовжували лишатись роздрібленими. Вона не змінювала способу виробництва, але «присмоктувалася до нього як паразит» і призводила до жалюгідного стану. Саме в такому становищі й відбувався подальший процес відтворення, а в народі зростала ненависть до лихварів. Хоча грошові операції останніх слід вважати одним із дієвих засобів ще більшого збагачення заможних прошарків. Гроші в борг або на хліб примушували потім незалежних селян їх відпрацьовувати в різні способи: орання поля, транспортування зерна на ринки, тощо. Часто-густо лихварями зі значними капіталами ставали розбагатілі односельчані-торгівці, котрі згодом вимагали від своїх боржників виконання певних зобов'язань: не позичати гроші чи зерно ні в кого іншого, крім свого кредитора, не перевозити «чужий» хліб і т.п. На території південних регіонів, а також у деяких інших місцевостях України, спостерігалось таке явище, як надання позики зерна для посіву з тим, щоб позичальник відшкодував її 1/4, 1/3, а то й 1/2 майбутнього врожаю [165, с. 65, 66]⁶⁴². Отже перерозподіл збіжжя відбувався ще до того, як воно з'являлося в землероба. Хліб і земля нерідко ставали заставами при наданні грошей лихварями в кредит під дуже високі відсотки, а тому багато колись «благополучних» господарств розорялися.

Особливо помітну роль посередники відігравали в чумацтві, бо візники практично завжди гостро потребували наявних грошей. Ставши боржниками, зокрема, скупщиків збіжжя, вони вже мусили підкорюватися своїм кредиторам і спрямовувати перевезення вантажів у вигідному для тих напрямку, особливо міста-порти. Наприклад, на Херсонщині, посередник міг очікувати протягом року слушного моменту, щоб скористатися крайньою нуждою землероба й запропонувати йому свої

⁶⁴² ЖМГИ, 1854. – № 3. – Отд. 2. – С. 65, 66.

«послуги», а потім мало-помалу закабаливши того, примусити транспортувати власний хліб за безцінь [713, с. 282]⁶⁴³.

Причому і серед скупщиків існувало значне розшарування. Найбільш заможні серед них вже «не моталися» особисто по різних «усюдинам», а для скупівлі хліба по селах наймали прикажчиків. Ті ж, у свою чергу, взимку (перед настанням строку сплати податків) починали «полювати» на фурщиків, щоб вигідно домовитися з ними на перевезення товарів наступної весни. Потребуючи гроші, чумаки погоджувалися навіть на сумнівні умови контрактів. Отримавши задатки, вони нерідко потрапляли у залежність посередника на цілий сезон. Адже домовившись узимку, чумаки втрачали приблизно 30-50% від того, що могли заробити, уклавши угоду весною [608, с. 25; 712, с. 458; 726, с. 224]⁶⁴⁴.

З метою полегшення умовляння візників, наймачі або їх довірені особи, споювали чумаків, давали щедрі обіцянки щодо заробітку, а то й «тиснули» на тих через підкуплених представників місцевої влади. Раз «опікшись» на виконанні таких контрактів, чумаки через матеріальну безвиходь знову мусили найматися до хазяїв товарів, хоч інколи це загрожувало їм остаточним розоренням [641, с. 98]⁶⁴⁵. До того додавалися непередбачувані при транспортуванні втрати зерна через непогоду чи крадіжки, необхідність наймати «чужі» фури, через невистачання власних, тощо [160, с. 311]⁶⁴⁶.

Важливо ще раз наголосити на тому, що радянська історіографія, виходячи з постулатів марксистсько-ленінської методології, різко негативно оцінювала роль посередництва в сфері купівлі-продажу. Тільки

⁶⁴³ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч. 1. – С. 282.

⁶⁴⁴ Русский дневник, 1859. – № 65. – С. 25; Шмидт А. Об улучшении перевозочных средств в Южной России, 1860. – Т. 27. – С. 458; Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – С. 224.

⁶⁴⁵ Слабеев І.С. Назв. праця. – С. 98.

⁶⁴⁶ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 311.

в новітній історичній науці оцінки такої діяльності набули позитиву. Так, В. Шевченко в своїй статті про соціально-економічні передумови скасування кріпосного права назвав посередників, які займалися перекупкою різноманітних товарів для реалізації на ярмарках, базарах та торгах *«своєрідними керманичами в розширенні участі України у зовнішній та внутрішній торгівлі Російської імперії й особливо в формуванні власного національного ринку»*. Причому, поряд з традиційними для «давньої» української торгівлі купцями та просолами й особливо чумаками, вчений у дореформений період виділив появу нових категорій перекупників: куркулів, офенів, тарханів і т. п. На думку В. Шевченка, особливо інтенсивно формувався прошарок куркулів, котрі після скасування кріпацтва почали відігравати помітну роль у «капіталізації» як села у цілому, так і сільського господарства зокрема [707, с. 142]⁶⁴⁷.

З певним обумовленням така характеристика, на наш погляд, дійсно відображає місце посередництва в розвитку товарно-грошових відносин на селі, зокрема в сфері купівлі-продажу збіжжя. Адже більшість великих землевласників протягом усього XIX ст. продовжувала вести свої господарства старими рутинними способами, прагнучи збільшити їх прибутковість не за рахунок нововведень, а інтенсифікації кріпосної праці в формі «урочної» та «місячної» панщини, що з'явилася на межі 40-х і 50-х років [418, с. 78, 79]⁶⁴⁸. Тому-то, як нам здається, саме поміщицькі маєтки, котрі в першу чергу охопила економічна криза, потребували участі посередника з його «додатковим» капіталом, професійними навичками, з кращим знанням кон'юнктури ринку, а головне – «рухливістю» в бажанні заробити гроші. Посередник, особливо дрібний і

⁶⁴⁷ Шевченко В.М. Передумови скасування кріпацтва (соціально-економічний аспект) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 142.

⁶⁴⁸ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України. – С. 78, 79.

не зв'язаний особистим господарством, міг більш вільно й на довші терміни їздити в торгових справах, відвідувати найвіддаленіші місцевості, де скуповував хліб у найвигідніший для себе спосіб. А умова для всього цього існувала лише одна – наявність певної суми грошей.

«Послуг» посередника потребували й селяни і в першу чергу ті, котрі були «прикріплені» до землі, сильніше залежали від волі «свого» пана, не мали можливості вільного пересування по території імперії, не кажучи вже про зарубіжжя. Крім того, нерідка відсутність власних підвод унеможлиблювала їх спроби реалізувати власноруч вирощене зерно на більш-менш віддалених торгових осередках, де ціна на нього була помітно вищою. В Російській імперії на передодні скасування кріпосного права таких обмежень зазнавало понад 70% селян [683, с. 15]⁶⁴⁹.

Діяльність посередників значною мірою опосередковано впливала і на розвиток системи кредитування в країні, розгалуженню та зміцненню банківської мережі. Правда, паралельно зростала заборгованість поміщиків і інших осіб як кредитним установам, так і приватним кредиторам. Через що посередникам у руки часто потрапляли «кріпосні душі», чужі маєтки і врожаї. Й коли врахувати той факт, що в Російській імперії на 1833 р. з 127 тис. дворянських родин у 18 тис. відібрали за борги кріпаків, а в 1859 р. таких «постраждалих» вже налічувалося понад 27 тис. (або 21, 3% від їх загальної чисельності), то можна лише уявити скільки тисяч господарств змінило власників і можливо відійшло від виробництва зерна на ринок. На передодні реформи сума боргів поміщиків, у яких маєтки були закладені лише в кредитних установах, досягла 425 тис. карб., що вдвічі перевищувало річний прибуток державного бюджету [683, с. 15]⁶⁵⁰.

На масштаби посередництва, безперечно, впливали кризові явища, стихійні лиха, війни, тощо. Наприклад у роки Кримської війни, у

⁶⁴⁹ Федоров В.А. История России: 1861-1917. – М., 2000. – С. 15.

⁶⁵⁰ Там само.

порівнянні з довоєнним періодом, вивіз хліба за кордон (отже і внутрішні перевезення) скоротився в 13 разів [516, с. 10, 11]⁶⁵¹. Це, зрозуміло, не могло не зумовити зменшення потреб у «других руках» при доставці збіжжя на ринки збуту, посилити конкуренцію на шляху його реалізації.

В цьому контексті важлива позиція царського уряду, який починаючи ще з XVIII ст. прагнув якомога більше усунути кількість ланок на шляху хліба від виробника до споживача [698, с. 170, 171]⁶⁵². В 1725 р. навіть був оприлюднений указ, потім підтверджений у 1754 р., про заборону купцям їздити «в уезды и на дорогах, кроме указанных мест, у самих продавцов отнюдь не перекупать» хліб і «съестные припасы». Заборонялося на ярмарках і базарах до полудня здійснювати оптові закупки, лише потім «на рынках давалась воля всем невозбранно». «А буде онде перекупици и промышленники вышеозначенные неуказные часы и в уезды отъезжать и закупать, и с продавцами согласие и взятки иметь будут. И у таких по поиме их взято будет все то, что купил, из которого половину на гошпиталь, а другая половина отдана будет доносителю». На той час цей указ мав досить дієву силу. На середину ж XIX ст. сталися значні послаблення в цій царині з боку уряду, бо фактичних прикладів конфіскації купленого товару через якісь правопорушення посередників, нами виявлено не багато. Хоча І. Ковальченко та Л. Мілов вважали, що навіть через 100 років ця проблема продовжувала хвилювати суспільство й знаходила відгук у публіцистиці 40-50-х років. Бо власне через це «процес консолідації обласних, а потім регіональних ринків відбувався надзвичайно повільно» [493, с. 228, 229]⁶⁵³.

⁶⁵¹ Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991. – С. 10, 11.

⁶⁵² Чулков М.Д. Историческое описание Российской комерции при всех портах и границах. – СПб., 1786. – Т. VI. – Кн. 1. – С. 171, 172.

⁶⁵³ Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века. – С. 228, 229.

Таким чином, у ХІХ ст. посередництво в багатьох випадках вже неодмінним атрибутом більшості торгових операцій зі збіжжям, помітно, в цілому позитивно, впливало на розвиток буржуазних відносин на селі Південної України. Цим видом діяльності могли займатися представники фактично всіх груп тогочасного суспільства. За умов існування дрібного та найдрібнішого товарного виробництва вони дедалі більше перебирали на себе такий вид купівлі – продажу, як роздрібний. При цьому певну позитивну роль на порівняно малих місцевих ринках відігравали торговий і лихварські капітали, незважаючи на свої примітивні форми й незначні обсяги. Чим віддаленіше знаходилося населення від торгових осередків, чим менше воно потрапляло в орбіту функціонування «нових капіталістичних порядків», тим сильнішим був вплив корінних «бізнесменів» і залежність від них околических безпосередніх виробників. Причому, в окремих випадках такі «монополія» та «підпорядкованість» могли набувати форми найгрубішого визиску, а взаємини посередника та його потенційного «підопічного» – відвертої кабали. Разом з тим, наявність дрібних реалізаторів і скупників – це невід’ємна умова існування невеликих сільських і містечкових ярмарків, торгів і базарів, на яких ті ставали повноправними «хазяями». Як правило, придбавши певну кількість хліба, вони незабаром перепродували його на найголовніших ринках оптовим торговцям і підрядникам, там, де ціна була набагато більшою. За таких умов їх прибутки перевищували витрати в декілька разів, а обсяги реалізованого збіжжя досягали сотень, а то і тисяч четвертей. Найактивніше діяльність посередників проявлялася в серпні – вересні, коли були вже зібрані врожаї, а безпосередній виробник особливо потребував грошей для сплати податків і розрахунків зі своїм поміщиком. Це неабияк знижувало ціну на зернові. На території південних регіонів осіб, які професійно займалися перепродажем хліба, називали комісонерами, маклерами, «агентами», факторами, куркулями і т.п. Позитивним же було те, що за умов бездоріжжя, коли селянин не міг

навіть тимчасово залишити власне господарство, щоб вивезти хліб на ринок і там витратити час на його реалізацію, а «справжнього» купця не цікавили дрібні операції, посередник міг проникнути до самої глибинки, до найвіддаленіших регіонів.

Особливу роль посередники відігравали в чумацтві, бо в процесі первісного накопичення капіталу візники практично завжди гостро потребували наявні гроші. І вже опинившись у становищі боржника, зокрема, скупщиків збіжжя, вони, як правило, мусили коритися вимогам своїх кредиторів і спрямовувати транспортування вантажів у вигідному для тих напрямку, особливо в міста-порти, а також реалізовувати хліб за визначену наперед ціну, яка в деяких випадках перевищувала встановлену на ринку.

Певною мірою діяльність посередників впливала й на розвиток кредитування в країні, розгалуженню та зміцненню банківської системи. За деяких обставин у їх руки потрапляли чужі «кріпосні душі», чужі маєтки та врожаї. Тоді вони з «простих» реалізаторів перетворювалися в осіб, втягнених у більш складний процес, а то й на поміщиків.

Розділ V. Процес, характер і фактори ціноутворення

§5.1. Внутрішні ціни на хліб і їх регіональна специфіка

За переконанням відомого російського економіста середини XIX ст. О.Егунова «сухе, вузьке на перший погляд питання про ціни на хліб під впливом аналізу стає живим, широким і дуже складним, як саме життя» [450, с. V]⁶⁵⁴. З цим твердженням важко не погодитися, адже вартість збіжжя як у дзеркалі відображувала соціально-економічний розвиток країни: застої, підйоми, спади, кризи, політику влади, потреби ринків і людей. Навіть створювала відповідні загальні настрої в суспільстві, окремих громадян. Так, у листі від 4 березня 1849 р. А.Нечаєва із заздністю написала своєму чоловіку Глібу Васильовичу про удачливого знайомого поміщика: «Щаслив барон (!) Местмахер, продал пшеницу 3500 чет[вертей] по 22 руб[ля] асс[игнациями], да еще во ожидании присылки 5000 чет. Вот как люди хозяйствуют...» (м. Одеса) [160, с. 321]⁶⁵⁵.

Динаміка регіональних цін була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того всеімперському. *Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок.* Ціни на збіжжя є важливим показником продуктивності діяльності безпосередніх виробників і усіх учасників купівлі-продажу, змін у витратах виробництва в землеробстві, динаміки заробітної платні в сільському господарстві, торгових оборотів, тощо.

В країнах, де переважало дрібне селянське землеволодіння, на відміну від розвинутих капіталістичних, ціна на хліб, як правило, була

⁶⁵⁴ Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М., 1855. – Вып. 1. – С. V.

⁶⁵⁵ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 321.

нижчою. Частина додаткової праці безпосередніх виробників, які працюють за самих несприятливих умов, суспільству надається безкоштовно, а тому вона не бере участі в регулюванні цін виробництва або утворенні вартості взагалі. До першого типу країн, зрозуміло, належала і Російська імперія. Низька органічна будова приватного капіталу дозволяла навіть селянину в процесі розвинутого товарного виробництва зберігати порівняно значну незалежність господарства від впливів законів вартості за рахунок зменшення норм особистого споживання. В результаті він міг продавати свою продукцію не тільки нижче натуральної вартості, але й менше за власні витрати. Кріпака чи державного селянина змушувала таке чинити необхідність сплати оброку або «загальнонародних» податків.

Тому не дивно, що царський уряд прискіпливо ставився до всіляких чинників цінотворення, стежив за ним. Ще в 1767 р. за наказом Катерини II Сенат за допомогою масового анкетування почав збирати відомості з різних місцевостей про причини зростання вартості збіжжя, а також міркування з цього приводу тамтешнього чиновництва й «обивателів» різних рангів щодо такого явища. В результаті аналізу отриманої інформації Сенат дійшов такого висновку: ціна зросла через підвищення попиту на хліб. З одного боку, – позитивного, це сталося внаслідок закономірного розвитку сільського господарства, з іншого, – негативного, – через недороди в багатьох регіонах імперії [70, арк. 1; 535, с. 89-104]⁶⁵⁶.

Говорячи про ціни на збіжжя, слід зазначити ще раз: вони мали декілька категорій. Адже існувала цілком природна різниця між тими, які встановлювалися на місцевому базарі (ярмарку, торгу), куди звозили хліб безпосередні виробники (якщо купець чи посередник, то вже дорожче); на біржі під час прийомки, а потім реалізації; в крамниці або магазині. Ціна

⁶⁵⁶ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Спр. 1651. – Ч. 1-6. – Арк. 1; Миронов Б.Н.

Статистическая обработка ответов на сенатскую анкету 1767 г. // Математические методы в исторических исследованиях. – М., 1972. – С. 89-104.

також залежала від обсягів партій. Вище вже наводилися приклади про те, наскільки знижувалася, зокрема, вартість пшениці, коли вона скуповувалася з човнів чи потягів ще на підвозі до міста – пункту призначення. А «рапорт» Херсонської казенної палати 1857-1860 рр. яскраво переконує в тому, як саме ціни залежали від якості й кількості врожаїв [74, арк. 1-2]⁶⁵⁷.

Зрозуміло й те, що в міру пройденого шляху від виробника до споживача, відбувалося поступове зростання ціни, бо до грошей, отриманих першим, додавалися витрати на транспортування, збереження та очищення зерна, прибуток реалізатора тощо. Останнім етапом у «першому потоці» товарного хліба на внутрішньому споживчому ринку ставала роздрібна купівля-продаж, отже встановлювалася й роздрібна ціна. На зовнішньому ринку останньою ланкою, як правило, була біржа (торгова фірма чи «дом»), коли визначалася біржова ціна в портах, або інших осередках.

На території Південної України, як ми бачили вище, «рух» хліба проходив досить складно. З одного боку, маса безпосередніх виробників сама купувала хліб у перекупників (для власного харчування чи на годівлю худоби), з іншого боку, найзаможніші серед них, а також поміщики продавали його купцям (посередникам). Унаслідок цього частина збіжжя потрапляла в райони споживання з місцевостей, де його вирощували по оптовій ціні, а інша – від тамтешніх виробників по заготівельній ціні, яка, як правило, збігалася з оптовою ціною хліба, що привозився. В результаті оптові ціни в споживчих районах і там, де його виробляли часто-густо співпадали.

⁶⁵⁷ РДІА. – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 823. – Арк. 1-2.

Згідно даних по всій території європейської частини Російської імперії, які навів у своїй монографії Б.Міронов*, можна виділити декілька періодів у коливанні цін на хліб:

1761 – 1810 рр. – зростання; 1811 – 1830 рр. – зниження;

1831 – 1880 рр. – зростання; 1881 – 1900 рр. – зниження;

1901 – 1914 рр. – зростання [536, с. 45]⁶⁵⁸.

Отже, коливання цін мало цілком «революційний» характер і яскраво виражену циклічну природу. Причому, протягом 1761 – 1810 рр. вони зросли порівняно з середніми показниками 1731-1760 рр. більше ніж удвічі – на 110%, а порівняно з 1707-1730 рр. – майже втричі, на 190%. У 1811 – 1830 рр. ціни знизилися на 18%, коли їх порівняти з початком ХІХ ст. Протягом же 1831 – 1880 рр. вони знову зросли на 46%. Цікаво й те, що в період світової аграрної кризи (1881-1900 рр.) вартість хліба практично не змінилася.

Характерно, що на початку ХІХ ст. рівень цін на жито в Житомирі, Кам'янець-Подільському, Катеринославі, Києві, Полтаві, Харкові й Чернігові, котрі представляли фактично всі основні українські регіони, коливався в межах 793-1077 коп. за четверть, що в цілому різко відрізнявся від показника в містах Центрально-чорноземного району Росії. Означений рівень практично збігався з Центрально-промисловим районом імперії (980-1240 коп.). По деяким містам Південної України маємо такі показники середніх цін на жито в 1809-1819 рр. (коп. асигнаціями за четверть): Симферополь – 1091, Херсон – 867, Катеринослав – 745 [493, с. 123, 124]⁶⁵⁹. Причому, динаміка їх руху

* Сюди вчений відніс і «Степовий район» – Бессарабську, Катеринославську та Таврійську губернії.

⁶⁵⁸ Міронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). – Ленинград, 1985. – С. 45.

⁶⁵⁹ Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX в.: Опыт количественного анализа. – М., 1974. – С. 123, 124.

найменшою була в Катеринославі – всього 3,4 по коефіцієнту, найбільшою в Херсоні – 52,4, а в Симферополі – середньою (34,8 по коефіцієнту) [493, с. 126]⁶⁶⁰.

Схожі дані маємо й по вівсу в ті ж роки: Симферополь – 810, Херсон – 669, Катеринослав – 411 (коп. за четверть). В цих містах ціни на такий вид збіжжя за своїм рівнем займають порівняно високе місце, чим можна було очікувати, судячи з їх місця, котре вони посідали по показниках жита в загальній структурі європейської частини імперії [493, с. 140]⁶⁶¹.

Важливо зазначити окремо про коливання сеередніх цін на пшеницю на території європейської частини імперії. До кінця XVIII ст. домінуючою культурою в попиті слід вважати жито. На початку XIX ст. пшениця коштувала вже дорожче «сірих» хлібів приблизно вдвічі, в 1810-1880 рр. у 1,5 рази, а на початку XX ст. – всього на 30%. На її вартість впливав той фактор, що пшеничний хліб рідше вживався основною масою населення (особливо збіднілим селянством), а тому ціни на нього порівняно з витратами на виробництво були досить високими. Крім того, пшениця з кінця XVIII ст. серед збіжжя перетворилася на головну експортну культуру, внаслідок чого користувалася підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках [536, с. 50]⁶⁶². Цей факт знайшов відображення в листі поміщиці А.Нечаєвої до свого чоловіка від 7 листопада 1845 р.: «Хлеб в Одессу отправлен 1-го числа сего месяца, а также и Клим*, для перегрузки в Херсон... Я ездила в Борисоглебовку, для побуждения в скорейшем, в большом количестве отправки ценного хлеба, ибо, по моему совету, был нанят и третий дуб в Никиполе, и Евграф Михайлович** хотел грузить просом, но я настояла собрать всех

⁶⁶⁰ Там само. – С. 126.

⁶⁶¹ Там само. – С. 140.

⁶⁶² Миронов Б.Н. Указ. соч. – С. 50.

* Помічник по господарству, кріпосний Нечаєвих.

** Управитель по маєтку.

людей и намолотить 100 четвер[тей] недостававшего груза красною пшеницею, чтобы иметь более денег для общего нашего спокойствия...» [160, с. 234]⁶⁶³.

З 80-х років XIX ст. помітно зріс попит на ячмінь і ця культура до початку Першої світової війни стає ледь не домінуючою на ринках імперії.

При цьому важливо виявити закономірність еволюції регіональних цін на хліб у кінці XVIII – на початку XX ст., щоб чіткіше визначити «місце» України, зокрема її Півдня, в загальній структурі цінотворення. Скористаємося для цього таблицею, яку склав на основі архівних матеріалів Б.Миронов [536, с. 54-55]⁶⁶⁴

Таблиця. Індекс роздрібних цін по імперії в 1791-1910 рр.

Райони	1791- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850	1851- 1860
Північний	594	718	641	564	658	666	726
Східний	559	531	426	386	561	522	545
Південно-Східний	619	578	504	464	748	740	837
Волзький	510	536	449	394	603	596	619
Центрально- Чорноземний	504	540	504	458	676	613	788
Центрально- Нечорноземний	588	629	577	518	672	630	752
Прибалтійський	140	176	147	121	141	149	168
Західний	212	241	198	147	180	207	296
«Український»*	427	601	555	454	662	583	787

⁶⁶³ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 234.

⁶⁶⁴ Миронов Б.Н. Указ. соч. – С. 54-55.

* Під «Українським районом» названий автор розуміє Полтавську та Чернігівську губернії, а під «Південно-Західним» – Волинську, подільську та Київську губернії. Щодо «Степного району» пояснювалося вище.

«Південно-Західний»*	387	787	600	496	610	685	988
Степний	507	631	598	596	880	785	1045
Західний Сибір	765	1016	904	719	931	1058	1202
Східний Сибір	334	335	320	225	365	483	335
Європейська Росія (без Польщі та Фінляндії)	613	714	635	547	720	688	856

Цікаво те, що за індексом середніх цін на збіжжя серед названих «районів» перші три місця в кінці XVIII – на початку XIX ст. займали Північний, Центрально-Нечорноземний і Східний, а «Степний», Південно-Західний і «Український» посіли відповідно шосте, восьме та дев'яте місця. На початок XX ст. ситуація повністю змінилася: Південно-Західний регіон «вийшов» за цими показниками на перше місце, «Український» – на друге, а «Степний» – на четверте.

Факторів, що впливали на кардинальну еволюцію вартості хліба, було декілька. *По-перше*, для XVIII ст. чітко проявлялася така закономірність: чим далі на Північ і західніше знаходився певний регіон, тим більше виявлявся приріст цін. Таке явище, насамперед, пояснювалося виходом Росії до Балтійського моря, а звідти на європейський ринок у результаті перемоги в Північній війні 1700-1721 рр. Імперія здобула (побудувала) великі міста-порти: Ригу, Ревель, Петербург. До того ж додавалася участь біломорських портів. При цьому Прибалтика, де спостерігався найнижчий приріст цін, ще до приєднання до Російської імперії органічно мала торгові виходи на Західну Європу, узгоджений з її ринками індекс вартості хліба. Зрозуміло, що «райони», з яких вивозили збіжжя, повинні були мати менші ціни на нього, ніж ті місцевості, куди воно ввозилося.

По-друге, протягом ХІХ – початку ХХ ст. ціни формувалися в процесі бурхливого розвитку торгівлі внаслідок приєднання Північного Причорномор'я та Приазов'я та інтенсивного формування цілісної системи залізниць (особливо після реформи 1861 р.). Зміна шляхів у напрямку на території південних губерній зумовила те, що збут зернових тут поступово почав перевищувати 50% їх загальної реалізації в імперії. Так, ціни на експорт у портах Чорного моря в першій третині ХІХ ст. у 2,3 рази були нижчими, ніж у портах Балтики, на середину століття – вони поступово «вирівнюються», а в 80-х роках стають майже тотожними. Причому в міру здешевлення фрахту в чорноморських портах і поставок, експортні ціни все більше «зближались» зі східноєвропейськими. А в південноукраїнських губерніях, які виробляли хліб і продавали його за кордон, «внутрішні» ціни «тяглися» до експортних, тобто – західноєвропейських.

По-третє, принципове значення мали, так би мовити, встановлені «початкові» ціни. Більш «дешевше» збіжжя Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської та Київської губерній у кінці ХVІІІ ст., як менш віддалених від чорноморських портів, мали найвищі показники приросту цін. У той же час, на території віддаленого і «дорогого» Центрально-Чорноземного регіону Росії приріст цін виявився меншим, бо підвищена вартість доставки хліба до портів і більш високі ціни в кінці ХVІІІ ст. скорочували можливості їх підвищення. «Відставання» цін у «Степному» й Південно-Східному районах порівняно з Південно-Західним і «Українським» районами зумовлено, з одного боку, більш значним початковим рівнем хлібних цін, з іншого боку, – внаслідок наближеності до портів зменшення вартості транспортування до них протягом ХІХ ст. вплинуло на приморські області менше, ніж віддалені.

Таким чином, порти Південної України стали «тим полюсом, на який, подібно стрілці компаса, орієнтувалися місцеві хлібні ціни», – наголосив Б.Миронов, що, в свою чергу, свідчило про наявність і високий

рівень розвитку світового ринку зерна, органічною частиною котрого з другої половини XVIII ст. були Росія та українські землі в складі імперії [537, с. 149-188]⁶⁶⁵.

Разом з тим, деякі показники (скажімо, ціни на овес) засвідчили, що на середину XIX ст. ще не всі українські губернії були втягнуті в орбіту ринку європейської частини імперії, наприклад, Харківська та Катеринославська губернії. Їх середні коефіцієнти помітно нижче, бо кореляційний аналіз фіксує відсутність спільних тенденцій у коливаннях цін з районами Північного Заходу, Прибалтики, Білорусі й Литви. Проте з більшістю районів, які входили складовими до єдиного ринку Росії, Південна Україна мала велику сполученість у коливаннях натуральних цін, а тому становила з ними велетенський економічний і географічний організм, що охоплював приблизно 32 губернії. Це, насамперед, Середнє Поволжя (Казанська, Симбірська, Пензенська губернії), весь Чорноземний край і більша частина Промислового центру (окрім Тверської губернії), Лівобережна Україна, Південно-Захід і «Степовий Південь». Долучалися до процесу Прибалтика, Білорусь і Литва [493, с. 184]⁶⁶⁶.

Важливо окремо сказати про взаємозв'язок Поволзького регіону з Південною Україною. Зокрема, на середину століття оформився цілий напрямок хліба в Таганрог з Дону, Воронежської, Кавказької, Самарської і, що особливо примітно, Катеринославської губерній [678, с. 11]⁶⁶⁷. В Маріуполь збіжжя надходило з Катеринославської губернії, а Бердянськ – з цієї ж та Таврійської губерній. Причому, вантажопотоки на той час відігравали немаловажну роль у формуванні ринкової кон'юнктури на Півдні, а в центральних, північно-західних і північних районах Росії їх значущість вже поступово падала. Нагадаймо факти, які вже деякою

⁶⁶⁵ Миронов Б.Н. Экспорт русского хлеба во второй половине XVIII – начале XIX в. // Исторические записки. – М., 1974. – Т. 93. – С. 149-188.

⁶⁶⁶ Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок... – С. 184.

⁶⁶⁷ Труды «ВЭО». – М. – Т. 46. – С. 11.

мірою наводилися. В 1824 – 1834 рр. вивіз зерна з північноприбалтійських портів досягав 11 млн. четвертей, у 1834 – 1844 рр. – лише близько 4 млн. четвертей. Тоді, коли з південноукраїнських відповідно: 10 і 16 млн. четвертей [678, с. 78]⁶⁶⁸. В 1845 – 1849 рр. всі порти Північного Причорномор'я та Приазов'я вивезли 16 млн. четвертей при загальному експорті з всіх портів Росії 17,6 млн. четвертей [595, с. 37]⁶⁶⁹.

Цікаво, що на середину XIX ст. на Півдні імперії ринки жита та пшениці «співпали», виходячи з цін на ці види сільськогосподарської культури. Хоча ще до того ринок пшениці, який вже, очевидно, склався на початку століття, мав великі переваги й певною мірою обмежував товаризацію жита. Внаслідок цього ринок останнього сформувався саме на середину століття. Їх ареали в основному співпадали, бо головними постачальниками обох видів зерна були Подільська, Волинська, Київська, Харківська та Бессарабська губернії [678, с. 8]⁶⁷⁰. Причому, протягом 30-50-х років Дніпровська система спромоглася збільшити доставку збіжжя в 8 разів [492, с. 476]⁶⁷¹.

Характерно те, що протягом XIX ст. просторова структуризація цін на збіжжя, відповідно реагуючи на зміни в експорті, кон'юктурі, демографічній ситуації, умовах збуту та транспортуванні, а також поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, виявляла неабияку рухливість і гнучкість. Про цілий комплекс проблем у цьому контексті йшлося в листі поміщиці Ангелини Нечаєвої до свого чоловіка від 14 квітня 1847 р. Зокрема вона зазначила: «Надежда лопнула! Все

⁶⁶⁸ Там само. – С. 78.

⁶⁶⁹ Пухальский И.Д. Некоторые данные о роли Бессарабии во внешней торговле России в первой половине XIX в. // Кишиневский гос. Университет. Историко-филологический факультет. Доклады научной сессии. 1963 г. – Кишинев, 1964. – С. 37.

⁶⁷⁰ Труды «ВЭО». – М. – Т. 46. – С. 8.

⁶⁷¹ Ковальченко И.Д. О товарности земледелия России в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964. – С. 476.

утверждали и утверждают, что цена в Одессе такому хлебу, как наш, до 35 руб. ассигнациями, но как только он прибыл туда, ... то вдруг унизился до невероятия, и даже ходу нет ... О ценах, я не могу и способа приобрести, как поступить. Партия же на Бейцуловых 1,100 четв[ертей] и та, что чрез чумаков 825 четв[ертей], должны быть проданы, и поэтому утеряно, то, может, хоть можно спасти последнюю 700 четв[ертей], которые на сей недели должны выйти в Одессу с Херсона ... Может быть, ты сам поедешь на почтовых. Ежели в самом деле цены хороши, а Максим* продаст по своей ассигновке, то не жалей ни на кого, а сам на себя, ибо такой суммы, какую можно было получить за наш хлеб, по нынешним ценам, трудно было вверять кому бы то ни было, кроме тебя...

Все это пишу к тебе в большом расстройстве и горе, чрез неудачу в продаже хлеба» [160, с. 235]⁶⁷².

На середину жовтня ситуація мало в чому змінилася, бо Нечаєви на той час з нового врожаю «еще ничего не продали», хіба що «з човнів» в Одесі за озиму та арнаутку стали давати однакову ціну – 18 крб. асигнаціями за пуд [160, с. 235]⁶⁷³. Фактично всі гроші, які отримувала сім'я від продажу хліба, йшли на потреби її членів, утримання господарства та магазинів (трохи більше 15 тис. крб. сріблом на все) [160, с. 236]⁶⁷⁴.

Мала затребуваність і відсутність достатньої кількості суден призвели до того, що в грудні 1847 р. в Одесі, незважаючи на вкрай низькі ціни, відбулося затоварення хліба понад 500 тис. четвертей [160, с. 237]⁶⁷⁵.

В кінці червня 1848 р. в Одесі пуд «херсонської» пшениці в магазинах продавали за 12-14 крб., а «польської»* з возів за 17-20 крб.

* Максим – помічник у реалізації зерна, кріпосний Нечаєвих.

⁶⁷² Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 235.

⁶⁷³ Там само.

⁶⁷⁴ Там само. – С. 236.

⁶⁷⁵ Там само. – С. 237.

Тобто, чітко позначалися на ціні відстань доставки і місце продажу [160, с. 239]⁶⁷⁶.

І це при тому, що «урожай, как слышно от проезжающих, на хлеб, как возле Одессы, так и в Бессарабии, посредственный, а местами совсем худой, к тому же в Бессарабии давно проявилась сарана...». Мало того, в області поширювалася епідемія холери, через яку «судов из границы нет в приходе, да многие, и из здешних бывших, ушли без груза...» Ситуація в місті поступово ускладнювалася, загрозливих форм набував санітарний стан. Свідок тих подій А.Нечаєва зазначила: «Нам прислали опять окороков и палатков на лодке, тогда как нам это вовсе не нужно при теперешней эпидемии, а чего нужно, не присылают. Ржаной муки для людей давно нет*, также и масла, верно, и в экономии нет, а что есть, то, хотя вовсе не нужно, шлют» [160, с. 239]⁶⁷⁷.

Нівелювання цін на збіжжя між окремими містами, районами та губерніями відбувалося в тісному зв'язку з станом шляхів і розвитком системи сполучень, і зменшенням вартості транспортування. Скажімо, для першої половини ХІХ ст. здешевлення перевезення хліба наставало, головним чином, завдяки прокладанню нових і поліпшенню старих гужових і водних шляхів, бо будівництво залізниць не мало ще значного господарського значення [647, с. 38; 704, с. 180]⁶⁷⁸. Про що мова вже спеціально йшла в § 2.1. Від середини ХІХ ст., особливо з 60-х років,

* Очевидно, мова йде, в першу чергу, про зерно, доставлене з колишніх українських земель у складі Речі Посполитої.

⁶⁷⁶ Там само. – С. 239.

* Цікавий факт з огляду на те, що перед цим писалося про вживання «вищих» і «сірих» сортів зерна простим людом.

⁶⁷⁷ Там само.

⁶⁷⁸ Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине ХІХ в. – М., 1975. – С. 38; Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в другій половині ХІХ ст. ... – С. 180.

будівництво залізничних колій неабияк впливало на встановлення цін, бо знижувало вартість сухопутного транспортування, на частку якого припадало близько 80% зернових грузів, у 7 – 8 разів [483, с. 39]⁶⁷⁹.

Разом з тим, у означений період ступінь різниці регіональних цін визначалася у відповідності до законів ціноутворення при товарному виробництві в основному витратами на перевезення збіжжя з місць його продукування до місць реалізації, бо інші накладні затрати слід вважати порівняно незначними. Напередодні технічного перевороту в транспорті (приблизно середина століття) доставка хліба з чорноземних губерній до найближче розташованих портів або осередків реалізації у середньому подвоювала його вартість, що змушувало безпосереднього виробника, як вважали сучасники, «половину свого товару употребить на путевые издержки» [350, с. VI; 708, с. 4; 594, с. 246-247]⁶⁸⁰.

Вирівнювання, до певної міри, зрозуміло, цін між окремими районами Південної України, завдячуючи будівництву залізниць, відбувалося за рахунок «підтягування» низьких регіональних цін до більш високих, а останніх – до експортно-світових. У результаті зростали можливості мобілізації хліба для купівлі-продажу за кордон, а головне – все це знижувало прибутковість, отже вигідність, зернового виробництва. Правда, не останню роль при цьому відігравала вміла й продумана (чи навпаки) тарифна політика уряду. Надання привілеїв «периферійним» районам з низькими цінами передбачало розширення внутрішнього споживання та притримання товарного збіжжя в країні [488, с. 77-95, 246-

⁶⁷⁹ Катикман А.А. Железные дороги. 1825 – 1925. – Ленинград, 1925. – С. 39.

⁶⁸⁰ Аленицын В.Д. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором // Временник Центрального статистического комитета, 1889. – № 12. – С. VI; Шелехов Д. О настоящем положении сельского хозяйства в России и причинах прошлогодних неурожаев. – СПб., 1842. – Ст. 1. – С. 4; Пузанов М. О земледелии и скотоводстве в России: Наблюдения и исследования. – СПб., 1862. – С. 246-247.

жито – 12 – 14 крб.;

ячмінь – 11 – 13 крб.;

овес – 10,5 – 12 крб.

Отже, менше чим за місяць вартість збіжжя зростає так, що додатково, навіть у межах господарства однієї родини поміщиків, можна було отримати тисячі карбованців чистого прибутку [160, с. 320, 329, 344]⁶⁸⁴.

І раптом через рік стався «обвал» цін. Управляючий маєтку Г.Нечаєва А.Зеньковський так зазначив з цього приводу і навів яскраві дані (21 вересня 1851 р.): «Дела относительно торговли здесь в совершенном упадке. Доказательством тому послужат выставяемые цены, ниже поименованным сельским продуктам, по последним покупкам, а именно: пшеница озимая за четверть 1-й сорт – от 4 р. 85 к. до 5 р. сереб[ром]; 2-й сорт – от 4 р. 28 к. до 4 р. 50 к. сереб., 3-й сорт – от 3 р. 50 к. до 4 р. сереб.; арнаутка 1-й сорт – от 4 р. до 4 р. 28 к., 2-й сорт – от 3 р. 50 к. до 3 р. 85 к., 3-й сорт – от 3 р. 30 к. до 3 р. 42 к. сереб. Первые два сорта разумеются польские. Рожь – от 2 р. 50 к. до 2 р. 85 к.; ячмень – от 2 р. до 2 р. 50 к.; овес – от 2 р. до 2 р. 28 к. [160, с. 357-358]⁶⁸⁵

Однією з причин «незавидной торговли» слід вважати відсутність попиту за кордоном, а отже і іноземних суден у порту. Лише 17 з них знаходилися в ремонті [160, с. 356]⁶⁸⁶.

Досить показовим при висвітленні питання про стрибки цін може бути факт того, що в 1875-1882 рр. особливо вражаючим став занепад торгівлі, а тому велося всебічне обговорення можливостей її подальшого розвитку [116, арк. 1-42]⁶⁸⁷.

⁶⁸⁴ Там само. – С. 320, 329, 344.

⁶⁸⁵ Там само. – С. 357-358.

⁶⁸⁶ Там само. – С. 356.

⁶⁸⁷ РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 7. – Від. 1. 1-й стіл. – Спр. 728. – Арк. 1-42.

Складена Б.Мироновим таблиця роздрібних цін за пуд на основні види зернових по «районам Росії» в 1707 – 1914 рр., дозволяє простежити й їх динаміку в межах Південної України* XIX ст. (в зол. коп. 1/10 імперіала) [536, с. 68-71]⁶⁸⁸:

Роки	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191
Вид зерна	1-180	1-181	1-182	1-183	1-184	1-185	1-186	1-187	1-188	1-189	1-190	1-191	0-191
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Жито	23,0	29	28	25	42	34	46	54	55	45	42	53	55
Овес	25	29	27	30	39	43	55	54	56	40	41	50	54
Гречка	23	28	30	28	46	36	52	35	59	39	46	60	55
Ячмінь	23	-	-	-	-	34	-	-	-	38	34	48	54
Пшениця	43	-	-	-	-	47	68	-	-	63	58	66	69

За підрахунками фахівця, хлібні ціни в межах південно-українських регіонів з 1707 по 1914 рр. зросли в 10,3 рази, як в цілому по імперії, зокрема на овес і ячмінь – в 12,3, жито та гречку – в 11,4 пшеницю – в 6,3 рази. Самими високими вони виявилися в 1871-1880 рр. – 1207% від початкового рівня. Потім, унаслідок аграрної кризи, ціни знизилися до становища в 40-х роках XIX ст.

Південна Україна, як Прибалтика та Західна Росія, найвідчутніше постраждала від негараздів у 1881-1895 рр., а тому найменше змогла використати тоді здешевлення транспортування збіжжя, щоб протидіяти занепаду та падінню цін. Тут домінувала тенденція зростання вартості, незважаючи на деяке зниження в окремі роки. Лише в період аграрної кризи ціни зрівнялися з показниками початку XVIII ст. [536, с. 92, 93]⁶⁸⁹

При висвітленні означеного в назві параграфу аспекта, слід звернути увагу на своєрідний зв'язок цін на збіжжя з веденням війн на території

* Включаючи і Бессарабію, яка входила до її складу.

⁶⁸⁸ Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия. – С. 68-71.

⁶⁸⁹ Там само. – С. 92, 93.

імперії, деякі з яких безпосередньо стосувалися Півдня України. На перший погляд, бойові дії й потреби армії мали б їх однозначно підвищувати. Так, принаймні, вимагала «логіка життя». В дійсності ж не все складалося так однозначно. Більш впливовим чинником коливання цін виявлялася не сама війна, а ті фактори, що її супроводжували: збитки в зернових через постраждалі лани, недостатність робочої сили тощо. Періоди особливо інтенсивних війн, як правило, співпадали зі зростанням їх вартості: в 1805, 1828-1830 рр. Апогей цього явища припав на Кримську компанію. Мирний час переважно не вирізнявся підвищенням цін, навпаки, вони знижувалися [497, с. 10-14]⁶⁹⁰.

Очевидно, це можна пояснити кількома причинами, крім названих: по-перше, на внутрішніх ринках у ході війни гроші знецінювалися, отже зростала їх маса за рахунок мідних і паперових еквівалентів; по-друге, той самий товар (у даному випадку збіжжя) вимагав оплати більшою кількістю грошей порівняно з мирним часом; по-третє, ускладнювався вихід на загальноєвропейські країни (з одночасним зростанням потреби в коштах).

Слід звернути увагу і на той факт, що на середину XIX ст. внутрішній попит на збіжжя загалом дещо зменшився, в той час, як зовнішній ринок продовжував активно «поглинати» імперський хліб. Це зумовило більшу залежність ціноутворення від урожаю в губерніях, отже впливало на географію місцевих хлібних цін. Протягом 1881 – 1895 рр. ситуація знову змінилася: експорт скоротився, а внутрішні потреби зросли. В зв'язку з цим вплив збирання врожаю досяг максимального значення для географії встановлення цін на зерно. Після аграрної кризи такий показник знову низився. Взаємозв'язок між пропозицією і рівнем вартості на регіональному рівні засвідчив, що товарно-грошові відносини в сільському господарстві XIX ст. досягли того ступеня розвитку, коли географія хлібних цін значною мірою вже не залежала від природних

⁶⁹⁰ Кондратьев Н.Д., Опарин Д.И. Большие циклы конъюнктуры. – М., 1928. – С. 10-14.

факторів і формувалася головним чином під впливом економічних чинників.

Разом з тим, домінування впливу врожаю над іншими чинниками в циклічних і нерегулярних коливаннях цін, свідчить: *вартість хліба значною мірою залежала від примх природи та раптових змін погоди*. В зв'язку з цим наведемо в хронологічній послідовності нотатки з листування поміщиків Південної України, де такий фактор зафіксовано особливо переконливо. К.Яновський 4 жовтня 1842 р.: «Зиму нынешнюю я встречаю со страхом. Сена и соломы у меня очень мало, и Бог знает, боюсь, чтобы не иметь значительных убытков в скоте и овцах. Просо, ячмень, овес, а, может быть, и жито достанется мне покупать. У меня худо. А у крестьян еще хуже урожай. Что засуха не истребила, то довершили ховрашки» [160, с. 296-297]⁶⁹¹. Він же, 30 серпня 1843 р.: «У нас дожди препятствовали перевезть снятой хлеб, и нижния снопы поросли в копах. Да и не раз доставалось разставлять копы и сушить их. Арнаутка очень худа» [160, с. 297]⁶⁹². А.Борзенков, поміщик Катеринославського повіту, підпоручик, 6 червня 1849 р. описав ще більш жахливу ситуацію: «... В имении моем, сельце Журавлевом, из числа состоявших по последней ревизии 119 мужеска и 112 женска пола душ в 1848 году от болезни холеры умерло 15 мужеска и 10 женска пола душ; в 1849 году от цынготной мужеска 6, и женска 4 души. Всего за два года убыло 35 душ. – В зиму 1848 и 1849 годов пало, при весьма достаточном продовольствии кормом, от болезней экономических (на продаж? – О.Г.) лошадей 172, рогатого скота 120 голов, овец шпанской породы 2800 (!) да волосских 20 голов; крестьяне лишились рогатого скота 180 голов и 250 овец; ка всего экономического и крестьянского пало крупнаго скота и овец 3742». А далі він зупинився безпосередньо на втратах зернових: «...Бедствия, постигшия имения наши (інших поміщиків. – О.Г.) от

⁶⁹¹ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 296-297.

⁶⁹² Там само. – С. 297.

совершенного неурожая в прошлом 1848 году хлеба и решительного истребления от сильных жаров и бездождия чрез все лето подножного для скота корма, свирепствовавших болезней холеры и цынготной в народе, и от того большой смертности в людях, произвели и огромные потери скотоводства, даже в некоторых имениях и без остатка всего. Бедствия эти так велики, что каждому, не бывшему очевидцем их, могут легко показаться преувеличенными и невероятными. На улучшение благосостояния имений и крестьян наших после всего этого, конечно, потребны целые десятки лет, при бдительном попечении владельцев, безусловном повиновении крестьян, всевозможном их трудолюбии, а в особенности доброй нравственности, если при благословении и милосердии Божиим последуют хорошие урожайные годы» [160, с. 395]⁶⁹³.

Як бачимо, стихійні негаразди 1848 і 1849 рр. вивели з ладу господарства багатьох поміщиків на дуже тривалий термін. А деякі з них потребували повного відновлення. Звичайно, все це не могло не впливати на зернові ринки та коливання цін. Непогода владно втручалася і в сам процес виробництва зерна. Як зазначила А.Нечаєва 19 листопада 1851 р. про свій маєток Лукіївку, де «посеяли тільки 57 десятин, да выорали 7 десятин всего. В Лукиевке сеять теперь невозможно, вот уже 4 дня сряду дождь, в особенности в субботу целый день проливной был, теперь вместо сеянки будут орать» [160, с. 249]⁶⁹⁴.

Одним із кардинальних питань у означеному аспекті є таке: чи впливала власне система кріпосного права на цінотворення? Однозначну позитивну відповідь на нього давала більшість вчених: у дореволюційній історіографії це, зокрема, О.Заблоцький, М.Анненський, у радянській – Ф.Ястребов, І.Гуржій, М.Лещенко та ін. Конкретно перший з названих спробував визначити причини коливання цін на хліб у Росії ще в 1847 р. і

⁶⁹³ Там само. – С. 395.

⁶⁹⁴ Там само. – С. 249.

одну з них виділив кріпацтво [454, с. 20-23]⁶⁹⁵. Разом з тим, розглянувши фактори їх формування до 1861 р. і після, простежується основна закономірність: вони в ці різні періоди підпорядковувалися одним і тим самим економічним законам, а саме законам товарного виробництва та товарного обігу, котрі проникли в народне господарство України задовго до скасування кріпосного права. Правда, багато соціально-економічних змін (розвиток транспорту, занепад чумацтва, урбанізація, випередження попиту на збіжжя порівняно з пропозицією тощо) були безпосередньо зумовлені реформами початку 60-х років.

Головною ж складовою складання вартості зернових була різниця між цінами на них у найближчому пункті реалізації та витратами на транспортування до нього (з конкретного поселення повіту, губернії). Далі вона підпадала під дію місцевих факторів у губернії (регіоні) – врожаю, співвідношення попиту та пропозиції, кон'юнктури й т.п., які вносили свої відповідні корективи в процес цінотворення. Інколи вони ставали дуже суттєвими. Зрозуміло, що деякі чинники на місцях могли бути певний час основними при визначенні вартості збіжжя, наприклад, стихійні лиха.

Цікавим є питання про роль співвідношення цін у місцях вивозу хліба та витратами на його виробництво. Логічно припустити, що останні мали б бути завжди нижчими, бо інакше порушувався б закон економічної доцільності, прибутку. Хоча реалії життя свідчать і про інше. Так, навіть у 1881-1895 рр., коли місцеві ціни вкрай знизилися, то в середньому в 46 губерніях європейської частини імперії реалізація щорічного врожаю забезпечувала 1,5 % прибутку на земельний капітал, при цьому в 19 губерніях витрати виробництва не виправдалися [354, с.

⁶⁹⁵ Заболоцкий А. Причины колебания цен в России // Отечественные записки, 1847. – Т. 52. – Отд. IV. – С. 20-23.

231-235]⁶⁹⁶. В інші ж роки прибутковість зернового виробництва досягала досить високих показників, як у першій половині, так і другій половині XIX ст. [480, с. 190, 199; 496, с. 26; 663, с. 196-214]⁶⁹⁷.

Зниження різниці між експортною ціною та витратами виробництва на місцевому рівні спричиняло скорочення, а то й припинення доставок хліба в пункти реалізації (наприклад, порти). Одночасно зростало його внутрішнє споживання. Місцева вартість збіжжя певний час могла бути вище різниці експортних цін і витрат на транспортування. Однак, якщо економічні негаразди тривали порівняно довго, як це сталося в 10-20-х роках або 80-90-х роках, а споживання не могло використати весь надлишковий продукт, тоді під тиском потреби в грошах селяни (наприклад, для сплати ренти) та поміщики (щоб хліб не зіпсувався, вкладання коштів у подальший розвиток господарства, використання на власні потреби тощо) продавали зерно нижче витрат на його виробництво [407, с. 163; 448, с. 5-7; 552, с. 8-9]⁶⁹⁸. Внаслідок цього місцеві ціни знижувалися до того рівня, поки не відновлювалося їх попереднє співвідношення з експортними цінами. Саме останні робили за можливе повернення витрат на виробництво та отримання прибутків, неабияк впливали на цінову ситуацію на місцях. Підвищення попиту на експорт однозначно «провокувало» населення навіть віддалених районів Південної

⁶⁹⁶ Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 231-235.

⁶⁹⁷ Карпович У. Хозяйственные опыты тридцатилетней практики. – СПб., 1837. – С. 190, 199; Козлов Х. Расчет издержек на обработку земли под посев разных хлебов // Сельское хозяйство, 1860. – № 1. Смесь; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М., 1966. – С. 196-214.

⁶⁹⁸ Горлов И. Обзорение экономической статистики России. – СПб., 1849. – С. 163; Дурасов Ф. Мысли о поддержании средних цен на хлеб. – СПб., 1845. – С. 5-7; О торге хлебом во внутренних губерниях России // Отечественные записки, 1840. – № 1. – Отд.IV. – С. 8-9.

України долучатися до цього процесу, а їх зниження, навпаки, спонукало до відсторонення від нього.

Отже, в «класичному» розумінні ціни на хліб встановлювалися приблизно так: вартість на місцях виробництва + витрати на транспортування + прибутки реалізатора (продавця).

В результаті зростання цін на збіжжя в масштабах усієї імперії спостерігалися розподіл праці та спеціалізація сільськогосподарських районів, які, в свою чергу, підпорядковувались загальноєвропейським процесам [731, 180 с.; 449, с. 346-366]⁶⁹⁹. Вигідність же такої торгівлі полягала в тому, що не потребувала значних капіталовкладень і перебудови в аграрному секторі. Вона навіть порівняно слабо змінювала вікові традиції народного господарства. А певна нерівномірність «розкладання» цін та їх еволюція на сільську та промислову продукцію, переважно на користь першої, стала додатковим стимулом саме для активізації аграрної політики та економіки краю.

В пореформений період особливо помітне зростання вартості зернових при значному попиті на внутрішніх і зовнішніх ринках неабияк стимулювало розвиток товарного виробництва, правда, на кріпосній основі. А зрушення безпосередньо в фільварково-панщинній системі господарства призвели до широкого залучення в процес «традиційно консервативно» налаштованого стану дворян. З метою якомога більше отримати прибутків, вони розбудовували й технічно переоснащували власні господарства, сприяли посиленню колонізаційного руху, своїми капіталами, поряд з купцями, пожвавлювали буржуазні відносини. Тим

⁶⁹⁹ Berend I., Rånki G. The European periphery and industrialization 1780-1914. – Cambridge, 1982. – 180 p.; Дьяков В.А., Миллер И.С., Фрейдзон В.И. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы // Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы – М., 1982. – С. 346-366.

самим руйнували підвалини кріпосного права, до якого нестримно прагнули в попередні історичні періоди.

Важливим є питання, так би мовити, *конкуренції цін на хліб у селах і містах* в даному контексті. В розрізі більшої ролі в галузі промисловості, культури, адміністративно-політичного значення з останніми до певної міри зрозуміло. А ось торгові функції міста й села нерідко викликали суперечності, породжували суперництво городян, з одного боку, селян, поміщиків і козаків-землеробів, з іншого боку. Хоча без деяких застережень і важко погодитися з твердженням окремих вчених про те, ніби останні частіше виявлялися удачливішими за перших і що торгова мережа на селі розвивалася більш швидкими темпами, ніж у місті [533, с. 62-63]⁷⁰⁰. *По-перше*, не зовсім зрозумілі критерії таких оцінок. *По-друге*, часто село багато в чому «працювало» на місто, підпорядковувалося його потребам, а не навпаки. *По-третє*, конкретні приклади щодо південноукраїнських регіонів, наведені нами вище, аж ніяк не підтверджують це положення. *По-четверте*, мережа навіть «сільських» шляхів, а з другої половини ХІХ ст. – залізниць, «виходила» й «замикалася» здебільшого саме на містах (чи містах-портах), а не на селах або містечках. У зв'язку з цим викликає відповідні заперечення й думка, висловлена свого часу О.Барановичем стосовно Правобережжя другої половини ХVІІІ ст, мовляв, товарний обіг розвивався не між селом і містом, а кріпосним маєтком і закордоном [568, с. 593]⁷⁰¹. Хоча й не можна не погодитися з тим фактом, що «мобілізація» сільськогосподарської продукції на внутрішніх ринках і її збут на зовнішніх нерідко здійснювалися поза містами, причому безпосередньо поміщиками, їх прикажчиками, кріпосними чи найнятими селянами або

⁷⁰⁰ Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине ХVІІІ – первой половине ХІХ в. – Ленинград, 1981. – С. 62-63.

⁷⁰¹ Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине ХVІІІ в. – М., 1956. – С. 593.

чумаками. Зрозуміло, левова частина прибутків опинялася в руках дворянства, отже йшла не на місто загалом, а на їх особисті потреби й маєтки (імпортні товари, предмети розкоші і т.п.).

Зростання цін на сільськогосподарську продукцію, яке значно випереджало показники в промисловості, а також загальне відставання зарплати від збільшення вартості товарів у обох галузях негативно позначалися на життєвому рівні основної маси городян [663, с. 52, 56]⁷⁰². А тому в південних містах України велика група населення (головним чином міщани та селяни, які тут мешкали) продовжувала займатися сільським господарством на городах, присадибних ділянках тощо. Навіть утримували крупну худобу і ниви. Через це міста продовжували зберігати деякі середньовічні риси в економіці й побуті людей.

Разом з тим, як констатували Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості та узагальнені праці комітетів по 49 губерніях імперії на початку ХХ ст., «вирішення питань виробництва тих чи інших продуктів і поліпшення цього виробництва лежить насамперед у владі ринку. До вимог ринку, до його голосу виробник дуже чутливий. Як тільки виникає вигідний попит на якийсь продукт, виробник відразу набуває необхідні знання, знаходяться капітали та підприємці... *Підвищення цін на хліб є найкращим засобом заохочення модернізації техніки землеробського промисла*» [616, с. 2]⁷⁰³.

І дійсно, коли в першій третині ХІХ ст. ціни на збіжжя різко знизилися, а попит на нього за кордоном упав, то на Півдні України почався активний розвиток інших, більш прибуткових галузей сільського господарства – тонкорунне вівчарство, виноградарство та шовківництво, на відміну від Полтавської й Чернігівської губерній, де новий поштовх отримали буряківництво і тютюнництво. Схожі тенденції спостерігалися

⁷⁰² Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – С. 52, 56.

⁷⁰³ Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Сбыт /Сост. Н.Н.Белелюбский. – СПб., 1904. – С. 2.

під час аграрної кризи 80-90-х років, тільки з тією різницею, що посіви зернових почали витісняти технічні (льон, конопля), олійні та інші культури (наприклад, картопля) [633, с. 360; 394, с. 67, 68, 259, 260, 292 та ін.]⁷⁰⁴.

Отже, ціни на хліб через внутрішні й зовнішні ринки проявляли себе як важливі фактори регулятора сільського господарства протягом усього XIX ст.

При цьому ціни в приватновласницьких маєтках і залежних селян визначалися їх товарністю, а тому помітно різнилися між собою, зрозуміло, не на користь останніх. Якщо поміщики могли щорічно продавати понад 50% зернових, вирощених в своїх маєтках, то селяни на межі XVIII – XIX ст. реалізовували їх на ринках до 10% чистого збору збіжжя, а напередодні XX ст. – не більше 25%. Причому перші мали більше можливостей швидше реагувати на ринкові потреби, змінювати не тільки структуру зернового господарства, а й характер всієї галузі виробництва, інтенсифікувати той чи інший процес, навіть деякою мірою впливати на різні соціально-економічні явища. Основна ж маса безпосередніх землеробів, з їх подрібненими господарствами, здебільшого примусовим сівооборотом і відсутністю значних коштів, нерідко шукала для себе полегшення життя в чому завгодно, але не в активізації (підвищенні продуктивності) власного виробництва. Через що нові сільськогосподарські культури, не кажучи вже про мінеральні добрива, механізацію, високорентабельне скотарство, поширювалося насамперед у поміщицьких господарствах [730, с. 44-64]⁷⁰⁵.

⁷⁰⁴ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. – С. 360; Вильсон И. Объяснения к «Хозяйственно-статистическому атласу Европейской России»: 4-е изд. – СПб., 1869. – С. 67, 68, 259, 260, 292 та ін.

⁷⁰⁵ Яцунский В.К. Основные моменты истории сельскохозяйственного производства в России с XVI века до 1917 года // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 44-64.

Підвищення цін у цілому сприяло розвитку сільського господарства, зокрема землеробства, окрім років неврожаїв і стихійних лих. Можна навіть простежити деяку закономірність: їх зниження негативно позначалося на господарствах, особливо «товарних». Мало того, ціни впливали на всю економіку країни. Наприклад, у момент одного з найбільших знижень цін міністр фінансів Є.Канкрін у розгубленості писав О.Аракчеєву: «...Дела финансов не так идут, как я бы желал, и внутреннее положение... от низости цен на хлеб постепенно делается хуже, я, наконец, начинаю терять и дух. Денег нет» (!) [447, с. 443]⁷⁰⁶.

Отже, навіть зі слів самого міністра фінансів виходило, що від прибутків з продажу зерна залежала наявність грошей у державній казні.

Ще один аспект, на який недостатньо уваги зверталось у вітчизняній історіографії, практично в жодній праці, розглянутій у спеціальному підрозділі глави І. Це *вплив хлібних цін на вартість землі й підвищення орендної плати*, і навпаки. Здебільшого така залежність була пропорційною, в той чи інший бік: оренда землі, яка передбачала комерційну діяльність, змінювалася відповідно цінам на збіжжя, а оренда землі, спрямована на «чисто» споживчі цілі, знаходилася в зворотному зв'язку з рівнем існуючих цін. Унаслідок чого підвищення цін «провокувало» збільшення грошової маси оренди та розвиток товарного виробництва, а їх зниження – падіння «натуральної» ренти та звуження товарного виробництва. В свою чергу, останнє викликало масову відмову селян, навіть заможних, від «грошової» оренди. І як це не парадоксально виглядало на той час, надавало їм більше можливостей для «натурального» орендування. Тобто, один вид оренди розширювався за рахунок іншого [481, с. 277-349; 615, с. 81-83]⁷⁰⁷.

⁷⁰⁶ Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Александра I (с 1807 – 1829 год). – СПб., 1883. – С. 443.

⁷⁰⁷ Карышев Н.А. Крестьянские венадельные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожаев // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны

Крім того, спостерігалася й така загальна тенденція, як посилення мобілізації землі всіх форм власності та землеволодіння, внаслідок підвищення цін. Це явище особливо позначилося на продажі землі дворянами та купцями. Відбувалася її концентрація в найбільш заможних і «удачливих» господарствах, що виробляли продукцію на ринок. Високі ціни, мало того, що підвищували прибутки окремих хазяїв, а ще й спонукали їх до створення умов розвитку зернового виробництва [699, с. 423-463]⁷⁰⁸.

Також ціни на хліб впливали на оплату праці й не лише в сільському господарстві, а й в містах, кустарні промисли, народжуваність і смертність людей, частоту шлюбів, природний приріст населення. Для городян, котрі жили на фіксовану зарплатню, як засвідчили статистичні дані, найбільш благополучними виявилися роки високих урожаїв і низьких цін, бо тоді вони, як споживачі, вигравали при купівлі харчів [355, с. 517-523; 459, с. 3-59]⁷⁰⁹.

Таким чином, на кінець XIX ст. в основному завершився процес формування ринку зерна (як у цілому й аграрного!) на великих просторах європейської частини Російської імперії, який підпорядкував усі регіони дії єдиного закону вартості. Це сталося в результаті соціального розшарування й поглиблення майнової нерівності безпосередніх виробників – землеробів, коли під впливом масової товаризації остаточно впав останній оплот натурального господарства – виробництво жита. Без цих важливих факторів не існувало б єдиного аграрного ринку. Ось такий

русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 277-349; Светловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России. – СПб., 1911. – С. 81-83.

⁷⁰⁸ Чупров А.И. Влияние хлебных цен и урожаев на движение земельной собственности // Влияние урожаев и хлебных цен ... – Т. 1. – С. 423-463.

⁷⁰⁹ Анненский Н.Ф. Цены на земледельческий труд в связи с урожаями и хлебными ценами // Там само. – С. 517-523; Зайцев В. Влияние колебаний урожаев на естественное движение населения // Влияние неурожая на народное хозяйство России. – М., 1927. – Ч. 2. – С. 3-59.

підсумок історичної місії дрібнотоварного виробництва в сільському господарстві. Перетворення збіжжя в товар, який вже підлягав суспільному обліку на національному (тим паче – загальнодержавному) ринку, є яскравим і переконливим показником високого рівня розподілу праці й відповідної спеціалізації. При цьому продукти землеробства поступово стали, в певному розумінні, звичайно, «загальним товарним еквівалентом».

Проте означені вище процеси та явища ще зовсім не свідчили про призупинення розвитку єдиного хлібного ринку. Навіть наприкінці ХІХ ст. співставлення загальноросійських і регіональних факторів, які впливали на механізм коливання і структуру цін, доводить це. Крім того, продовжувала існувати мережа селянських ярмарків, торгів, базарів і «обласних» ринків, котрі зберігали в собі ще далеко не вичерпані потенційні можливості.

Сильне нівелювання «внутрішніх» цін було чітко пов'язане зі стрімкими темпами розгортання промислового будівництва, залізничного транспортування, парового судноплавства, а також прискореним обігом капіталів і зменшенням маси «працюючих» коштів у купців співвідносно до промисловців. В свою чергу, воно свідчило про кінець панування в країні торгового капіталу й становлення якісно нових відносин на теренах хлібного ринку.

§ 5.2. Український хліб за кордоном і світові ціни. Історико-порівняльна характеристика

Поставлене питання в цьому підрозділі дуже складне для з'ясування через брак джерел, які б надали можливість визначити точний індекс цін і їх динаміку в західноєвропейських країнах. А тому будемо користуватися не комплексом даних, а лише окремими з них, співвідносно деяких держав, зокрема Англії. Причому слід пам'ятати, що навіть на світових ринках західноєвропейське зерно не втрачало, так би мовити, своєї «

вітчизняності» і продовжувало називатися «англійське», «французьке», «німецьке», «колоніальне» і т.п., а українське «зливалося» (точніше сказати «зсипалося») і реалізовувалося, як правило, під одним поняттям – «російське». Причини цього цілком зрозумілі.

Коли ж ми звернемося до статистики, то побачимо таке [536, с. 51; 744, 63 с.; 732, 816 с.]⁷¹⁰:

Таблиця. Індекс хлібних цін XIX – початку XX ст. у Російській імперії та Англії*.

Країн	1791	1801	1811	1821	1831	1841	1851	1861	1871	1881	1891	1901	1910
и	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Роки	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1914
Росія	566	635	566	497	689	651	757	894	964	824	792	957	1031
Англія	161	213	222	151	144	135	138	129	130	91	72	76	87

Як бачимо, ціни в Англії, отже можна апіорі говорити й про Західну Європу, мали тенденцію до зниження. На початок XX ст. вони стали майже вдвічі меншими, ніж на межі XVIII і XIX ст. На території ж Російської імперії процес розвивався, навпаки, по зростаючій і на початку XX ст., порівняно з кінцем XVIII ст., ціни стали вищими майже на 90%. Динаміка цін в обох державах десятиліттями «йшла» в цілому синхронно, тільки з тією принциповою різницею, що в періоди їх підвищення «російські» зростали дужче, а в часи негараздів знижувалися менш помітніше. Напередодні Першої світової війни вартість хліба в Росії «відставала» від англійської всього на 20-30%. Таким чином, можна твердити, що «російські» ціни, а з ними й українські, поступово

⁷¹⁰ Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия. – С. 51; Kirkland J. Three centuries of prices of Wheat, flour and bread. – London, 1917. – 63 p.; Beveridge W. Prices and wages in England from twelfth to the nineteenth century. – London, 1939. – Vol.1. – 816 p.

* Стосовно Російської імперії наведено індекс реальних цін на п'ять видів збіжжя, а Англії – номінальних цін на пшеницю.

зрівнялися зі західноєвропейськими, адже в Англії вони були одними з найвищих у Європі [534, с. 237-252]⁷¹¹.

Цікаво, що на початку 60-х років у Лондоні за російську четверть збіжжя давали в еквіваленті до фунтів 16,83 крб., що втричі було дорожчим, ніж на Поділлі, а також Одесі [726, с. 373]⁷¹².

А.Шевченко пояснює існування тоді такої різниці в цінах головним чином слабою розвиненістю мережі залізниць, а отже дороговизною доставки хліба до портів і відповідно далі. Правда, при цьому слід ще враховувати і такі фактори, як кон'юнктура ринку, врожайність у певний період, а також те, що за кордоном оплата товару відбувалася у валюті. Хоча незаперечним є висновок автора стосовно значного зниження конкурентоспроможності вітчизняного зерна на європейському сільськогосподарському ринку через високу його вартість. «Відносне зниження цін на нього могло відбутися, – наголошено в студії, – тільки за рахунок будівництва транспортних зв'язків, що поєднували товарні землеробські райони з центрами експорту сільськогосподарської продукції». І далі «Росія була зацікавлена в створенні розвинутої системи залізниць та вітчизняного торговельного флоту, здатних обслуговувати зовнішню торгівлю імперії» [704, с. 180]⁷¹³.

Важко, але поступово це було здійснено внаслідок промислового перевороту.

Якщо порівняти рівні «російських» і західноєвропейських цін, то їх великий розрив у XVIII ст. (коли Південь ще не знаходився в процесі активної колонізації) засвідчив значну ізолюваність у галузях економіки

⁷¹¹ Миронов Б.Н. Движение российских и мировых хлебных цен в 1801-1914 гг. // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. – Тарту, 1975. – С. 237-252.

⁷¹² Янсон Ю.Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – С. 373.

⁷¹³ Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні... – С. 180.

та культури імперії від Заходу. Натомість нівелювання вартості збіжжя протягом ХІХ ст. яскраво відображало темпи інтеграції.

Теоретично і практично в умовах товарного виробництва, спрямованого на експорт, витрати є однією з найбільш вагомих складових вартості хліба, проте дані про них можна відслідкувати лише починаючи з 80-х років [349, 43 с.; 351, 49 с.; 323, 496 с.]⁷¹⁴. Разом з тим, існування загальноімперського ринку зумовлювало цінотворення на зерно, як і будь-якого іншого товару, не безпосередніми витратами на його виробництво в якійсь певній губернії (районі), а вищими витратами по державі. Тому вплив цін у губерніях не міг сильно позначатися на його вартості за кордоном. На думку Б.Миронова, за умов функціонування світового хлібного ринку не місцеві й навіть не вищі «російські» витрати на виробництво зерна відігравали вирішальну роль у цінотворенні, а ті *найбільші світові витрати*, котрі оплачував європейський споживач. Виходило так, що закон вартості, долаючи «національні кордони», спрацьовував у світовому, принаймні європейському масштабі. Йому, безумовно, мали підпорядковуватися всі без виключення учасники процесу, включаючи Росію з її «національними окраїнами» [536, с. 141]⁷¹⁵.

Попит на «російський» хліб на зовнішніх ринках мав циклічний характер. Скажімо, на початку століття, а також у в 40-х роках він зріс через недостатні пропозиції збіжжя інших країн. Тому спостерігалось посилення впливу врожаю на цінотворення в губерніях, зокрема

⁷¹⁴ Аленицын В.Д. Материалы по вопросу обработки земли в Европейской России. – СПб., 189. – 43 с.; його ж. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором. – СПб., 1889. – 49 с.; Стоимость производства главнейших хлебов в Европейской России. – СПб., 1890. – 496 с.; Стоимость производства главнейших хлебов: Статистические сведения по материалам, полученных от хозяев. – Пг., 1915. – Вып. 1. – 449 с.; Вып. 2. – 1163 с.

⁷¹⁵ Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия. – С. 141.

південноукраїнських. Протягом 1881-1895 рр. попит на нього збільшився на внутрішніх ринках, а експорт упав [74, арк. 1-2; 77, арк. 1-3; 79, арк. 1-3; 85, арк. 1-2; 84, арк. 1-3]⁷¹⁶. Через що цінотворення опинилося у великій залежності від надмірних пропозицій від губерній. Після аграрної кризи для внутрішніх і зовнішніх ринків спільним явищем стало деяке зниження попиту, відповідно й впливу врожайності, на формування місцевих цін. У 1876 – 1880 рр. близько 57% товарного хліба імперії «поглинав» експорт, а вже в 1891-1895 рр. на 11% менше. Це можна пояснити тим, що в період аграрної кризи порушився взаємозв'язок між «внутрішніми» й експортними цінами, а потім залежність не те що вирівнялася, але і помітно зросла – на 7 – 10% [536, с. 152]⁷¹⁷.

Важливо зазначити й те, що були окремі роки, коли західноєвропейський ринок потребував неабияку кількість «російського» зерна, але навіть порівняно високі врожаї в імперії, зокрема й в Україні, не могли його задовольнити. Нерідко таку ситуацію зумовлювали суспільно-політичні негаразди. Тоді ціни на хліб у портових містах різко йшли вгору. Таке, наприклад, відбувалося в 1830-1831 рр., коли вивіз пшениці за кордон скоротився майже вдвічі через повстання в Польщі. Бойові дії охопили й західноукраїнські губернії, що спричинило недопостачання в Одесу необхідної кількості збіжжя «для заграничного отпуска». Ця обставина, а також епідемія холери негативно вплинули на весь вивіз зернових по Чорному та Азовському морях [156, с. 1]⁷¹⁸.

Безперечно, схожі процеси відбувалися в будь-якій європейській державі, хоч часом і набували деякого «національного колориту». Тамтешні «внутрішні» ціни знаходилися в такому ж взаємозв'язку з

⁷¹⁶ РДА. – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 823. – Арк. 1-2; ф. 20. – Оп. 10. – Спр. 70. – Арк. 1-3; спр. 264. – Арк. 1-3; спр. 367. – Арк. 1-2; спр. 364. – Арк. 1-3.

⁷¹⁷ Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия. – С. 152.

⁷¹⁸ Государственная внешняя торговля за 1831 год в разных ее видах. – СПб., 1832 (Предисловие).– С. 1.

імпортними (експортними) та світовими цінами на хліб, як і Російської імперії. Разом з тим, унаслідок перебування кожної країни в сепаратних торгових відносинах з своїми партнерами – учасниками світового процесу, в коливаннях національних показників спостерігалася узгодженість, ступінь якої визначався станом взаємин суб'єктів купівлі-продажу. Зокрема, це досить чітко простежується протягом усього ХІХ ст. на прикладі відносин Англії, Німеччини, Франції й Російської імперії, коли перші дві країни у великих обсягах імпортували хліб з території останньої [295, с. 47]⁷¹⁹. Правда, протягом 1801-1829 рр. «російські» й французькі ціни корелювали помітніше, ніж перші з англійськими. Причина цього цілком очевидна – континентальна блокада і «наполеонівські війни», котрі спричинили порушення традиційних налагоджених відносин у галузі міжнародної торгівлі.

В останній чверті почала простежуватися неабияка залежність у «русі» американських і російських цін, що сталося в результаті активного долучення США до європейської торгівлі.

Несприятливими для торгівлі слід вважати 1848 і 1849 рр., коли в Франції йшла революція, а в Німеччині й Італії існував «неспокій» [156, с. 1]⁷²⁰.Тим не менш у західноєвропейських країнах за попередні роки накопичилися великі запаси хліба, а тому його постачання з Російської імперії майже призупинилося, ціни різко впали. Зокрема, експортна пшениця в одеському порту коштувала тоді 5-6 крб. за четверть [156, с. 1]⁷²¹.

⁷¹⁹ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. – СПб., 1902. – Т. 1. – С. 47.

⁷²⁰ Государственная внешняя торговля за 1848 год в разных ее видах. – СПб., 1849 (Предисловие).

⁷²¹ Там само; Государственная внешняя торговля за 1849 год в разных ее видах. – СПб., 1850 (Предисловие).– С. 1.

В цьому контексті маємо важливі статистичні показники, які вивів Б.Миронов на підставі документальних матеріалів [536, с. 163]⁷²²:

Таблиця. Коефіцієнт кореляції між світовими та «російськими» хлібними цінами в 1801-1914 рр.

Країна Роки	1801-1829	1830-1881	1882-1914
США	0,13	–	0,76
Англія	0,23	0,70	0,80
Франція	0,48	0,39	0,22
Німеччина	0,63	0,65	0,87
Західна Європа	0,70	0,70	0,81

Далі названий автор зазначив: зв'язок між національними місцевими цінами необхідно розглядати як взаємодію, а не як залежність або підпорядкування. Внаслідок цього зв'язку у великих торгових центрах світового хлібного ринку встановлювалися відповідні ціни, від яких у значній мірі залежали «внутрішні» показники кожної окремої держави. Проте і в даному випадку не можна говорити про однобічний вплив світових цін на національні, оскільки останні, маючи певну автономію, в свою чергу, діяли на перші. А тому, незважаючи на те, що ціни Російської імперії дуже залежали від міжнародних, вони, тим не менш, проявляли порівняну самостійність, особливо тоді, коли для збуту вітчизняного зерна створювалися сприятливі умови на світовому ринку. Як російський, так і будь-який інший виробник і торговець хлібом прагнув насамперед відстояти власні інтереси, а тому всіляко підтримував перші-ліпші прояви

⁷²² Миронов Б.Н. Назв. соч. – С. 163.

незалежності, які з часом зростали [482, с. 678-691; 488, с. 162-170; 685, с. 147, 166]⁷²³.

«Побоюючись збитків у своїх доходах, – зазначив з приводу тарифних обмежень європейських держав, особливо Англії та Франції, щодо чорноморського експорту Г.Неболсін, – землевласники наполегливо захищали хлібний закон під виглядом необхідного покровительства вітчизняного землеробства» [544, с. 175]⁷²⁴. Господарі ж промислових підприємств і торговці виступали за скасування тих законів, які обстоювали дорожнечу збіжжя та життєво важливих продуктів. Унаслідок такої протидії митні обмеження поступово зменшувалися й обсяги хліба з Російської імперії, збільшуючись, надходили в іноземні країни.

Зокрема, мова йде про так званий «охоронний» тариф, який існував у Англії до 1828 р. Конкретно він забороняв доставку збіжжя в державу, якщо ціни на нього не відповідали внутрішнім вимогам. Постачальників з Російської імперії такий закон часто-густо ставив у складне становище, адже транспортування товарів до Англії, особливо громіздкого зерна, вимагало багато часу. А тому ніхто з них не міг напевно знати наперед, чи вдасться реалізувати його на місці й за якою ціною. Англійський уряд, усвідомивши врешті-решт недоцільність такого жорсткого заходу, застосував з 1828 р. перемінні розміри мита, котрі повинні були збільшуватися в певному співвідношенні до падіння цін на внутрішньому ринку й зменшуватися при їх зростанні. Хоча це принципово не змінило ситуацію, але деякою мірою полегшило пристосування торговців до коливання цін на території Англії. Помітним кроком її уряду в справі вирішення проблеми стало прийняття парламентом 26 червня 1846 р. акту

⁷²³ Касперов В.И. Хлебная торговля // Россия в конце XIX века. – СПб., 1900. – С. 678-691; Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг. – С. 162-170, 223; Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли. – СПб., 1889. – С. 147, 166.

⁷²⁴ Неболсин Г.П. Статистическое обозрение внешней торговли России. – СПб., 1850. – Ч. 1. – С. 175.

про дозвіл з 1 лютого 1849 р. ввозити хліб до Англії з виплатою постійного й порівняно невисокого мита – 25 коп. сріблом за чверть. До початку дії нового закону було визначено тимчасове мито, котре хоч і змінювалося час від часу, але не досягало рівня 1846 р. Коли ж у країні стався неврожай, то уряд взагалі дозволив безмитне постачання збіжжя (з 1 лютого 1847 р. до 1 березня 1848 р.) [445, с. 187]⁷²⁵.

Дещо схожі процеси сталися і в Франції. Тут перемінне мито існувало з 1819 р. до 1832 р. Правда, воно супроводжувалося і повною забороною імпорту хліба в разі падіння внутрішніх цін нижче критичного рівня. Проте 15 квітня 1832 р. керівництво країни прийняло закон, який дозволяв його ввіз по сплаті чітко встановленого мита. Для чорноморської торгівлі цей законодавчий акт мав неабияке значення, адже між Марселем (Франція) і Одесою, через їх порівняну близькість, відбувався поживлений обмін. А коли в західній державі стався неврожай (1847 р.), то її населення в усій повноті відчуло доцільність активізації доставки хліба з Російської імперії через чорноморські порти (його імпорт того року досяг 5 млн. четвертей) [548, с. 69-90]⁷²⁶.

Про те, що між Францією й Південною Україною існували тісні торговельні зв'язки та місцеві жителі цікавилися економічною ситуацією в зарубіжній країні довідуємося з листа управляючого маєтком поміщика Г.Нечаєва Андрія Зеньковського від 14 грудня 1851 р. з Одеси: «Хотя в Париже, как извещают (!), сделалось покойнее, но торговые дела здесь не поправляются. Судов заграничных, за неимением попутных ветров, осталось в порте одесском не более десяти, которые уже погружены и готовы к отплытию. Впрочем, делают продажи на пшеницу весьма низкими ценами. На лен теперь цена по 23 р. 25 к. с подсевом на щет

⁷²⁵ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. – С. 187.

⁷²⁶ Нифонтов А.С. Внешняя торговля России... – С. 69-90.

продавца. И таковыя покупки, как на пшеницу, лен и прочее, делаются подготовлением для последующих отправок» [160, с. 363]⁷²⁷.

Закон цінотворення в умовах функціонування світового хлібного ринку зумовлював встановлення вартості збіжжя кожного конкретного врожаю в тій чи іншій країні в залежності від показника, за яким реалізувався надлишок врожаю. Тобто, ціни експорту і внутрішньої купівлі-продажу повинні були різнитися між собою в межах вартості доставки зерна від місцевого пункту збуту до останнього, наприклад, у Америці [524, с. 328]⁷²⁸. Високий рівень цін у Західній Європі дозволяв продавати там український хліб з доволі значними прибутками, що, природно, не могло не позначитися на благополуччі безпосередніх учасників такої торгівлі (насамперед, купців, перекупників, посередників, поміщиків) та й більшої частини населення (особливо міст), до якої кошти, набуті за кордоном, найчастіше «поверталися» опосередковано: у вигляді придбаних іноземних товарів, валюти тощо). Світові ж ціни, в свою чергу, так чи інакше залежали від такого торгового «гіганта», як Російська імперія, бо урбанізаційний процес, що інтенсивно проходив на Заході, постійно й владно потребував крупних партій зерна, в тому числі й з Південної України. Тому вже з кінця XVIII – початку XIX ст. експорт хліба з її території стає звичним явищем, бо товарність землеробства тут досягла порівняно високих показників. Разом з тим, чинники, пов'язані з пропозицією збіжжя, на той час домінували над факторами попиту.

Проте вже з середини 40-х років з'явилися явні ознаки поступового витіснення російського та українського хліба зі західноєвропейських ринків «молодою» та «здоровою» капіталістичною державою – Північно-Американськими Сполученими Штатами. Це досяглося в країні головним чином завдяки модернізації землеробства та поліпшенню шляхів сполучення між населеними пунктами, що неабияк здешевлювало

⁷²⁷ Джерела з історії Південної України. – Т. 3. – С. 363.

⁷²⁸ Макаров Н.П. Зерновое хозяйство Северной Америки. – М., 1924. – С. 328.

й прискорювало транспортування збіжжя, вивіз його за кордон. «Если мы останемся в настоящем положении, – бідкався міністр державного майна Росії перед царем у 1846 р., – то Америка, с увеличивающимися ежегодно каналами, железными дорогами и купеческим флотом (!) вытеснит нас совершенно из хлебной торговли с Англией...» [544, с. 189]⁷²⁹.

За Америкою «підтягувалися» й інші експортери хліба: Дунайські князівства, Румелія, Єгипет, чому сприяли скасування перемінного мита в Англії та Франції, а також проголошення «вільного судноплавства» на Дунаї (з 1837 р.). Все більше зернових «пропускали» Браїлів, Варна та Галац [164, с. 212]⁷³⁰. Традиційним споживачем продукції з Російської імперії залишалася Туреччина, та й то через слабкий розвиток місцевого землеробства й вкрай незадовільний стан шляхів сполучення. Навіть у Константинополь хліб було дешевше доставити з чорноморських портів, ніж привезти з турецьких східних вилайетів. У цю країну найбільше вивозилося ячменя, а до Англії та Німеччини – жита (як найдешевша зернова культура, воно користувалося особливим попитом серед місцевих жителів). Поступово зростали обсяги експортної кукурудзи.

Специфіка цінотворення зарубіжних країн – експортерів хліба полягала в тому, що більшість з них перебувала у сприятливіших географічних умовах стосовно західно-європейського ринку, принаймні, вони були ближче розташовані до нього, поєднані зручнішими морськими, річковими чи сухопутними комунікаціями, а також мали краще обладнані порти. Не кажучи вже про кліматичні переваги, які дозволяли раніше починати відправку та реалізацію збіжжя. В цьому контексті Росію й Україну випереджали Молдова, Валахія, Болгарія, Єгипет, Алжир і деякі інші країни. Перевагу США визначали розвинуте парове судноплавство та дуже розгалужена система залізниць: хліб ними можна було доставити порівняно дешево, в будь-якій кількості, в любе місце призначення.

⁷²⁹ Цит. за: Неболсин Г.П. Назв. соч. – Ч. 1. – С. 189.

⁷³⁰ ЖМГИ, 1854. – № 6. – С. 212.

Продаж збіжжя за кордон у цих державах мав тенденцію до прискореного зростання. Так, у 1833 р. експорт Молдови та Валахії досягав лише 350-400 тис. четвертей пшениці, в 1840 – 509 тис. четвертей названої культури і 355 тис. четвертей кукурудзи, а вже 1847 р. показник першої досяг 2437 тис. четвертей [171, с. 11; 333, с. 8-10; 175, с. 1.; 397, с. 139, 158]⁷³¹. Постачання за рубіж цими двома країнами швидко збільшувалося в обсягах, незважаючи на гіршу якість їх хліба порівняно з українським.

Однак, найсильнішу економічну «загрозу» Російській імперії в галузі торгівлі збіжжям представляли США, де, наприклад, з середини 30-х до середини 40-х років виробництво пшениці подвоїлося. А щорічний експорт пшениці та пшеничного борошна протягом 1831-1836 рр. у середньому досягав відповідно 16,9 тис. четвертей і 4,8 млн. пудів, у 1847 – 8298,5 тис. четвертей, тобто набагато перевищив показники вивозу з чорноморсько-азовських портів і ледь не «наздогнав» експорт усієї європейської частини Російської імперії [20, арк. 38; 343, с. 2; 162, с. 2]⁷³².

В результаті, починаючи з 40-х років, вітчизняний хліб почав поступово втрачати свої переваги за кордоном у своїй вартості і це при тому, що його виробництво в кріпосницькій імперії коштувало непорівняно менше, ніж у названих вище іноземних державах. Навіть у Молдові та Валахії він був дорожчим по собівартості. Так, у жовтні – листопаді 1846 р. у чорноморських портах пшениця в середньому продавалася по 8 крб. за четверть, у той час, коли в Єгипті по 6 крб. 50 коп., у Нью-Йорку – 6 крб. 25 коп. (зрозуміло, в еквіваленті до валюти). В

⁷³¹ Записка о причинах, препятствующих распространению улучшенного сельского хозяйства, и о мерах по отвращению сего неудобства // ЖИГИ, 1847. – № 25. – С. 11; Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России // ЖМВД, 1854. – № 4. – С. 8-10; Комерческая газета, 1837. – № 8. – С. 1; Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года. – С. 139, 158.

⁷³² ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 77. – Спр. 371. – Арк. 38; Экономический указатель, 1858. – № 4. – С. 2; ЖМВД, 1857. – № 24. – С. 2.

кінці 1857 р. зафіксовані такі ціни в містах: Чікаго – від 6 крб. 50 коп. до 9 крб. 50 коп. сріблом; Александрія – 6 крб. сріблом, Галаца та Браїлів – 5 крб. – 5 крб. 50 коп. сріблом; Одесі – від 7 крб. 50 коп. до 10 крб. 50 коп. сріблом.

Зокрема, в Одесі однією з причин подорожчання збіжжя стало зростання вартості його доставки чумаками. Наприклад, у 1846 р. на території Катеринославської губернії, приблизно за 300 верст від Одеси хліб обходився покупцеві в межах 3 крб. 50 коп. – 4 крб. за четверть, а його доставка в одеський порт на підводах коштувала по 2 крб. за четверть. *Цікава закономірність*: чим далі на північ – хліб дешевшав і дорожчим ставало його транспортування на південь. З Київської та Подільської губерній перевезення до Одеси збіжжя обходилося 2-2,5 крб., при ціні продукції 2 крб. за четверть. Отже, доставка додавала до його вартості ще 100, а то й 125 % [20, арк. 15, 36, 38; 553, с. 25]⁷³³.

Серед специфічних причин здорожчання слід назвати нестачу в Україні волоних возів, як це сталося, зокрема, весною 1847 р. Адже через це зросла доставка до чорноморсько - азовських портів і вартість експортного збіжжя збільшилася відповідно. На таке явище мусив звернути увагу і уряд, хоча воно вважалося тимчасовим і порівняно локальним [171, с. 10; 401, с. 305-311; 167, с. 59]⁷³⁴.

Однак, саме того року – в період найбільшого попиту на транспорт – підвищення ціни на доставку та її повільність спричинили утворення надлишків товарного хліба й несвоєчасну його реалізацію як на

⁷³³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 77. – Спр. 371. – Арк. 15, 36, 38; Обзор действий департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет с 1844 по 1854 год // ЖМВД, 1856. – № 17. – С. 25.

⁷³⁴ Записка о причинах, препятствующих распространению улучшения сельского хозяйства... – С. 10; Герсевич О.В. О количестве хлеба, которое может отпускать Южная Россия // Земледельческая газета, 1848. – № 39. – 14 мая. – С. 305-311. ; ЖМГИ, 1857. – № 67. – С. 59.

внутрішніх, так і на зовнішніх ринках. А це, в свою чергу, згубно позначилося на економіці сільських господарств губерній, віддалених від узбережжя Чорного й Азовського морів.

В 40-50-ті роки на цінотворенні не міг не позначитися той процес, який практично «усунув» з сфери закордонної хлібної торгівлі Харківську, Чернігівську і навіть частково Полтавську губернії, які ще до того в значній мірі спеціалізувалися на вирощуванні та постачанні пшениці за кордон. Тому населення цих регіонів мусило належним чином змінювати орієнтири власних зернових господарств. У той період, на думку деяких дослідників, українські й донські землі потенційно щорічно могли б забезпечити зовнішні ринки до 10-15 млн. четвертями пшениці, однак, навіть у найвроджайніші 1847 і 1853 рр. експорт становив усього 30-50% їх реальних можливостей [456, с. 20; 171, с. 9; 641, с. 112]⁷³⁵.

Як саме змінювалися ціни на експорт основних видів зерна безпосередньо при вивозі його з чорноморсько-азовських портів дають уявлення статистичні дані за 1825 і 1860 рр. [156]⁷³⁶:

Таблиця. Обсяги експортного хліба та ціни на нього.

Вид зерна	1825		1860	
Роки				
	Кількість четвертей	Вартість у срібних карбованцях	Кількість четвертей	Вартість у срібних карбованцях
Пшениця	917967	3639732	3311283	29342248
Жито	3600	9360	191126	904030

⁷³⁵ Заболоцкий А. Хозяйственные замечания о некоторых губерниях Южного края России // ЖМГИ, 1841. – № 1. – С. 20; Записка о причинах, препятствующих распространению улучшения сельского хозяйства... – С. 9; Слабеев І.С. Назв. праця. – С. 112.

⁷³⁶ Таблиця складена на підставі матеріалів відповідних томів видання: «Государственная внешняя торговля в разных ее видах» (СПб., 1826-1861).

Ячмінь	5318	11061	346935	1355401
Овес	1506	2056	322822	1129877

Отже, за визначений термін обсяги експорту у ваговому вимірі зросли: пшениці – 3,6, жита – 53, ячменя – 65,2, вівса – 214,4 рази (!); відповідно в грошовому еквіваленті: 8,1; 96,6; 122,5 і 550 разів (!).

При цьому ціни на кожну четверть збільшилися: пшениці – з 3,96 крб. сріблом до 8,86 (2,2 рази); жита – з 2,6 крб. сріблом до 4,7 (1,8 рази); ячменя – з 2,07 крб. сріблом до 3,91 (1,9 рази); вівса – з 1,37 крб. сріблом до 3,5 (3,5 рази).

Таким чином, бачимо неабияке зростання попиту на жито й ячмінь, а також унікальне на овес, при порівняно стабільних потребах на пшеницю. Причому ціни за четверть найдужче підвищилися на таку культуру, як овес, друге місце за цим показником посіла вартість пшениці.

Зрозуміло, отримані нами підрахунки мають до певної міри умовний характер, бо в їх основі лежать усереднені дані навіть без врахування їх специфіки по окремим портам, виокремлення чорноморських від азовських і т.п.

Для порівняння наведемо експортні ціни 1860 р. на інші культури: кукурудза – 270376 четвертей на суму 1767 109 крб. сріблом, що становило до загальноімперського експорту 97,4% (всього 1815056 четвертей); борошно 65620 четвертей на суму 929285 крб. сріблом, або 51,9% від загальноімперських показників (усього 1791643).

Ось такі обсяги хліба за відповідними цінами йшли на експорт через чорноморсько-азовські порти в 1825 і 1860 рр.

Зрозуміло, що вони не залишалися стабільними навіть у окремі періоди означеного терміну. Так, у роки Кримської війни вони впали

порівняно з 1853 р. (до її початку) в 8,9 разів 1854 р. і в 62 рази 1855 р. [445, с. 185]⁷³⁷

Таким чином, динаміка цін і проблеми ціноутворення на хліб відповідно відображали не лише соціально-економічний розвиток, а й політичне становище країни: підйоми та спади сільського господарства, впливи кон'юнктури світового й внутрішнього ринків, взаємовідносини Російської імперії з іншими державами в галузі торгівлі тощо. Еволюція місцевих цін була міцно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією «національної периферії» в єдиний народногосподарський організм, злиттям регіональних ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того всеімперському. По цінах на збіжжя можна отримати певну інформацію про рівень продуктивності безпосередніх виробників зерна та всіх учасників його купівлі-продажу, обсяги витрат в землеробстві і торгових оборотів тощо.

Царський уряд прагнув контролювати всі найголовніші фактори ціноутворення: від організації торгівлі на місцях, через оподаткування й встановлення мита на кордонах, до реалізації хліба на світовому ринку. Свою політику в цій сфері він проводив в основному в інтересах, насамперед, російських поміщиків і купців, а також іноземних негоціантів, які мали значні капітали.

Частина збіжжя доставлялася в пункти споживання з місцевостей, де його виробляли, по оптовій ціні, інша ж частина – по заготівельній, яка здебільшого співпадала в розмірі з оптовою ціною на хліб, що привозився. Протягом XIX ст. їх коливання нерідко набували «революційний» характер і мали циклічний порядок. З кінця XVIII ст. до початку XX ст. вони пройшли п'ять основних етапів зростання, а потім зниження. При цьому важливим спостереженням є те, що вартість хліба в період світової аграрної кризи 1881-1900 рр. зазнала незначних змін.

⁷³⁷ Див.: Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. – С. 185.

Як засвідчили деякі показники (наприклад, ціни на овес), навіть на середину XIX ст. не всі українські губернії були підпорядковані ринкові європейської частини Російської імперії й серед них Катеринославська. Регіональні ж ціни були «зорієнтовані» на чорноморсько-азовські порти, що вже свідчило про високий рівень розвитку світового ринку зерна, органічною частиною котрого з кінця XVIII ст. стала й Південна Україна.

ВИСНОВКИ

Всебічне вивчення та аналіз вітчизняної й зарубіжної спеціальної літератури дає підстави стверджувати: означена в роботі проблема ще не стала предметом поглибленого дослідження і комплексного висвітлення, бо вчені-попередники (історики, економісти, статистики, етнологи) приділяли увагу головним чином динаміці обсягів купівлі-продажу збіжжя, стану доріг, зокрема, залізницям, оподаткуванню торговців різних соціальних груп і категорій, діяльності представників іноземних держав тощо. Певною мірою охарактеризовані заходи в цій царині урядовців. Однак маловивченими донині залишалися такі важливі питання, як специфіка використання давніх і поява в XIX ст. нових торгових шляхів, вигоди, форми, засоби та терміни транспортування. Здебільшого осторонь наукових студіювань знаходилася конкретна участь (у відсотковому відношенні) всіх станів у місцевій торгівлі та експорті хліба, регіональні умови цінотворення і т.п.

Разом з тим, слід зазначити про те, що XIX ст. у розвитку хлібної торгівлі в Південній Україні становить своєрідний етап, бо, на відміну від інших українських регіонів, тут землі освоювалися набагато пізніше, а потужний людський потенціал і великі природні ресурси лише почали активно використовувати. Наближеність до портів Чорного й Азовського морів, а отже й зарубіжних ринків, особливо активізувала місцеву торгівлю й здебільшого усувала небезпеку затовареності різних видів зернових культур. Південні ринки відігравали неабияку роль у розподілі хліба не тільки в Україні та Росії, а й формували споріднену систему транспортування його за кордон. І хоча цей процес з-агалом розвивався спорадично, мав періоди піднесення та тимчасового спаду, що особливо помітно проявилось в одеському порто-франко, в ньому чітко простежувалася тенденція до зростання. Висхідним моментом у цьому контексті став кінець XVIII ст., коли експорт зерна пішов не через Петербург, Данціг і Ригу, як до того, а саме з чорноморсько-азовських

портів. Особливе місце при цьому посіла Одеса. Поступово російський і український хліб значною мірою «заполонив» Західну Європу та й не тільки її.

Фактичний матеріал переконливо засвідчив, що приблизно з 50-х років XIX ст. розпочався завершальний етап формування місцевого товарного землеробства. Це зумовило переміщення сюди з середньочорноземних губерній головного центру виробництва зерна, причому не лише України, а й Російської імперії в цілому. А домінування буржуазних форм господарювання над кріпосницькими після реформ початку 60-х років неабияк прискорили й відповідно скорегували цей процес. Інтенсифікація торгового землеробства супроводжувалася як розширенням площ під посіви, так і збільшенням продуктивності праці в сільському господарстві та врожайності зернових культур. Водночас Південь перетворився не тільки на «великого постачальника» хліба, а й на його «споживача».

В другій половині століття особливо чітко визначилися два основні напрямки експорту загальноімперського збіжжя: через балтійські та чорноморсько-азовські міста-порти. Вони були географічно протилежні, мали свою специфіку транспортування, здебільшого різних учасників, власну спеціалізацію з вивозу, навіть специфічні політико-економічні функції та державні завдання. Існуюча між ними постійна гостра конкуренція примушувала торговців знаходитися в неослабному пошуку більш зручних, вигідних і небезпечних шляхів. Кон'юнктура дуже глибоко проникала, зокрема, в сферу професійних інтересів чумаків і візників, зумовлювала необхідність розширення в них знань про потреби всіляких ринків, навіть найвіддаленіших, а також вимагала доброї обізнаності щодо різниці цін на хліб. Фактично саме це надавало змогу означеним особам досить тривалий відтинок часу (принаймні, до масового будівництва залізниць) вивозити через порти Чорного та Азовського морів до 75% всієї кількості зерна.

Важливу роль у активізації хлібної торгівлі відігравали заходи вищого керівництва імперії та влади на місцях. Унаслідок приєднання Криму та Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор'я й Приазов'я вони вдалися до цілеспрямованих дій по налагодженню торгового транзиту, що практично сполучив усі українські регіони (в тому числі частково і західні) в справі постачання та реалізації збіжжя, вивозу його за кордон. Насамперед, прискорення освоєння та заселення цілих просторів Новоросії об'єктивно й безпосередньо вплинули на розвиток місцевого продуктивного землеробства та на його товаризацію. Вже на початку XIX ст. царський уряд фактично відійшов від заборон у сфері чорноморської й азовської купівлі-продажу, чим відмовився від попередньої політики Павла I з її недооцінками значущості цієї галузі в економіці імперії.

На стані зовнішньої та внутрішньої торгівлі збіжжям протягом усього означеного періоду неабияк позначалася міжнародна ситуація: збройні конфлікти між Росією та Туреччиною, поліпшення (чи, навпаки, погіршення) економічних зв'язків з Францією, Австрією, Англією, Німеччиною й іншими державами, розвиток землеробства в Західній Європі тощо. Саме вона в багатьох випадках визначала розміри мита та податків з обігу хлібної купівлі-продажу, різкі стрибки цін і т.п.

Царське законодавство в цьому аспекті не завжди було адекватним і послідовним, адже воно досить довго трансформувалося від крайнього протекціонізму до поміркованого обмеження та контролю, насадження «патронату». Причому, за певних обставин на перше місце «виходив» особистий фактор, а саме бачення проблем у цій галузі генерал-губернаторами, міністрами фінансів (М.Воронцов, Є.Канкрін) і іншими державними особами.

Торгові осередки південних регіонів стосовно умов функціонування, кількості й обігів капіталів загалом дуже поступалися базарам і ярмаркам європейської Росії (особливо в першій чверті століття). До кінця 50-х

років, хоча місцеві «торги» й покривали густою мережею міста, містечка і села, більшість із них вважалася невеликими, а тому «обслуговувала» головним чином регіональні сільські господарства.

Помітні зрушення сталися в 60-70-х роках, коли організацію та функціонування хлібної торгівлі значною мірою почала забезпечувати *капіталістична кредитна система*, з її обігами капіталів у декілька мільйонів карбованців. Сприяли цьому також збільшення та технічні вдосконалення зерносовищ, наявність так званих «додаткових», або спеціалізованих ярмарків («чорних» для простолюдин, «хлібних», «кінних») та ін. Для нагляду за всіма ними влада міста чи села спеціально призначала осіб або місцевих урядовців. Безперечно, на розвиток торгівлі та статус профільного осередку, як показало дослідження, впливали такі три головні фактори: 1) вдалий вибір часу для реалізації продукції; 2) зручність розташування місця купівлі-продажу; 3) облаштованість шляхів.

Характерно, що протягом ХІХ ст. просторова структуризація цін на збіжжя, адекватно реагуючи на зміни в експорті, кон'юктурі, демографічній ситуації, умовах збуту та транспотруванні, а також поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, виявляла неабияку рухливість і гнучкість. Водночас, ступінь різниці регіональних цін підпорядковувався й залежав від законів ціноутворення при товарному виробництві головним чином витратами на перевезення збіжжя з місць його продукування до місць реалізації, бо інші накладні затрати можна вважати порівняно незначними. Напередодні технічного перевороту в транспорті (приблизно середина століття) доставка хліба з чорноземних губерній до найближче розташованих портів або осередків реалізації в середньому подвоювала його вартість. Зниження ж різниці між експортною ціною та витратами виробництва на місцевому спричиняло скорочення, а то й припинення доставок хліба в пункти продажу, зорема порти. Одночасно зростало його внутрішнє споживання. Місцева вартість збіжжя певний час трималася вище різниці експортних

цін і витрат на транспортування. В цілому ж підвищення цін сприяло розвитку сільського господарства, зокрема землеробства, правда, окрім років неврожаїв і стихійних лих. Навіть простежувалася така закономірність: їх зниження негативно позначалося на господарствах, особливо «товарного» типу. Більше того: коливання цін відповідним чином впливали на всю економіку країни в цілому.

Отже, маємо всі підстави твердити: кінець XIX ст. знаменував собою завершення в своїй основі формування ринку зерна на великих просторах європейської частини Російської імперії, куди складовою частиною входила й Південна Україна. Це сталося в результаті соціального розшарування й поглиблення майнової нерівності в суспільстві, коли під впливом масової товаризації зерноробства остаточно впав останній оплот натурального господарства.

Список використаних джерел і літератури

І. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Фонд 356. Канцелярія миколаївського військового губернатора. Опис 1.

1. Спр. 291. Листування з тимчасовим одеським генерал-губернатором про перевірку відомостей стосовно вимагання з торговців грошей доглядачем і наглядачем базару м. Миколаєва Херсонської губернії Федотченком і Іванісовим, а також лікарем Ковалевським-Рунським. 4-27 листопада 1886 р. – Арк. 1-3.
2. Спр. 309. Розпорядження миколаївському поліцмейстеру про застосування заходів щодо припинення скупівлі хліба спекулянтами на шляху до м. Миколаєва Херсонської губернії. 1-4 вересня 1887 р. – Арк. 1-2.
3. Спр. 364. Про надання тимчасовому генерал-губернатору відомостей стосовно іноземців-євреїв, які прибули до м. Миколаєва Херсонської губернії для закупівлі й експортування зерна. 29 листопада – 9 грудня 1888 р. – Арк. 1-4.

Фонд 442. Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора. Опис 1.

4. Спр. 736. Про потрави чумацькими волами. Перша половина XIX ст. – Арк. 1.
5. Спр. 1198. Про вивіз хліба та вина з Подільської губернії в м. Одесу і Бессарабію (з рапортів земським справників київському військовому губернатору). 1832 р. – Арк. 1-9.
6. Спр. 1374. Про дозвіл графу Б.Потоцькому влаштовувати в святкові дні в м. Немирові ярмарок. 1833 р. – Арк. 1-3.
7. Спр. 1383. Про масові виступи соціального протесту в Південній Україні. 30-ті роки XIX ст. – Арк. 1.

8. Спр. 1695. Про пропозицію жителям Київської губернії переселятися в м. Вознесенськ Херсонської губернії для ведення там торгівлі. 21 серпня – 18 вересня 1834 р. – Арк. 1-6.
9. Спр. 8562. Про влаштування ярмарків у с. Олешках Балтського повіту Подільської губернії без дозволу губернського правління та про зниження курсу «дзвінкої» монети в цьому повіті. Лютий — травень 1851 р. – Арк. 1-32.
10. Спр. 11293. Про заборону вивозу жита, ячміння та вівса через кордон з Австрією (З циркуляра № 8 від 1 серпня 1854 р. по управлінню генерал-губернатора). – Арк. 15.

Опис 33.

11. Спр. 1319. Опис частини «великого чумацького шляху»: м. Черкаси – м. Ольшана – м. Звенигородка – м. Київ – м. В'язівка – Новоросійський край. 1856-1859 рр. – Арк. 20-28.

Опис 48. Поліційна частина.

12. Спр. 24. Про переведення в міщанський стан 115 єврейських родин, поселених на «гайдамацьких ділянках» Новоросійського краю. 27 січня 1869 р. – 2 листопада 1870 р. – Арк. 1-7.

Опис 64. Господарча частина.

13. Спр. 102. Про організацію перевезення по р. Буг пшениці, експортованої в Подільській і Волинській губерніях. 9 червня – 28 липня 1832 р. – Арк. 1-54.
14. Спр. 293. Про поставку борошна в Херсонську, Катеринославську та Таврійську губернії купцями Гальперсоном і Рафаловичем. 1832 р. – Арк. 1-3.

Опис 66.

15. Спр. 121. Про відношення новоросійського і бессарабського генерал-губернаторів стосовно надання допомоги при заготівлі продовольства представнику торгового дому «Штігліц і К^о» (Мазесу) Горбаосу. 1834 р. – Арк. 1-3.

Опис 67.

16. Спр. 471. По рапорту продовольчого штата про сприяння комісіонеру 7-го класу Рембертовичу у встановленні вигідних цін на борошно та крупу для кримських магазинів. 1835 р. – Арк. 1-3.

Опис 69.

17. Спр. 128. «По прошенню» мешканців Подільської губернії євреїв Шнаєва, Тевельського, Бенклера та інших про сприяння при переведенні їх у міщанський стан Таврійської губернії. 13 червня – 27 липня 1837 р. – Арк. 1-5.
18. Спр. 230. «По прошенню» селянина купця М.Шевченка про зарахування його до міщанського «товариства» м. Одеси. 1837-1841 рр. – Арк. 1-21.

Опис 71.

19. Спр. 342. Про чумацькі шляхи і potravи. Поч. ХІХ ст. – Арк. 172-400.

Опис 77. Господарча частина.

20. Спр. 371. Про експорт хліба в європейській частині Російської імперії. 1830-1840 роки. – Арк. 15-38.

Опис 80. Господарча частина.

21. Спр. 343. Про відношення міністра фінансів стосовно сприяння чумакам на шляху перевезення солі. 31 липня 1847 – 13 січня 1848 р. – Арк. 1-10.

Опис 82.

22. Спр. 25. Про правила продажу хліба в м. Одесі на ринках. 14 січня 1849 р. – 9 серпня 1852 р. – Арк. 1-27.

Опис 83.

23. Спр. 652. «По прошенню» міщанина Володимирського повіту Волинської губернії А.Лейчика про невідачу йому свідотства стосовно зарахування його з сім'єю в одеське купецтво. 1850-1852 рр. – Арк. 1-5.

Отис 84.

24. Спр. 625. Про прохання міщанина І.Виноградського захистити його від утисків при переході в купецький стан у м. Мелітополі (Таврійська губернія) і звільнити родину від рекрутської повинності. 1852 р. – Арк. 1-40.

Отис 138.

25. Спр. 316. Розгляд справи тимчасово проживаючого в м. Могилеві грека І.Настава про неправильні дії Могилевського земського суду стосовно його угоди з селянами поміщика Красицького та невиконанні ними контракту на доставку хліба в Одесу. 6 червня – 15 липня 1833 р. – Арк. 1-4.

Отис 140.

26. Спр. 191. Про розгляд скарги купця Рубінштейна на князя М.Радзівілла за незаконне затримання в м. Бердичеві сторожею для огляду його товарів і привласнення грошей, які були призначені на виплату боргу купців Одеському комерційному банку. 12 квітня 1834 р. – 1 листопада 1835 р. – Арк. 1-22.

27. Спр. 319. Про розгляд «прошення» дворянина Лаповського та єврея Альїріна, котрі проживали в с. Ігнатівці Херсонської губернії, стосовно примусу поміщика с. Катюржинців Волинської губернії й с. Копачівки Подільської губернії князя Сапеги до виконання того контракту на поставку хліба. 1834 р. – Арк. 1-10.

Отис 144.

28. Спр. 431. Про скаргу кременецького міщанина Ланди на одеських купців Картуціїв за заподіяні йому збитки в комерції. 9 липня – 13 вересня 1836 р. – Арк. 1-7.

Отис 146.

29. Спр. 368. Про невиконання контракту на поставку пшениці, укладеного між полковницею баронесою С.Дибич і одеським купцем Т.Гехтом. 31 липня 1837 р. – 23 липня 1838 р. – Арк. 1-31.

Опис 148.

30. Спр. 191 (б). Про виявлення приставом Балтського повіту Подільської губернії призвідників бійки на базарі в с. Олешках, самочинно відкритого поміщиком цього села Пиньковським на межі з Херсонською губернією. 22 березня 1839 р. – 27 червня 1840 р. – Арк. 1-2.

Опис 150.

31. Спр. 207. Про лист Лачиньова з поданням надрукованої ним таблиці щодо торгівлі при одеському порті. Березень 1841 р. – Арк. 1-2.

Опис 160.

32. Спр. 42. – Ч.1. Указ Сената від 17 лютого 1854 р. про заборону вивозити за кордон хліб з одеського та всіх чорноморських і азовських портів. Копія. – Арк. 471.

33. Спр. 42. – Ч. 2. Указ Сената від 7 вересня 1854 р. про заборону вивозити хліб за кордон. Копія. – Арк. 39.

Опис. 169.

34. Спр. 729. Про стягнення з сквирського купця Гольденберга грошей, які пожертвували одеські купці Філіпаки Правлінню одеського жіночого добродійного товариства. 29 листопада 1856 р. – 27 квітня 1857 р. – Арк. 1-10.

Опис 171.

35. Спр. 322. Про скаргу поміщика Ц.Понятовського на купців Б.Марейноса та М.Рапопорта за не розрахунок ними з його селянами Шендеровського маєтку за доставлену в Одесу пшеницю. 1858 р. – Арк. 1.

Опис 517. Поліцейська частина.

36. Спр. 47. Про нагородження київського купця Ф.Вольфсона за його благодійну діяльність золотою медаллю «За усердие». 1879 р. – Арк. 1-15.

Опис 519. Поліцейська частина.

37. Спр. 163. Про нагородження київського купця Фоломіна за благодійну діяльність срібною медаллю. 1881-1883 рр. – Арк. 1-26.

Опис 537.

38. Спр. 150. Про кількість ярмарків і базарів, їх грошові обіги в Херсонській губернії. Зі звіту губернатора за 1883 р. – Арк. 8-9.

Опис 538.

39. Спр. 202. Про вивіз з Подільської губернії за кордон хліба, цукру, лісу та спирту через одеський порт і австрійський кордон. Зі звіту губернатора за 1884 р. – Арк. 18.

Опис 544. Поліцейська частина.

40. Спр. 1. Циркулярне повідомлення Київського товариства сільського господарства про заснування в м. Одесі Комітета з продажі хліба. 21 липня 1891 р. – Арк. 1.

Опис 629. Поліцейська частина.

41. Спр. 541. Про дозвіл представникам австрійської торгової фірми «М.Вейнреб і К^о» у м. Лемберзі проводити свої операції в Москві, Києві, Одесі. 12 листопада 1899 р. – 14 листопада 1900 р. – Арк. 1-8.

Опис 787.

42. Спр. 162. Про дозвіл вивозу пшениці за кордон. 1799 р. – Арк. 1.

Опис 796. Таємна частина.

43. Спр. 339. Про закупівлю й відправку з Одеси за кордон великої кількості пшениці балтським поміщиком Ф.Маньковським через посередництво торгового «дому» Броніцьких. З рапорту балтського земського справника від 10 січня 1847 р. – Арк. 6.

Опис 806.

44. Спр. 101. Про видачу паспортів поміщикам Балтського повіту на проїзд до Одеси та Києва для продажу продовольства. З повідомлення балтського повітового предводителя дворянства від 10 червня 1856 р. – Арк. 28.

Опис 809.

45. Спр. 168. Про дозвіл бродському купцю й банкиру Н.Колліру їхати до Києва на Хрещенський ярмарок, а в 1861 р. у Київську, Харківську, Херсонську та Полтавську губернії в торгових справах. 1 грудня 1859 р. – 30 вересня 1860 р. – Арк. 1-2.

Фонд 533. Київський військовий губернатор.

Опис 1(а).

46. Спр. 69. Указ Павла I від 17 лютого 1799 р. про дозвіл продажу за кордон пшениці в зв'язку з врожаєм. – Арк. 61.

47. Спр. 121. Про дозвіл вивозу пшениці за кордон. 1799 р. – Арк. 1.

Опис 2.

48. Спр. 458. Про прохання сина купця М.Бланка про його перевід з київського міщанського «товариства» в одеське. 26 січня 1829 р. – 15 січня 1830 р. – Арк. 1-8.

Опис 5.

49. Спр. 1415. Про стягнення з одеського купця Ноткіна грошей, позичених ним у колезькій радниці Розенберг і дружини радзивіллівського купця 1-ї гільдії Заксової. 1829 р. – Арк. 1-13.

50. Спр. 1615. Про розгляд скарги черкаського купця Трандофілова на міський магістрат за довготривале невирішення питання стосовно взаємної грошової претензії його з купцем Цветковим, який проживав у м. Новомиргороді Херсонської губернії. 12 серпня 1830 р. – 23 травня 1831 р. – Арк. 1-11.

Фонд 830. Фамільний фонд Терещенка.

Опис 1.

51. Спр. 487. Відомості контор маєтків Ф.Терещенка про продаж зернових культур. 1892 р. – Арк. 1-2.
52. Спр. 488. Відомості Одеської контори Ф.Терещенка за 1892 р. про продаж пшениці. – Арк. 31-32.

Фонд 1252. Штаб-офіцерський корпус жандармів у Одесі.

Опис 1.

53. Спр. 29. Листування з начальником 5-го округу Корпуса жандармів про встановлення нагляду за прибулим до Одеси купцем Г.Гарбером, звинуваченого у привласненні казенних грошей. Жовтень 1845 р. – Арк. 1-4.
54. Спр. 72. Про збір відомостей стосовно одеських купців, які подали «прошення» на дозвіл виїзду за кордон у торгових справах. 21 липня 1848 р. – 1 лютого 1849 р. – Арк. 1-30.
55. Спр. 86. Листування з одеським градоначальником про збір інформації стосовно іноземних купців, які клопоталися щодо дозволу на проїзд у Одесу. Березень-травень 1849 р. – Арк. 1-6.
56. Спр. 115. Про проведення слідства щодо порушення одеським портовим начальством указа про заборону вивозу за кордон пшениці в зв'язку з Кримською війною. 8 березня – 28 травня 1854 р. – Арк. 1-41.

Фонд 1336. Малоросійське губернське правління.

Опис 1.

57. Спр. 3701. Прохання купця Бикова – Познякова про зарахування його до чиновників Адміралтейства, як добре знаючого гідравліку та механіку. Чернігів – Кременчук, 1799 р. – Арк. 1-10.

Фонд 2164. Царичанська воєводська канцелярія.

Опис 1.

58. Спр. 3181. Про заснування в Павлограді ярмарок. 1872 р. – Арк. 1.

Фонд 2219.

Опис 1.

59. Спр. 156. Контракти між поміщиком с. Турбівка Сквирського повіту Київської губернії Е.Михайловським і кріпаками-чумаками на перевезення борошна, вівса та ін. від села до Одеси на продаж. 1825-1828 рр. – Арк. 1-2.

60. Спр. 157. Про те ж саме. 1860-1862 рр. – Арк. 1-2.

*Фонд КМФ.**Опис 1.*

61. Спр. 106. Відомість про кількість купців, міщан і інших осіб, які не належать до військового відомства, але проживають у 9-му кавалерійському окрузі Новоросійського військового поселення. Б/д. – Арк. 1-2.

Державний архів Одеської області*Фонд 4. Одеська міська Дума.**Опис 1.*

62. Спр. 341. Про уродженців західних міст, бажаючих перейти в російське підданство та створення з приводу цього спеціальної комісії. 30-ті роки XIX ст. – Арк. 1-73.

Державний архів Херсонської області*Фонд 1. Канцелярія херсонського губернатора.**Опис 1.*

63. Спр. 16. Листування з управлінням новоросійського генерал-губернатора, поліцейськими установами про розкрадання коштів, зібраних у Тираспільському повіті для армії. 1780-1854 рр. – Арк. 1-28.

Миколаївський обласний архів*Фонд 6. Балацівське волосне правління**Опис 1.*

64. Спр. 1. Журнал торгових і промислових закладів Херсонського повіту 1867 р. – Арк. 1-14.

Фонд 222. Миколаївська міська дума.

Опис 1.

65. Спр. 288. Відомості про наявність у м. Миколаєві торгових суден і їх рейсах. 1853 р. – Арк. 1-20.

66. Спр. 1600. Ставлення міської управи та постанови думи про розширення комерційного порта, поглиблення корабельного каналу, список купців. 1879 р. – Арк. 1-15.

Фонд 230. Канцелярія миколаївського військового губернатора.

Опис 1.

67. Спр. 11622. Документи про відкриття торговельних закладів, проведення виставок і ярмарків у Миколаєві, заснування в місті торговельної біржі. 1885-1888 рр. – Арк. 1-15.

Фонд 239. Миколаївський статистичний комітет.

Опис 1.

68. Спр. 41. Місячні відомості про дійсні оптові ціни на хліб, хлібні та інші продукти. 1878 р. – Арк. 1-5.

69. Спр. 133. Короткий огляд розвитку хлібної торгівлі м. Миколаєва та відомості про вивіз зернових за кордон. 1894-1896 рр. – Арк. 1-17.

Російський державний архів давніх актів (Москва)

Фонд 248. Сенат і його установи. Малоросійська експедиція Сената.

Опис 113.

70. Спр. 1651. – Ч. 1-6. Відомості з різних місцевостей Російської імперії про причини зростання вартості збіжжя. Друга половина 60-х років XVIII ст.

Фонд 1355. Економічні примітки генерального межування. Катеринославська губернія.

71. Спр. 360. Кількість ярмарків у Катеринославській губернії. Початок XIX ст. – Арк. 177-185.

72. Спр. 364. Про торгівлю в с. Катеринівка (Катеринославська губернія). Початок XIX ст. – Арк. 4.

Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург).

Фонд 18. Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі Міністерства фінансів.

Опис 4. Відділення внутрішньої торгівлі. 1-й стіл.

73. Спр. 129. Кількість торгових осередків на території Катеринославської губернії. – 1817 р. – Арк. 137-154.

74. Спр. 823. Рапорт Херсонської казенної палати про якість врожаю та відомості ринкових цін на хліб і інші сільськогосподарські продукти. 5 липня 1857 р. – 8 липня 1860 р. – Арк. 1 – 2.

Фонд 20. Департамент торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів.

Опис 4. 1858 – 1917 рр.

75. Спр. 2971. Про встановлення тимчасових правил стосовно нагляду за сортуванням хліба при елеваторі Товариства південно-західних залізниць у м. Одесі. 1891 р. – Арк. 1 – 100.

Опис 10. Хліботоргове відділення (1868 – 1903 рр.).

76. Спр. 27. Про задоволення клопотань Одеського біржевого товариства стосовно купівлі й продажу ячменя з обмеженням 3% домішок. 1892 р. – Арк. 1.

77. Спр. 70. Відомості про ціни на хліб, фрахти та страхові премії на Миколаївському ринку. 1893 р. – Арк. 1.

78. Спр. 108. Списки хліботоргових пунктів у Таврійській губернії. 1893 р. – Арк. 1-2.

79. Спр. 264. Донесення податкових інспекторів про ціни на хліб і інші сільськогосподарські продукти на ринках Херсонської губернії. 1894 р. – Арк. 1-2.

80. Спр. 292. Про відрядження В.М.Касперова в південні губернії по справам державної закупівлі хліба, про встановлення нагляду за вивозом зерна та ознайомлення з діяльністю одеського та миколаївського елеваторів. 1895 р. – Арк. 1-3.

81. Спр. 293. Про нагляд за сортуванням хліба на елеваторі – зернохосовищі харківсько-миколаївської залізниці в м. Миколаєві. 1895 р. – Арк. 1-2.
82. Спр. 358. Про розгляд клопотання елизаветградського земства стосовно будівництва елеватора в м. Єлизаветграді. 1896 р. – Арк. 1.
83. Спр. 288. Про розгляд скарги хлібного інспектора при Одеському елеваторі Беретті на начальника південно-західних залізниць з приводу утисків його по службі й про призначення хлібних інспекторів для елеватора південно-західних залізниць. 1895 р. – Арк. 1-2.
84. Спр. 364. Відомості про ціни на хліб і іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Катеринославської губернії. 1896 р. – Арк. 1-2.
85. Спр. 367. Відомості про ціни на хліб і іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Херсонської губернії. 1896 р. – Арк. 1-2.
86. Спр. 472. Про розгляд клопотання Катеринославського повітового земського зібрання про доставку за його рахунок у м. Нікополь телеграфних повідомлень від гоф-маклера Одеської біржи щодо цін на хліб на одеському ринку. 1897 р. – Арк. 1-2.
- Фонд 95. Відділи торгового мореплавства та торгових портів Міністерства торгівлі й промисловості.*
- Опис 3. 1894 – 1917 рр.*
87. Спр. 240. По клопотанню купця Мефеніті про дозвіл йому влаштувати в Керченській протоці на власні кошти плавучий елеватор. 1895 р. – Арк. 1-8.
- Фонд 271. Особлива комісія по дослідженню залізнодорожної справи в Росії.*
- Опис 1. 1909 – 1911 рр.*
88. Спр. 66. Таблиці вивозу пшениці, вівса, лляного насіння, ячменю через митниці Білого, Балтійського, Чорного та Азовського морів за 1854 – 1880 рр. – Арк. 1-8.

Фонд 381. Канцелярія міністра землеробства.

Опис 47. 1838 – 1917 рр.

89. Спр. 134. Огляди, відомості та довідки про зовнішню торгівлю Росії хлібом і про закавказький торговий транзит. 1841 – 1873 рр. – Арк. 1-3.

Фонд 383. Перший департамент Міністерства державного майна.

Опис 22. 1859 р.

90. Спр. 33559. Про продаж «красної» пшениці у волостях Павловській й Миколаївській Олександрівського округу Катеринославської губернії. 3 січня 1859 р. – 3 липня 1860 р. – Арк. 1-66.

Фонд 446. Височайші повеління та всеніданіші доповіді по відомству шляхів сполучення (колекція).

Опис 28. 1881 – 1889 рр.

91. Спр. 22. Доповідь № 45 від 4 травня 1889 р. «Про клопотання Товариства південно-західних залізниць щодо будівництва елеваторів – зерносклади в Одесі й на дев'яти проміжних станціях на цих шляхах. – Арк. 1-2.

Фонд 560. Спільна (загальна) канцелярія міністра фінансів.

Опис 4. 1807 – 1864 рр.

92. Спр. 539. Про надання торговому стану в Одесі й інших портах Чорного та Азовського морів права бракувати хліб за бажанням купця чи хазяїна. 21 січня – 10 лютого 1831 р. – Арк. 1-9.

93. Спр. 1382. Про торгівлю іноземців у Новоросійському краєві хлібом і іншими сільськогосподарськими продуктами. 4 січня – 7 листопада 1851 р. – Арк. 1-19.

Фонд 1152. Справи архіва Державної ради.

Опис 3. – Т. 3 (1840 – 1849 рр.).

94. Спр. 143. Про надання іноземцям, які торгують у Новоросійському краєві, права вільної торгівлі хлібом і іншою сільськогосподарською продукцією. – 1845. – Арк. 1-24.

Фонд 1263. Комітет міністрів.

Опис 1. 1802 – 1891 рр.

95. Спр. 21. Журнал по представленню Міністерства фінансів про дозвіл вивозу хліба з чорноморських і азовських портів. 1810 – Арк. 125-134.
96. Спр. 96. Журнал по представленню херсонського військового губернатора про вивіз за кордон хліба з Одеси, Херсона та Криму. – 6 червня 1816 р. – Арк. 8-10.
97. Спр. 418. Про дозвіл купцю Монтодону, який торгує в Одесі, заснувати чорноморську торгову компанію на акціях. 1825 р. – Арк. 250-251.
98. Спр. 2559. Особливий журнал по пропозиції новоросійського та бессарабського генера-губернатора про заборону («воспрещении») вивозу за кордон хліба, кукурудзи та худоби з чорноморських і азовських портів і сухопутним бессарабським кордоном. 16 жовтня 1856 р. – Арк. 1.

Фонд 1278. Державна дума (3-є скликання).

Опис 2. Справи по законопроектам відомств, законодавчим пропозиціям і запитам членів Державної думи, комісій; прохання та скарги селянських товариств і приватних осіб. 1886 – 1909 рр.

99. Спр. 667. Про розширення робіт з поглиблення Маріупольського порту та потрібні на це витрати в сумі 880 000 рубл. на кошти Державного казначейства. 1908 р. – Арк. 1-11.
100. Спр. 1814. Про розширення робіт з поглиблення до 30 футів підходів до Миколаївського порту з боку Чорного моря. 1908. – Арк. 1-111.

Фонд 1286. Департамент виконавчої поліції.

Опис 2. 1811– 1820 рр.

101. Спр. 226. Про скасування херсонським військовим губернатором торгівлі й ярмарків у маєтку тираспольського

поміщика Гросула за «предержательство» ним біглих і про заснування таких у маєтку надвірного радника Савицького. 1819 р. – Арк. 1-30.

Фонд 1341. Перший департамент Сената.

Опис 36. 1835 р.

102. Спр. 2973. Про доставку повіреним купців Зеленського та Португалова – Диканським на південний берег Криму хліба. – Арк. 1.

Опис 74. – 5 експедиція (1848 р.).

103. Спр. 304. По представленню міністра фінансів про торгівлю хлібом іноземців у Новоросійському краєві. Слухання 13 жовтня 1848 р. – Арк. 1-7.

Фонд 1287. Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ.

Опис 1. – Ч. 1. – Відділення 1. 1-й стіл (1799 – 1820 рр.).

104. Спр. 111. Донесення про кількість хліба, який від грузили з Одеського порту і про чисельність суден з хлібом, відправлених весною з м. Орла. 24 травня 1803 р. – Арк. 1-5.

105. Спр. 212. Про невивантаження і дорожнечу хліба в Новоросійському краєві й закупівлю до 50 тис. четвертей жита та борошна в Орловській і Воронізькій губерніях. 10 листопада 1805 р. – 15 листопада 1820 р. – Арк. 1-227.

106. Спр. 1063. По всепідданішому донесенню херсонського військового губернатора про кількість пропущеного через Одеський порт морем за кордон хліба і про прибуття суден і людей зі закордонних місць. 13 вересня – 14 січня 1810 р. – Арк. 1-10.

107. Спр. 1099. По всепідданішому донесенню херсонського військового губернатора про кількість відпущеного за кордон через Одеський порт хліб і про прибуття суден і людей зі закордонних місць. 10 лютого – 14 грудня 1814 р. – Арк. 9.

108. Спр. 1292. Про вивезений з Одеського порту хліб у навігацію 1815 р. і про кількість суден і людей, котрі прибули в Одеський порт протягом навігації 1815 р. 1 жовтня – 31 грудня 1815 р. – Арк. 1-6.
109. Спр. 1332. По донесенню херсонського військового губернатора про відправлення за кордон хліба з Одеського порта протягом 1816 р. 15 лютого – 31 грудня 1816 р. – Арк. 1-17.
110. Спр. 1365. По донесенню херсонського військового губернатора стосовно вивозу за море жита з Одеси, Херсона та Криму. 2 – 22 липня 1816 р. – Арк. 1-9.
111. Спр. 1431. Про відправлений за кордон хліб з Одеського порту. 9 січня 1817 р. – 20 січня 1818 р. – Арк. 1-26.
112. Спр. 1739. Про відправлений за кордон хліб з Одеського порту. 16 січня – 25 жовтня 1820 р. – Арк. 1-9.
- Опис 1. – Ч. 2.*
113. Спр. 1777. По представленню феодосійського градоначальника про невивезання і дорожнечу хліба в Феодосії й розпорядження щодо забезпечення продовольством. 15 квітня – 27 травня 1821 р. – Арк. 1-15.
- Опис 2. – Відділення 1. 1-й стіл (1828-1855 рр.).*
114. Спр. 545. По представленню Міністерства державного майна про зловживання в торгівлі хлібом у приморських містах Новоросійського краю. 5 червня – 6 жовтня 1839 р. – Арк. 1-5.
- Опис 5. – Відділення 1. 1-й стіл (1802-1845 рр.).*
115. Спр. 1138. Про заборону вивозу хліба з усіх портів Чорного та Азовського морів. 18-29 серпня 1828 р. – Арк. 1-7.
- Опис 7. – Відділення 1. 1-й стіл (1868-1903 рр.).*
116. Спр. 728. Про занепад у м. Одесі Херсонської губернії торгівлі й заходи щодо її розвитку. 25 листопада 1875 р. – 3 липня 1882 р. – Арк. 1-42.

117. Спр. 2217. По клопотанню Миколаївської міської думи про захист хлібної торгівлі від «невірних» дій комісіонерів-експертів, які при купівлі хліба збирають «магазинний» податок. 17 листопада – 9 квітня 1891 р. – Арк. 1-15.

118. Спр. 2380. Про влаштування плавучого елеватора в Керченській протоці. 4 листопада – 28 лютого 1897 р. – Арк. 1-27.

Опис 38. Справи 2-го міського відділення 1-го столу (1861-1909 рр.).

119. Спр. 2895. По клопотанню Херсонського губернського земського зібрання про звільнення землевласників і орендаторів, які привозять хліб в Одесу, від сплати торгових мит. 9 квітня – 30 вересня 1897 р. – Арк. 1-29.

Опис 40. Справи 2-го міського відділення 2-го столу (1866-1895 рр.).

120. Спр. 1899. На прохання хлібопромисловців Феміліді, Шапіро та інших про встановлення порядку торгівлі зерном у м. Аккерман Бессарабської губернії. 25 липня – 19 грудня 1880 р. – Арк. 1-10.

Російська наукова бібліотека. Відділ рукописів (Санкт-Петербург).

Фонд 116. Бутурліни та Строганови.

121. Спр. 18. Листи М.Т.Бесєдовського (управляючий Онуфрієвської вотчиної контори, Олександрівський повіт Херсонської губернії) до Д.П.Бутурліна. 7 квітня – 9 грудня 1825 р. – Арк. 1-48.

122. Спр. 19. Листи М.Т.Бесєдовського до Д.П.Бутурліна. Село Онуфрієвка. 7 січня – 14 грудня 1826 р. – Арк. 1-66.

123. Спр. 21. Листи М.Т.Бесєдовського до Д.П.Бутурліна. Село Онуфрієвка, м. Суми. 10 січня – 20 жовтня 1828 р. – Арк. 1-43.

Фонд 124. Зібрання П.Л.Вакселя.

Опис 2.

124. Спр. 149. Лист управляючого Палеолога до невстановленої особи. 9 липня 1831 р. – Арк. 1.

Фонд 484. Зібрання матеріалів з історії фінансів Росії.

Опис 364.

125. Спр. 27. Вірст. Записка про контракти на доставку російських товарів, укладених у Петербурзі. З додатком відомості з 1816 по 1826 рр. – Арк. 1-6.
126. Спр. 28. Виписки з приміток дійсного статського радника Вірста про вплив обігу грошей на іноземну торгівлю Росії та вексельні обороти країни з 1816 р. 14 жовтня 1825 р. – Арк. 1-10.
127. Спр. 125. Новахович. «Про російські бумажні гроші», «Про торговий баланс», «Загальні зауваження стосовно нових закладів», «Про заснування фабрик». 1831-1836 рр. – Арк. 1-74.
128. Спр. 194. Невстановлена особа. Записка про купецький банк. З додатком відомості про кількість грошей, які видавалися під заставу товарів, про терміни позик і надходження в казну недоїмок. 1902 – 1816. – Арк. 1-18.

Фонд 731. Сперанський М.М.

129. Спр. 213. Сперанський М.М. «Записка про порти та поселення Чорноморського узбережжя» і пропозиції графа М.С.Воронцова по реконструкції. Б/д. – Арк. 1-4.
130. Спр. 2040. Воронцов М.С. Листи до М.М.Сперанського. 1823 – 1833 рр. «Записка про відновлення в Одесі порто-франко». Липень 1826 р. – Арк. 1-9.
131. Спр. 2267. Воронцов М.С. «Огляд Чорноморського узбережжя і про засоби закріплення Росії на узбережжі». Б/д. – Арк. 1-5.

Особовий архів чл.- кора АН УРСР, д.і.н., проф. І.О.Гуржія (Київ, вул. Прорізна, 10, кв. 7).

Папка «Рукописи статей»

132. Спр. 1. Распространение и характер мелкой крестьянской промышленности в дореформенном селе Украины. Оригинал. Між 1948 і 1953 рр. – 20 с.

II. Опубліковані документи

133. Архив Государственного совета. – СПб., 1878. – Т. 2. Совет в царствование императора Павла I (1796-1801). – 882, 36 с.
134. Архив графов Мордвиновых. – СПб., 1902. – Т. 2. – 576 с.
135. Архив истории труда в России, выпускаемый Ученой комиссией по исследованию труда в России. – Петроград, 1923. – Кн. 10. – 201 с.
136. Броды // Комерческая газета, 1830. – 9 августа.
137. Бугское казачество и военные поселения (Летописные наброски о. Владимира Лобачевского) / [Предисл. В.Я.] // Киевская старина, 1887. – Т. 19. – № 12. – С. 591-629.
138. Ведомость № 15 // Журнал Министерства государственных имуществ, 1844. – № 12.
139. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М.: Издательство И.Д.Сытина, 1911. – Т. 6. – 352 с.
140. Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал Министерства внутренних дел, 1835. – № 11. – С. 337-364.
141. Взгляд на сбыт хлеба помещиками в Одессе // Подольские губернские ведомости, 1847. – № 24. – С. 161-162; № 25. – С. 169-172.
142. Виды для России относительно отпуска земледельческих произведений в Англию // Киевские губернские ведомости, 1846. – № 29. – С. 276-278.

143. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. – М.: Наука, 1980. [Серия вторая. 1815-1830]– Т. IV. – 783 с.
144. Внешняя торговля по европейской границе и о таможенных сборах за 1890 г. – СПб. – 1891.
145. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [Сост. Фритче]. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1848. – Т. X. – Ч. 1. Киевская губерния.
146. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [Сост. Тверников]. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1849. – Т. X. – Ч. 2. Подольская губерния.– 159 с.
147. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [Сост. Рогалев, Фон-Витте, Пестов]. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1849. – Т. XI. – Ч. 1. Херсонская губерния.
148. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [Сост. Герсиванов]. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1849. – Т. XI. – Ч. 2. Таврическая губерния.
149. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1850. – Т. XI. – Ч. 3. Бессарабская область.
150. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [Сост. Драчевский]. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1850. – Т. XI. – Ч. 4. Екатеринославская губерния.
151. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1850. – Т. XII. – Ч. 1. Харьковская губерния.
152. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття): Збірник док.

- і мат. // Матеріали до курсу «Історія митної справи та митної політики в Україні. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2002. – 465 с.
153. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета о более равномерном обложении торговли и промышленности. – 3 июня 1884 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3. – Т. 4. – № 2282. – С. 339 – 341.
154. Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах города Одессы, 28 ноября 1834 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 9. – Отд. 2. – № 7589. – С. 201-208.
155. Высочайшее повеление правительства от 18 июня 1840 года о правилах, по которым евреи могут возвращаться из земледелия в прежние звания // ЖМГИ, 1841. – № 3. – С. 17-19.
156. Государственная внешняя торговля за 1831 год в разных ее видах. – СПб., 1832.
157. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году Анатолием Демидовым.../ А. Демидов. – М., 1853.
158. Документ, представленный Рубо на основании указа от 14 сентября 1828 года // ЛОСХЮР, 1835. – № 2. – С. 124-125.
159. Его императорскому величеству от министра внутренних дел // Санкт-Петербургский журнал. – СПб., 1805. – № 9. – С. 92.
160. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / [Упор. С.Абросова, І.Анцишкін, Н.Сурева та ін.] / Наук. ред. А.Бойко // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Т. 3. – 488 с.
161. Журнал Министерства внутренних дел, 1854. – № 1. – С. 37-38.
162. Журнал Министерства внутренних дел, 1857. – № 24. – С. 1.
163. Журнал Министерства государственных имуществ, 1842. – № 3. – С. 115.

164. Журнал Министерства государственных имуществ, 1854. – № 6. – С. 212.
165. Журнал Министерства государственных имуществ, 1854. – № 53. – Отд. II. – С. 66.
166. Журнал Министерства государственных имуществ, 1857. – № 66. – С. 248-249
167. Журнал Министерства государственных имуществ, 1857. – № 67. – С. 59.
168. Заключение комиссии, ежегодно назначаемой Обществом для рассмотрения прав лиц, представляемых к наградам по силе указа от 14 сентября 1828 года // ЛОСХЮР, 1835. – № 2. – С. 126.
169. Замечания для путешествующих из Одессы в Западную и Южную Европу // Одесский вестник, 1827. – 16 июля.
170. Замечания на статью в Малороссийском крае // Земледельческая газета, 1840. – № 28. – 5 апреля. – С. 217-222; Окончание. – № 29. – 9 апреля. – С. 227-229.
171. Записка о причинах, препятствующих распространению улучшенного сельского хозяйства и о мерах по отвращению сего неудобства // ЖМГИ, 1847. – № 25. – С. 10.
172. Из донесений инспектора сельского хозяйства южных губерний Х.Стивенсона о состоянии разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в 1848 году // ЖМГИ, 1849. – № 6. – С. 193-213; № 7. – С. 1-57.
173. История создания хлебных магазинов в России // ЖМВД, 1835. – № 4. – С. 10-21.
174. Комерческая газета, 1830. – 11 октября. – С. 25.
175. Комерческая газета, 1837. – № 8. – С. 23-59.
176. Комерческая газета, 1838. – № 51. – С. 15-121.
177. Комерческая газета, 1838. – № 140. – С. 19.
178. Комерческая газета, 1840. – № 153. – С. 14-46.

179. Комерческая газета, 1854. – № 34. – С. 122-134.
180. Краткий очерк успехов фабрично-заводской промышленности Киевской губернии за пятилетие. 1870-1874 // Киевлянин, 1875. – № 88. – 26 июля (Винокурение); – № 89. – 29 июля (Сахар, мукомольная промышленность); – № 96. – 14 августа (Водочная, табачная промышленность, мелкий промысел); – № 100. – 23 августа (Сельскохозяйственное машиностроение).
181. Купец Иван Рубо // Одесский вестник, 1837. – 27 ноября.
182. Манифест об учреждении порто-франко в Одессе, 16 апреля 1817 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собрание 1. – Т. 34. – № 26792. – С. 208-211.
183. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Военное обозрение Екатеринославской губернии / [Сост. [В.] Павлович]. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1863.
184. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839.
185. Материалы для статистики России, собираемые по ведомству Министерства государственных имуществ. – СПб., 1858 – 1871. – Вып. 1 – 6.
186. Материалы, собранные земскими учреждениями Таврической губернии по вопросу о соединении Крыма с центральными губерниями паровой железной дорогой.
187. Министерство финансов. 1802-1902. – СПб., 1902. – Т. 1. Экспедиция заготовления государственных бумаг. – 639 с.
188. Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів. 1660-1870 – 1992-2000 // Державна митна служба України. Східна регіональна митниця. – Харків: Каравелла, 2000. – 496 с.
189. Неудобства перевозки грузов в Киев // Киевлянин, 1871. – № 117. – 2 октября. – С. 1.

190. Носенко Д.А. Вексельные уставы 1902 и 1893 гг. с разъяснениями / Д.А.Носенко. – СПб., 1910. – 185 с.
191. О введении в Екатеринославской губернии с 1852 года новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 17 декабря 1851 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 26. – Отд. 2. – № 25831. – С. 173.
192. О взимании прогонов по 5 коп. по трактам Белорусскому, Лифляндскому, Ярославскому и по Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерниям, а по прочим всей империи по 3 коп. на версту за каждую лошадь: Именной, данный Сенату, 4 мая 1812 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 32. – № 25101. – С. 306-307.
193. О взимании с отпускаемого из Одессы за границу хлеба, сверх положенного по тарифу пошлины, по 2 ½ коп. серебром, в пользу Одесского лица: Именной, данный Сенату, 16 января 1819 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 36. – № 27640. – С. 27.
194. О взимании сборов с купцов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, республикованное 24 декабря, 4 декабря 1852 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 27. – Отд. 1. – № 26836. – С. 750.
195. О воспрещении вывозить хлеб за границу из Одесского и всех Черноморских и Азовских портов: Сенатский, по высочайшему повелению, 17 февраля 1854 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 29. – Отд. 1. – № 27934. – С. 186.
196. О воспрещении неслужащим евреям иметь постоянное пребывание в городах Севастополе и Николаеве: Именной, данный Николаевскому и Севастопольскому военному губернатору, 20 ноября 1829 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 4. – № 3286. – С. 790-791.
197. О восстановлении таможен и застав на Таврическом полуострове: Высочайше утвержденный доклад президента Комерц-

- Коллегии, 22 декабря 1799 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 44. – № 19228. – С. 353-355.
198. О голоде в российских губерниях // «Неделя», 1873. – 2 декабря.
199. О даровании городу Николаеву новых льгот: Именной, данный Сенату, 17 февраля 1831 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 6. – Отд. 1. – № 4361. – С. 166.
200. О даровании купцам и ремесленникам городов Николаева и Севастополя льгот в платеже гильдийских повинностей и податей: Именной, данный Сенату, республикованный 26 января, 7 января 1838 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 13. – Отд. 10864. – С. 9-10.
201. О дозволении евреям купцам 1 гильдии Царства Польского приписываться в купечество 1 гильдии по всем городам Российской империи: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 января 1860 г., республикованное 27 января // ПСЗРИ. – Отд. 1. – № 35317. – С. 21-22.
202. О дозволении помещикам Екатеринославской губернии поставлять в военное ведомство хлеб на пополнение податных недоимок, накопившихся на крестьянах их до 1 января 1850 года: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное товарищем министра внутренних дел, 19 августа 1852 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 27. – Отд. 1. – № 26535. – С. 529.
203. О допущении иностранцев к розничной торговле в льготных городах Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 сентября 1825 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 25. – Отд. 2. – № 24677. – С. 251-255.
204. О доходах и расходах города Одессы, и о управлении оными: Высочайше утвержденное положение, 3 марта 1824 г. // ПСЗРИ. – Т. 39. – № 29826. – С. 192-195.

205. О заведении градских хлебных магазинов в Екатеринославском и Вознесенском наместничествах: Именной, данный екатеринославскому, вознесенскому и таврическому генерал-губернатору графу Зубову, 27 июля 1795 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 23. – № 17364. – С. 738-747.
206. О записи крестьян в купеческое звание; о переписке купцов из города в город; о даче купцам паспортов на случай отлучек их по комерции и о взыскании недоимок: Сенатский, 19 августа 1820 г. // ПСЗРИ. – Т. 37. – № 28389. – С. 420-423.
207. О количестве хлеба отправленного в 1850 году в Царство Польское и Финляндию // ЖМВД, 1851. – № 8. – С. 518-519.
208. О льготах купцам городов Севастополя, Евпатории и Ялты: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 8 февраля 1855 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 30. – Отд. 1. – № 29029. – С. 152.
209. О льготе иностранцам, торгующим в Одессе: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 19 мая 1825 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 40. – № 30346. – С. 274-276.
210. О мерах к допущению льготной уплаты недоимок хлебом, с обращением оного в запасы и на продовольствие войск действующей армии: Именной, данный черниговскому, полтавскому и харьковскому генерал-губернатору, 30 марта 1846 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 21. – Отд. 1. – № 19895. – С. 416-417.
211. О мерах к переселению евреев из Севастополя и Николаева: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, прописанное в указе Сената июля 31, 10 июня 1830 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 5. – Отд. 1. – № 3703. – С. 500-503.
212. О мерах к охранению от чумной заразы берегов Азовского моря: Высочайше утвержденное положение Комитета министров. 17

- июня 1830 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 5. – Отд. 1. – № 3733. – С. 635-648.
213. О необременении градских и земских полиций следствиями по делам, формальному суду подлежащим: Сенатский, с прописанием высочайше утвержденного мнения Государственного совета, 20 октября 1827 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 2. – № 1483. – С. 922-923.
214. О непредоставлении права иностранцам, вступающим в подданство России не в качестве колонистов, но для торговли, промысла или ремесла, пользоваться льготой пред коренными жителями России: Высочайше утвержденное мнение Государственного сонета, 30 октября 1827 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 2. – № 1443. – С. 873-874.
215. О новых правилах для порто-франко в городе Одессе: Именной, данный Сенату, 9 июня 1822 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 38. – № 29068. – С. 227-230.
216. О переселении 124 семейств черниговских колонистов в Екатеринославскую губернию: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 июня 1831 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 6. – Отд. 1. – № 4616. – С. 421-425.
217. О перечислении некоторых губерний из класса в класс для взимания с 1 генваря будущего 1824 года оброчной с земель подати: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 38. – № 29697. – С. 1323.
218. О порядке записи в гильдии в льготных городах: Севастополе, Керчи, Евпатории и местечке Балаклаве вообще всех членов иногородних купеческих семейств: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 23 июня 1859 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 34. – Отд. 1. – № 34665. – С. 624.

219. О порядке земледельческих работ в Словяносерском уезде, Екатеринославской губернии. Выписка из письма тамошнего помещика Ф.Ив. Шумана, читаная в собрании Императорского С.Петербургскаго вольного экономического общества // Земледельческая газета, 1840. – № 4. – 12 января. – С. 29-30.
220. О пошлинах за право торговли и других промыслов: Высочайше утвержденное положение, 9 февраля 1865 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 40. – Отд. 1. – № 41779. – С. 156-175.
221. О пояснении указов о льготах: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, республикованное 7 февраля, 5 января 1848 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 23. – Отд. 1. – № 21864. – С. 13-14.
222. О правах порто-франко, дарованных городу Одессе: Именной, данный Сенату, 13 июня 1849 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 24. – Отд. 1. – № 23310. – С. 323.
223. О праве на почетное гражданство купцов льготных городов Новороссийского края // Одесский вестник, 1837. – 4 августа.
224. О правилах для временного сухопутнаго транзита из Одессы в Тифлис: Сенатский указ, 12 июня 1828 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 3. – № 2093. – С. 621-622.
225. О правилах для порто-франко в Одессе: Высочайше утвержденный доклад министра финансов, 1 июня 1821 г. // ПСЗРИ. – Т. 37. – № 28633. – С. 714-719.
226. О правилах заселения розданных владельцам в Новороссийском крае земель, между рек Днестра и Буга: Именной, данный Сенату, 31 декабря 1804 г. // ПСЗРИ. – Т. 38. – № 21581. – С. 765-766.
227. О правилах раздачи в полуденных губерниях земель под поселение крестьян: Высочайше утвержденный доклад министра

- внутренних дел, 27 ноября 1803 г. // ПСЗРИ. – Т. 27. – № 21052. – С. 1029-1030.
228. О правилах, составленных министром финансов, относительно торговли из Одессы к границе Молдавии, и о предоставлении Измаильской таможне права отправлять привозимые к оной иностранные товары на складку в другие таможни: Сенатский, 7 марта 1831 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 6. – Отд. 1. – № 4409. – С. 215-217.
229. О предоставлении в распоряжение министерства народного просвещения сбора, учрежденного в пользу Ришельевского лицея с вывозимого за границу хлеба: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 мая 1833 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 8. – № 6224. – С. 298-299.
230. О предоставлении греческим подданным права приписываться на 1859 год во 2-ю и 3-ю гильдии купечества в Одессе и других Южных портах России: Именной, объявленный Сенату министром финансов, 27 февраля 1859 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 34. – Отд. 1. – № 34190. – С. 135.
231. О продолжении льготы городам Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, изъясненное в указе Сената, 16 сентября 1825 г. // ПСЗРИ. – Т. 40. – № 30486. – С. 471-473.
232. О продолжении на шесть лет льготы, дарованной купцам 3-й гильдии уездных городов губерний: Белорусских, Литовских, Новороссийских, Минской, Волынской, Подольской и Киевской: Именной, данный Сенату, 3 августа 1834 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 9. – Отд. 1. – № 7324. – С. 809.
233. О распоряжениях, предполагаемых к применению в исполнение высочайше утвержденного постановления о дозволении крестьянам новороссийских губерний вносить податную недоимку

- вместо денег хлебом: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 июля 1828 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 3. – № 2156. – С. 693.
234. О распространении на иностранных купцов в Одессе льготы, всемилостивейше дарованной коренным жителям сего города: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 7 сентября 1826 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 1. – № 577. – С. 934-937.
235. О рассрочке на три года платежа недоимки, накопившейся на купцах городов Ялты, Феодосии и Бердянска: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 11 марта 1858 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 33. – Отд. 1. – № 32854. – С. 304.
236. О складочных таможах // Одесский вестник, 1927. – 23 ноября.
237. О снятии таможенного надзора с внутренней черты бывшего Одесского порто-франко, и о штате Одесского таможенного округа: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 31 марта 1859 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 34. – Отд. 1. – № 34316. – С. 254.
238. О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в 1850 г. // ЖМГИ, 1851. – № 7. – С. 39-74.
239. О состоянии сельского хозяйства в Южной России. Извлечение из отчета инспекции сельского хозяйства южных губерний // Журнал Министерства государственных имуществ, 1854. – № 3. – Отд. 2. – С. 113-146..
240. О торговле Одесского порта // Комерческая газета, 1833. – 28 февраля. – С. 1.

241. О транзитном торге от Европейской границы в Одессу: Высочайше утвержденное Положение, 14 августа 1818 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 35. – № 27479. – С. 449-455.
242. О транзитном торге чрез Одессу: Именной, данный Сенату, 24 марта 1811 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 31. – № 24565.- – С. 592.
243. О употреблении процентов с капитала, образовавшегося в пользу государственных крестьян Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерний на водворение неоседлых крестьян Новороссийского края, на учреждение вспомогательных касс и на содействие в развитии земледельческой промышленности: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 18 декабря 1850 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 25. – Отд. 2. – № 24734. – С. 295-296.
244. О упразднении в городе Одессе особого для российских купцов магистрата: Высочайше утвержденный доклад Сената, 26 января 1798 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 35. – № 18346. – С. 49-50.
245. О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего острова и приезжающим туда иностранцам: Манифест, 13 февраля 1798 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 25. – № 18373. – С. 64-68.
246. О учреждении некоторыми одесскими купцами акционерной, для морского страхования, компании: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное управляющим министерством финансов, 6 мая 1844 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 19. – Отд. 1. – № 17895. – С. 320-323.
247. О черноморском судоходстве // ЖМВД, 1835. – № 1. – С. 58-70.
248. Об облегчении торгующих в Новороссийском крае и о прекращении повсеместно поверки торговли и промыслов до 1826

- года: Положение Комитета министров, 2 июня 1825 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 40. – № 30371. – С. 303-305.
249. Об одесском порто-франко. Письмо к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник, 1830. – 30 июня.
250. Об открытии в Одессе порто-франко: Именной, данный Сенату, 4 июля 1819 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 36. – № 27866. – С. 257-258.
251. Об отмене по Херсонской губернии сбора денежного капитала на обеспечение продовольствия, и об учреждении хлебных запасов: Именной, объявленный управляющему новороссийскими губерниями и Бессарабскую область, управляющим министерством внутренних дел, 14 октября 1831 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 6. – Отд. 2. – № 4864. – С. 128.
252. Об отмене подати, собираемой с поселян хлебом, и о собирании, вместо оной, в казну деньгами по 15 коп. за каждый: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1796 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 24. – № 17628. – С. 226-227.
253. Об уменьшении на привозные и отпускные товары во всех черноморских и азовских портах пошлин, четвертою долею против прочих мест, где общий тариф действует, 1 мая 1803 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 27. – № 20783. – С. 573.
254. Об утверждении в дворянском достоинстве купцов по пожалованным им орденам. – Сенатский указ, 22 сентября 1825 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 40. – № 30501. – С. 488-490.
255. Об утверждении постановления об открытии Керченского порта и штатов карантинного и таможенного округов: Именной, данный Сенату, 10 октября 1821 г. // ПСЗРИ. – Т. 37. – № 28776. – С. 873-878.

256. Об участии евреев в платеже подати за неимущественных мещан: Сенатский, 22 октября 1831 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 6. – Отд. 2. – № 4876. – С. 141-142.
257. Об учреждении в городе Одессе второй Страховой компании, под названием Греческой страховой конторы, для страхования судов и товаров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 24 июня 1830 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 5. – Отд. 1. – С. 660-662.
258. Об учреждении в г. Одессе на пять лет магазинов для складки товаров, 5 марта 1804 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 28. – № 21197. – С. 195-197.
259. Об учреждении порто-франко в Одессе: Манифест, 16 апреля 1817 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 34. – № 26792. – С. 208.
260. Обзор коммерческой деятельности юго-западных железных дорог за 1902 г. – К., 1904.
261. Обозрение Закавказского края в торговом отношении // Комерческая газета, 1830. – 10 сентября.
262. Обозрение одесской торговли в 1833 году // Одесский вестник, 1834. – 7 февраля.
263. Обозрение современных событий по сельскому хозяйству в Западной Европе // ЖМГИ, 1845. – № 3. – С. 80-88.
264. Общий тариф для всех портов и сухопутных таможен Российской империи и Царства Польского по Европейской торговле, 20 ноября 1819 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 36. – № 27988. – С. 383.
265. Общий тариф для всех портов и сухопутных таможен Российской империи и Царства Польского по Европейской торговле, 13 октября 1850 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 25. – Отд. 2. – № 24533. – С. 111-114.

266. Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы. 1884-1916 // Одесские новости. Иллюстрированное приложение к газете. – Одесса, 1916.
267. Одесса // Одесский вестник, 1831. – 14 февраля.
268. Одесса, 20 июня // Одесский вестник, 1831. – 20 июня.
269. Одесская заграничная торговля в 1835 году // Одесский вестник, 1836. – 1 января.
270. Одесская торговля в 1837 году // Одесский вестник, 1838. – 5 марта.
271. Одесская торговля в 1839 году // Одесский вестник, 1840. – 16 марта.
272. Одесская торговля в 1840 году // Одесский вестник, 1842. – 14 января.
273. Одесская торговля в 1841 году // Одесский вестник, 1842. – 5 января.
274. Одесская торговля в 1842 году // Одесский вестник, 1843. – 27 января.
275. Одесская торговля в 1843 году // Одесский вестник, 1844. – 15 января.
276. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1890 г. – Одесса, 1890.
277. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г. – Одесса, 1896.
278. Памятная книга и адрес- календарь Екатеринославской губернии. – Катеринослав, 1903.
279. Память Одесской выставки 1884 г. – Одесса, 1884. – С. 12.
280. Пароходство р. Днестр // Подольские губернские ведомости, 1847. – № 18. – С. 121-122.

281. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 13. Екатеринославская губерния. – [6]. – XIV. –
282. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 47. Херсонская губерния. – [6]. – XVI.
283. Положение Комитета министров об отпуске хлеба во все дружественные страны, 3 июня 1813 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 32. – № 25396. – С. 575.
284. Положение о нейтральной торговле на 1811 год в портах Белого, Балтийского, Черного и Азовского морей и по всей западной сухопутной границе, 19 декабря 1810 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 31. – № 24464. – С. 485-486.
285. Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилевской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб., 1849. – 51 с.
286. Правила о взимании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках: Высочайше утвержденные, 1 января 1863 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. 38. – Отд. 1. – № 39118. – С. 14-15.
287. Правительственные распоряжения. – СПб., 1896. – С. 25.
288. Приложение к отчету МГИ за 1843 г. – Ведомость № 1 // ЖМГИ, 1844. – № 12. – Отд. I.
289. Приложение к отчету МГИ за 1852 г. – Ведомость № 1 // ЖМГИ, 1853. – № 49. – Отд. I.
290. Путевые заметки о Западной и Юго-Западной России // ЖМГИ, 1845. – № 9. – С. 86-107; № 10. – С. 211-235.
291. Рассказ чумака // Киевлянин, 1871. – № 69. – 12 июня. – С. 1-2.

292. Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. – Одесса, 1894.
293. Русов С. Волынские записки / С.Русов. – СПб., 1809.
294. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива е.и.в. канцелярии / Под ред. Н.Дубровина. – СПб., 1902. – Вып. XI. – С. 270.
295. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под ред. В.И.Покровского. – СПб.: Типография М.П.Фроловой, 1902. – Т. 1. – 331+212 (дополнения) с.
296. Сборник статистических сведений о Екатеринославской губернии. – Т. 2.
297. Сборник статистических сведений о России. – СПб., 1851. – Кн. 1.
298. Сборник статистических сведений о России. – СПб., 1858. – Кн. 2. – С. 101.
299. Сборник статистических сведений о России. – СПб., 1858. – Кн. 3. – С. 491.
300. Сборник узаконений и циркуляров по таможенному делу. – СПб., 1902. – С. 80-83.
301. Сведения о судоходстве по Днепру // Журнал Министерства внутренних дел, 1847. – № 17.
302. Свод законов Российской империи: В 9-ти т. – Ч. II. – Т. 5. Устав о прямых налогах. – СПб., 1903. – 319 стлб.
303. Свод законов Российской империи: В 9-ти т. – Ч. II. – Т. 6. Устав таможенный. – СПб., 1904. – 150 стлб.
304. Свод законов Российской империи.– СПб., 1890. – Т. 14.
305. Свод законов Российской империи.– СПб., 1892. – Т. 16.
306. Селецкий П.Д. Записки. – Ч. 1. 1821-1846 гг. / П.Д.Селецкий // Киевская старина, 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 247-296; № 3. – С. 443-464.

307. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник док і мат. – К.: Наук. думка, 1978. – 536 с.
308. Селянський рух на Україні 1826-1849 рр. Збірник док і мат. – К.: Наук. думка, 1985. – 504 с.
309. Систематический сборник узаконений (2500 статей) для чинов городской полиции, составленный из 15 томов «Свода законов...», по изданиям и предложениям 1857-1887 годов / Сост. Ив. Чулков. – М.: Типография Снегерева, 1889. – 280 с.
310. Смесь // ЖМВД, 1835. – № 28. – С. 350-351.
311. Смесь // ЖМВД, 1858. – № 31. – С. 35.
312. Смесь // ЖМГИ, 1845. – № 17. – С. 107-112.
313. Собрание законов о купцах, мещанах, посадских и цеховых с 1766 по 1823 гг. / Сост. П.Хавский. – СПб., 1823. – 359 с.
314. Собрание ныне действующих трактатов России с иностранными государствами. – СПб., 1877. – 270 с.
315. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 550-560.
316. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 615.
317. Список населенных мест по сведениям 1859 года: СПб., 1868. – Т. XLVII. Херсонская губерния.
318. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1900 год. – Херсон, 1902.
319. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. – СПб., 1852.
320. Статистический временник Российской империи. – СПб., 1866. – Вып. 1. – Отд. III.
321. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год. – СПб., 1829.

322. Статистическое описание Киевской губернии: В 3-х ч. / Изд. тайным советником, сенатором М.Фундуклеем. – СПб., 1852. – Ч. 2; Ч. 3.
323. Стоимость производства главнейших хлебов: Статистические сведения по материалам, полученных от хозяев. – Пг., 1915. – Вып. 1. – 449 с.; Вып. 2. – 1163 с.
324. Такса не выше которой должны продаваться в течении июня месяца 1844 года, в городе Полтава животные и другие припасы // Полтавские губернские ведомости, 1844. – № 23. – 3 июня. – Часть неофициальная. – С. 227.
325. Таможенный устав по европейской торговле. Именной указ, данный Сенату. 14 декабря 1819 // ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т. 36. – № 28030. – С. 417-499.
326. Торговля Азовского бассейна в 1856 г. // Журнал министерства внутренних дел, 1857. – № 8. – Отд. III. – С. 66-72.
327. Торговля Одесского порта в 1848 г. // ЖМГИ, 1849. – № 2. – С. 66-71.
328. Тур Н.О. О товарных складах с правом выдачи документов для продажи и заклада товаров с Приложением Нового Положения иностранных законов / Н.О.Тур. – СПб., 1888. – С. 54.
329. Українська народна творчість. Історичні пісні / [упоряд. І.П.Березовський, М.С.Родіна, В.Г.Хоменко]: за ред. М.Т.Рильського, К.Г.Гуслистого. – К., 1961.– 1067 с.
330. Учреждение таможенного управления по Европейской торговле, 24 июня 1811 г. // ПСЗРИ.– Собрание 1. – Т. 31. – № 24684. – С. 681-685.
331. Формування митної мережі Південної України (1775-1819) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2007. – Т. 8. – 608 с.
332. Харьковские губернские ведомости, 1885. – № 286.

333. Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России // ЖМВД, 1854. – № 4. – С. 8-10.
334. Ценность главных жизненных припасов, исчисленных по империи за 1843 год // ЖМВД, 1844. – № 4. – С. 53-83.
335. Центрархив. Крестьянское движение 1827-1869 гг. – М., 1931.
336. Цены на хлеб в Санкт-Петербурге и низовых губерний // ЖМВД, 1847. – № 6. – С. 456-465.
337. Чумаки // Киевские губернские ведомости, 1856. – № 11. – 17 марта. – С. 55-56.
338. Чумаки // Киевские губернские ведомости, 1859. – № 16. [Передрукована із «Русского дневника» № 63 1856 р.]. – С. 121-128.
339. Чумаки // Посредник. Газета промышленности, хозяйства и реальных наук, 1842. – № 39.
340. Чумаки // Русский дневник, 1859. – № 65.
341. Шевченко Тарас. Щоденник / Тарас Шевченко // [Зібрання творів: У 6-ти т. (видання, автентичне 1-6 томам «Повного зібрання творів»: У 12-ти т.)]. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 5. – С. 11-187.
342. Экономический указатель, 1857. – № 52. – С. 1225.
343. Экономический указатель, 1858. – № 4.
344. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – СПб., 1863. – Ч. 2. – Херсонская губерния.
345. Ярмарки в Полтавской губернии в течении октября месяца // Полтавские губернские ведомости, 1848. – № 38.– 23 сентября. – Часть неофициальная.– С. 390.

III. Наукові праці

346. Авксентьев. Очерк сельскохозяйственной промышленности Новороссийского края / Авксентьев. – М., 1850. –

347. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И.Аксаков. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1858. – III + 383 + IV с.
348. Алавердов Э.Г. Внешняя торговля через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – начале XX в. / Э.Г.Алавердов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 1975. – 17 с.
349. Аленицын В.Д. Материалы по вопросу обработки земли в Европейской России / В.Д.Аленицын. – СПб., 1890. – 43 с.
350. Аленицын В.Д. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором / В.Д.Аленицын // Временник Центрального статистического комитета, 1889. – № 12. – С.
351. Аленицын В.Д. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором / В.Д.Аленицын. – СПб., 1889. – 49 с.
352. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины / А.Я.Альтерман. – Одесса, Государственное издательство Украины, 1923. – 178 с.
353. Андросов В. Хозяйственная статистика России / В.Андросов. – М., 1950.
354. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н.Ф.Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1.
355. Анненский Н.Ф. Цены на земледельческий труд в связи с урожаями и хлебными ценами / Н.Ф.Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 517-523.
356. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии / Н.Арандаренко. – Полтава, 1849. – Ч. 2.

357. Арзуманян А.А. Аграрный кризис 80-90-х годов XIX в. в России / А.А.Арзуманян // Экономические проблемы общественного развития. – М., 1968.
358. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию / А.С.Афанасьев-Чужбинский. – СПб.: Типография Морского министерства, 1861. – Ч. 1. Очерки Днепра. – 467 с.; 1863. – Ч. 2.
359. Багалея Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д.Багалея // Киевская старина, 1889. – Т. 25. – № 4. – С. 27-105.
360. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д.И.Багалея. – М., 1887.
361. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І.Багалій / [Передмова, коментар В.В.Кравченка]. – Х.: Основа, 1990. – 256 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
362. Бауман. Агрономическое путешествие по Таврической и некоторым частям Екатеринославской и Херсонской губерний в 1853 г // ЖМГИ, 1854. – № 53. – Отд. III. – С. 95-109.
363. Бачинський М. Головні економічні течії 30-х – 40-х рр. XIX ст. на Степовій Україні / М.Бачинський // Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція соціально-історична / [Ред М.Слабченко]. – Одеса: Держвидав України, 1928. – Ч. 3. – С. 5-29.
364. Белозерцев А.Г. Зерновое хозяйство России (1865-1997) / А.Г.Белозерцев. – М.: РОСПЭН, 1998. – 224 с.
365. Белоусова Л.Г., Малинова Т.Г. Одесской таможне 200 лет / Л.Г.Белоусова, Т.Г.Малинова. – Одесса: ОКФА, 1995. – 99 с.
366. Бенеке. Хозяйственное обозрение Могилевской, Минской и Волынской губерний / Бенеке // ЖМГИ, 1845. – № 12. – С. 185-245.
367. Бернштейн С. Одесса: Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С.Бернштейн. – Одесса, 1881. – 218 с.

368. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование / А.Д.Билимович. – К., 1902.– 185 с.
369. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах / А.Д.Билимович. – СПб., 1911.
370. Білівненко С.М. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / С.М.Білівненко: Автореф. дис. ... канд. іст. наук – К.,
371. Богатчук С. Залізничний транспорт в Україні / С.Богатчук // Історія України, 1999. – № 8. – С. 11-12.
372. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. / П.Бодянский. – Полтава, 1865.
373. Бойко А. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття / А.Бойко // Старожитності Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем –У», 2000. – Вип. 6. – С. 3 -136.
374. Бойко Анатолій. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел / Анатолій Бойко. – К., 2000. – 308 с.
375. Бориневич А.С. Очерк хлебной торговли в Одессе / А.С.Бориневич // Приложение к «Сборнику Херсонского земства». – Одесса, 1890. – № 3.
376. Боровой С. Воспоминания / С.Боровой. – Москва – Иерусалим, 1993.
377. Боровский М.П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1823 – 1878 год / М.П.Боровский. – Одесса, 1878.
378. Боханов А.Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX в.) / А.Н.Боханов // Исторические записки. – М., 1986. – Т. 114.

379. Брандт Б.Ф. Финансовая політика и таможенное покровительство / Б.Ф.Брандт. – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1904. – 176 с.
380. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму / І.М.Бровер: В 2-х т. – Одеса: Пролетар, 1931. – Т. 1. – 175 с.
381. Букатевич Н.І. Чумацтво на Україні. Історико-етнографічні нариси / Н.І.Букатевич. – Одеса, 1928. – 95 с.
382. Бунин Н. Мысли о русском хозяйстве и о некоторых причинах дешевизны сельских произведений нашего земледелия, с учетом земледельческих работ при возделывании разных хлебов на черноземной почве / Н.Бунин. – М., 1832.
383. Варадинов Н. Гильдии / Н.Варадинов // ЖМВД, 1861. – № 2.
384. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел / Н.Варадинов. – Ч. 2. – Кн. 1. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1859. – 632 с.
385. Варшавчик М.А. Джерела історіографічні / М.А.Варшавчик // Джерела історії України. – К.: , 1998.
386. Василевский Ф.А. Определение прилагаемого к вывозу по железным дорогам хлебного груза / Ф.А.Василевский. – Херсон, б.г.
387. В[еле]цкий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском Побережьи / Н. В[еле]цкий // Киевская старина, 1896. – Т. 54. – № 7/8. – С. 113-132.
388. Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр. – всемогутність чи слабкість? / С.Величенко // Конференція: Концепція Східної Європи. – Харків, 1996. – 220 с.
389. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В.Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
390. Вернеке О. До історії транспорту на Україні / О.Вернеке // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 11.

391. Веселовский К. О ценах на хлеб в России /К.Веселовский // ЖМГИ, 1845. – № 4. – С. 66-78.
392. Ветрова Г.В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині XIX ст. / Г.В.Ветрова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, 2008. – 16 с.
393. Взгляд на сбыт хлеба помещиками в Одессе // Подольские губернские ведомости, 1847. – №24. – С. 161-162; № 25. – С. 169-172.
394. Вильсон И. Объяснения к «Хозяйственно-статистическому атласу Европейской России» / И.Вильсон: 4-е изд. – СПб., 1869.
395. Витте Ю. О сельском хозяйстве в Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерніях / Ю.Витте // Журнал Министерства государственных имуществ, 1844. – № 10. – С. 58-75; № 11. – С. 101-122.
396. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / С.Г.Водотика. – К.– Херсон: Айлант, 1998.
397. Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года / М.Вольский. – Одесса, 1854.
398. Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А.Гедьо. – К., 2001. – 245 с.
399. Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVIII – XIX ст.: джерелознавчий аспект / А.В.Гедьо. – Донецьк, 2006. – 399 с.
400. Герлігі П. Одеса: історія міста, 1794-1914 / П.Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 382 с.

401. Герсеванов О.В. О количестве хлеба, которое может отпускать Южная Россия // Земледельческая газета, 1848. – № 39. – 14 мая. – С. 305-311.
402. Герсеванов О.В. О количестве хлеба, которое может отпускать Южная Россия // Киевские губернские ведомости, 1848. – № 18. – 1 мая. – С. 175-177; Окончание. – № 19. – 8 мая. – С. 189-190.
403. Головка Ю.І. Становлення митної мережі на Півдні України (1776-1819 рр.) / Ю.І.Головка // Студії з історії Степової України. – В. 1. – Запоріжжя, 2003. – С.
404. Гончарук Т. Одеське порто-франко: Історія. 1819-1859 рр./ Т.Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2005. – 312 с.
405. Гончарук Т. Транзит Броди – Одеса в першій половині ХІХ ст.: історико-правовий аспект / Т.Гончарук // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2006. – Вип. ХІІ. – С. 95-102.
406. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія) / [В.Ф.Горленко, І.Д.Бойко, О.С.Куницький]. – К.: Наук. думка, 1971. – 164 с.
407. Горлов И. Обзорение экономической статистики России / И.Горлов. – СПб., 1849.
408. Граф Егор Францевич Канкрин. Очерк его жизнеописания // Русский архив, 1866. – № 1. – С. 114.
409. Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у ІІ половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя / М.О.Гринчак: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровський національний університет, 2008. – 21 с.
410. Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я.Гросул. – Кишинев: Государственное издательство Молдавии, 1956. – 398 с.

411. Гросул Я., Будақ И. Крестьянская реформа 60-70-х годов XIX в. в Бессарабии / Я.Гросул, И.Будақ. – Кишинев: Государственное издательство Молдавии, 1956. – 269 с.
412. Гросул Я.С., Будақ И.Г. Очерк истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я.Гросул, И.Будақ. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1967. – 399 с.
413. Грудзыно Я. О загожих робочих в Херсонской губернии // Земледельческая газета, 1858. – № 34. – 29 апреля. – С. 265-268; № 35. – 2 мая. – С. 277-278.
414. Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности России в царствование Николая I (1825-1855) / С.Гулишамбаров. – СПб., 1896. – 74 с.
415. Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789-1793) / І.О.Гуржій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 142 с.
416. Гуржій І.О. Повстання турбаївців / І.О.Гуржій: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – К.: Інститут історії України, 1948.– С. 33, 34.
417. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І.О.Гуржій. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – 207 с.
418. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О.Гуржій. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1954. – 452 с.
419. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / І.О.Гуржій // УІЖ, 1959. – № 5. – С. 36-52.
420. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І.О.Гуржій. – К.: Наук. думка, 1968. – 192 с.

421. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О.І.Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 81 с.
422. Гуржій О.І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. / О.І.Гуржій // УІЖ, 1986. – № 8. – С. 17-28.
423. Гуржій О.І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики / О.І.Гуржій. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. – 2009. – 296 с.
424. Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии / Г.Данилевский // Библиотека для чтения, 1857. – Т. 142. – С. 259.
425. Д.Г. Степное хазяйство // Земледельческая газета, 1858. – № 13. – 11 февраля. – С. 98-102.
426. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году Анатолием Демидовым... / А.Демидов. – М., Типография Александра Семенова, 1853. – С. 538.
427. Демоль И. О хлебной торговле на Одесском рынке // Киевские губернские ведомости, 1847. – № 13. – 28 марта. – С. 133-138.
428. Демоль И. Сельское хазяйство в Новороссийском крае / И.Демоль // ЖМГИ, 1814. – № 3-4. – С. 233-258.
429. Демчинский. Заметки по поводу проекта центрального вагонного парка дорог I группы / Демчинский // ЖМПС, 1879. – Т. IV. – К. 2.
430. Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврийская губернии / Н.Державин. – Симферополь, 1908. – 237 с.

431. Довжук І.В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст./ І.В.Довжук.– К., 2006. – Вип. XI. – С. 142-153.
432. Домонтович М. Черниговская губерния / М.Домонтович. – СПб., 1865.
433. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М.Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
434. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О.М.Донік // УІЖ, 2006. – № 3. – С. 16-41.
435. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М.Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.– К., 2006. – Вип. XI. – С. 154 -168.
436. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в Підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. / О.М.Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 86-108.
437. Донік О.М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. / О.М.Донік // УІЖ, 2009. – № 5. – С. 73-91.
438. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині XIX ст. / А.О.Дорошева: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечнікова, 2009. – 16 с.
439. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині XIX ст. / А.О.Дорошева: Рукоп. дис. ...канд. іст. наук. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечнікова, 2009. – 261 с.

440. Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева / Н.Дружинин. – М. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1946. – Т. 1. – 632 с.
441. Дружинина Е.И. Возникновение городов на юге Украины и в США: общее и особенное / Е.И.Дружинина // Новая и новейшая история, 1976. – № 2.
442. Дружинина Е.И. Иностраные колонии Южной Украины как очаги буржуазного хозяйства (1800-1825) / Е.И.Дружинина // Ежегодник симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1965. – С.
443. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е.И.Дружинина. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – 259 с.
444. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. / Е.И.Дружинина/ Е.И.Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 383 с.
445. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма / Е.И.Дружинина. 1825-1860. – М.: Наука, 1981. – 215 с.
446. Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на півдні України в ХІХ – початку ХХ ст.: історичний аспект / І.С.Дружкова. – Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечнікова, 2004. – 198 с.
447. Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Александра I (с 1807 – 1829 год) / Н.Дубровин. – СПб., 1883.
448. Дурасов Ф. Мысли о поддержании средних цен на хлеб / Ф.Дурасов. – СПб., 1845.
449. Дьяков В.А., Миллер И.С., Фрейдзон В.И. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы / [В.А.Дьяков, И.С.Миллер, В.И.Фрейдзон] // Социальная структура общества в ХІХ в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1982. – С. 346-366.

450. Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности / А.Н.Егунов. – М., 1855. – Вып. 1. – 79 с.
451. Енгельс Ф. Емігрантська література / Ф.Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори / К.Маркс, Ф.Енгельс. – Т. 18. – С. 518.
452. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності / В.Р.Жвалюк. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
453. Жуков В.И. Города Бессарабии 1861-1900 (социально-экономический очерк) / В.И.Жуков. – Кишинев, 1961. – 256 с.
454. Заболоцкий А. Причины колебания цен в России / А.Заболоцкий // Отечественные записки, 1847. – Т. 52. – Отд. IV. – С. 20-23.
455. Заболоцкий А. Сравнительное обозрение внешней торговли России за последние 25 лет / А.Заболоцкий // Сборник статистических сведений о России. – СПб., 1851. – Кн. 1.
456. Заболоцкий А. Хазяйственные замечания о некоторых губерниях Южного края России / А.Заболоцкий //ЖМГИ, 1841. – № 1. – С.
457. Загорский К.Я. Железнодорожная экспортная политика в России и Германии / К.Я.Загорский. – СПб., 1812.
458. Загоруйко В.А. По страницам Одессы и Одессщины (1861-1895) / А.Загоруйко. – Одесса, 1960. – 123 с.
459. Зайцев В. Влияние колебаний урожаев на естественное движение населения / В.Зайцев // Влияние неурожая на народное хозяйство России. – М., 1924. – Ч. 2. – С. 3-59.
460. Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст./ О.В.Замуруйцев: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б.Хмельницького, 2009. – 20 с.

461. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия / М.Ф.Злотников. – М.-Л., 1966. – 184 с.
462. Золотницкий И. О сухопутных перевозных средствах Юго-Западного края / И.Золотницкий // Военный сборник, 1869. – Т. 46.– С. 221.
463. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В.А.Золотов. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1963. – 191 с.
464. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей / В.А.Золотов. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1966. – 256 с.
465. Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи / Е.Зябловский. – СПб., 1815. – Ч. 5.– 195 с.
466. Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю.В.Иванова // Культурные процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 74-91.
467. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения / И.И.Игнатович. – М., 1925. – 280 с.
468. Историография истории Украинской ССР / [Ред. колл. И.С.Хмель – отв. ред. и др.]. – К.: Наук. думка, 1986. – 556 с.
469. Исторический очерк торговли Черного и Азовского морей // Записки Одесского общества сельского хозяйства Южной России (Записки ООСХЮР). – Одесса, 1841. – 249 с.
470. Исторический очерк торгового развития Одессы // Новороссийский телеграф, 1876. - № 327. – С. 26-127.
471. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. – СПб., 1888. – Ч. 2.
472. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Анотированный указатель книг и публикаций в журналах: В 3-х т. – М., 1977.

473. История московского купеческого общества. – М., 1915. – Т. 5. – Вып. 3.
474. История появления Одесской железной дороги // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1865. – Вып. 1.
475. Історія Одеси / Гол. ред. В.Н.Станко. – Одеса, 2002. – 560 с.
476. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.)), – М.: Наука, 1976. – 307 с.
477. Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст./ Г.Д.Казьмирчук, Т.М.Соловйова. – К.: Тов. «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 174 с.
478. Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е.Ф.Канкрин. – СПб., 1880. – 162 с.
479. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н.М.Карамзин. – М., 1991.–
480. Карпович У. Хозяйственные опыты тридцатилетней практики / У.Карпович. – СПб., 1837.– 34 с.
481. Карышев Н.А. Крестьянские внеадельные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожаев / Н.А. Карышев // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 277-349.
482. Касперов В.И. Хлебная торговля / В.И.Касперов // Россия в конце XIX века. – СПб., 1900. – С. 678-691.
483. Катикман А.А. Железные дороги. 1825-1925 / А.А.Катикман. – Ленинград, 1925.– 148 с.
484. Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства России (1870-1930) /Л.Б.Кафенгауз. – М., 1994.

485. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст./ Д.Г.Каюк– Рукоп. дис. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2002.– 185 с.
486. Кедрин И. Материалы для хозяйственной статистики Киевской губернии / И.Кедрин // ЖМГИ, 1852. – № 46. – С. 61.
487. Кеппен П.И. Хронологический указатель материалов для истории иноверцев Европейской России / П.И.Кеппен. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1861. – 510 с.
488. Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875-1914 гг. (Очерки правительственной политики) / Т.М.Китанина. – Ленинград, 1978. – 287 с.
489. Клаус А. Наши Колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А.Клаус. – СПб.: Тип. В.В.Нусвальта, 1869. – 455 с.
490. Ковальський А.В. Торгівля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект / А.В.Ковальський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.-Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 182.
491. Ковальський В.К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці) / В.К.Ковальський. – Одеса, 2004. – 230 с.
492. Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. / И.Д.Ковальченко.– М., 1967.
493. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа / И.Д.Ковальченко, Л.В.Милов. – М., 1974. – 412 с.
494. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX

- століття) / В.К.Козирєв // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА«Тандем-У», 1999. – Т.1. – 528 с.
495. Козирєв В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX століття) / В.К.Козирєв // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: «Тандем –У», 2002.– Т.2. – 374 с.
496. Козлов Х. Расчет издержек на обработку земли под. посев разных хлебов / Х.Козлов // Сельское хозяйство, 1860. – № 1. Смесь.
497. Кондратьев Н.Д., Опарин Д.И. Большие циклы конъюнктуры / Н.Д.Кондратьев, Д.И.Опарин. – М., 1928.
498. Коробка В.М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870-1914 рр.) / В.М.Коробка: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2010. – 20 с.
499. Коробка В.М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870-1914 рр.) / В.М.Коробка: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2010. – 325 с.
- 500.
501. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины) / Б.А.Кругляк. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с.
502. Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії / Б.А.Кругляк //УІЖ, 1992. – №2. – С. 58-63.
503. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914) / Б.А.Кругляк // УІЖ, 1994. – №6. – С. 72-81.
504. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б.А.Кругляк //УІЖ, 1974. – № 3. – С. 36-43.
505. Кубанское казачье войско. – Воронеж, 1888.

506. Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики / И.М.Кулишер. – М.: «Социум», 2002. – 479 с.
507. Кулишер И. Очерки истории русской торговли / И.Кулишер. – Пг., 1923. – 317 с.
508. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Т.І.Лазанська. – К.: Інститут історії України, 1999. – 282 с.
509. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. / Т.І.Лазанська // УІЖ, 1996. – №2. – С. 65-73.
510. Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892-1914 рр.) / Т.І.Лазанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2001. – Вип.ІІ. – С. 24-41.
511. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / [Б.Д.Лановик, З.М.Матисякевич, Р.М.Матейко]. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
512. Левицкий О. Положение крестьян Юго-Западного края во второй четверти ХІХ ст. / О.Левицкий // Оттиск из «Киевской старины». – К., 1906. – 43 с.
513. Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти ХІХ ст. / О.Левицкий // Киевская старина, 1906. – Т. 93. – № 7/8. – С. 231-274.
514. Ле-Пле Ф. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837-1839 годах по распоряжению А.Н.Демидова главным горным инженером и профессором Горной парижской школы Ле-Пле при пособии гг. Маленво, Лаллана и Эйро / Ф.Ле-Пле: пер. с франц. Г.Е.Щуровского. – М., 1854.
515. Линовский В. Железные дороги и чумацкий промысел / В.Линовский // Экономический указатель, 1857. – № 16. – С. 362.

516. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б.Г.Литвак. – М., 1981.
517. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст./ М.А.Литвиненко. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1970. – 204 с.
518. Лихачев Н.П. Государев родословец и Бархатная книга / Н.П.Лихачев. – СПб., 1900.
519. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа / К. Лодыженский. – СПб.: Типография В.С.Балашева, 1886. – 311 с.
520. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР / П.І.Лященко. – К., 1951. – Т.1. – С. 491.
521. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / П.И.Лященко. Изд. 3-е: В 3-х т. – Ленинград: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – Т. 1. Докапиталистические формации. – 656 с.
522. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России / П.И.Лященко. – Ленинград: Коммунистический университет имени т. Зиновьева, 1923. – Т. 1. Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. – 304 с.
523. Майборода О.М. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу / О.М.Майборода. – К.: Наукова думка, 1987. – 191 с.
524. Макаров Н.П. Зерновое хозяйство Северной Америки / Н.П.Макаров. – М., 1924.
525. Маліцька Ю.Г. Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781-1871 рр.) / Ю.Г.Маліцька: Автореф. дис. ...канд.. іст. наук. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2010. – 20 с.

526. Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии / Н.Маркевич. – К., 1855.
527. Маркс К. Найближчі перспективи у Франції і Англії / К.Маркс // Маркс К., Енгельс Ф. / К.Маркс, Ф.Енгельс. Твори. – 1958. – Т. 11.
528. Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О.Машкін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 450 с.
529. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст./ Л.Г.Мельник. – К., 1972.
530. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А.Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
531. Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии / П.Миллер // Русское экономическое обозрение. – 1903. – № 5. – С. 97-98; № 6.
532. Милов Л.В. Формирование аграрно-товарного рынка европейской России в середине XVIII – конец XIX в. / Л.В.Милов. – М.: Наука, 1973.
533. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. / Б.Н.Миронов. – Ленинград: Наука, 1981. – 259 с.
534. Миронов Б.Н. Движение российских и мировых хлебных цен в 1801-1914 гг. / Б.Н.Миронов // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. – Тарту, 1975. – С. 237-252.
535. Миронов Б.Н. Статистическая обработка ответов на сенатскую анкету 1767 г. / Б.Н.Миронов // Математические методы в исторических исследованиях. – М., 1972. – С. 89-104.
536. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.) / Б.Н.Миронов. – Ленинград: Изд-во «Наука» ленинградское отделение, 1985. – 302 с.

537. Миронов Б.Н. Экспорт русского хлеба во второй половине XVIII – начале XIX в. / Б.Н.Миронов // Исторические записки. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1974. – Т. 93. – С. 149-188.
538. Могилянский Н.К. Материалы для географии и статистики Бессарабии / Н.К.Могилянский. – Кишинев, 1913.
539. Могилянский Н.К. Производство хлеба, хлебооборот и сбыт крестьянского хлеба в Бессарабии / Н.К.Могилянский. – Кишинев, 1916.
540. Мордовцев Л.Д. Накануне воли / Л.Д.Мордовцев. – СПб., 1889.
541. Морев Д.Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России сравнительно с другими государствами / Д.Д.Морев. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1910. – 310 с.
542. Надлер В. Одесса в первые эпохи ее существования / В.Надлер. – Одесса, 1893.
543. Накаєва С.А. Жінки у ставленні державного піклування і громадської благодійності на європейському Півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.) / С.А.Накаєва: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, 2008. – 16 с.
544. Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России / Г.Неболсин. – СПб.: Типография МВД, 1850. – Ч. 1. – 325 с.
545. Некролог. И.М.Рубо // Сын Отечества. – СПб., 1852. - № 5. – С. 52.
546. Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян в России в середине XIX в. / В.И.Неупокоев // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1966 г. – Таллин, 1971. – С.
547. Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской

- губернии / В.Никифоров // Херсонские епархиальные ведомости, 1873. – № 19. – С. 571 (примітка в додатку).
548. Нифонтов А.С. Внешняя торговля России во время Восточной войны 1853-1856 гг. / А.Нифонтов // Проблемы социально-экономической истории России: Сборник статей. – М.: Наука, 1971. – С. 69-90.
549. Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России / А.Нифонтов. – М., 1974.
550. Николаєва Т.М. Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. / Т.М.Николаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 285-292.
551. Німці Півдня України: Історія і сучасність / [Авт. колектив: Шитюк М.М., Шкварець В.П., Козирева М.Е. та ін.]. – Миколаїв, 2009. – 424 с.
552. О торге хлебом во внутренних губерниях России // Отечественные записки, 1840. – №1. – Отд. IV.
553. Обзор действий департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет с 1844 по 1854 год // ЖМВД, 1856. – № 17. – С. 25.
554. Обнисский Д. Описание сельского хазяйства поміщика підполковника Келеповского, Херсонской губернии // Земледельческая газета, 1848. – № 50. – 22 июня. – С. 593-596.
555. Огановский Н. Закономерность аграрной эволюции / Н.Огановский. – Саратов, 1911. – Ч. 2.
556. Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1959: Переклад з англійської / О.Оглоблин: підготов. до друку І.Верба, О.Юркова. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, Державний комітет архівів України, 2003. – 252 с.

557. Оглоблін О. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття / О.Оглоблін // Нариси з соціально-економічної історії України / Ред. Д.І.Багалій. – К.: ВУАН, 1932. – Т. 1. – С. 279-293.
558. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні / О.Оглоблін. – К., 1930.
559. Оглоблін О. Одеське порто-франко / О.Оглоблін // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – 1928. – Т. 9. – С. 44.
560. Одесса. Очерк истории города-героя / Под ред. С.М.Ковбасюка. – Одесса: Одесское областное издательство, 1957. – 320 с.
561. Одесса 1794-1894 гг. – Одесса, 1895.
562. Оппенгейм К. Россия в дорожном отношении / К.Оппенгейм. – М., 1920.
563. Орлик В.М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період / В.М.Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 157-163.
564. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / В.М.Орлик : Рукоп. дис. ... докт. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2008.
565. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В.М.Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 631 с.
566. Орлик В.М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. / В.М.Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XII. – С. 119-125.
567. Орлова З. Транзит України в минулому / З.Орлова.

568. Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956.
569. Очерки экономической истории России первой половины XIX века: Сб. статей / Под ред. М.К.Рожковой. – М.: Изд-во соц.-экон. литературы, 1959. – 404 с.
570. Павлович В. Екатеринославская губерния / В.Павлович // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – СПб., 1862. – 293 с.
571. Падалка Л.В. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края / Л.В.Падалка. – Херсон, 1890.
572. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р.Пайпс. – М.: Независимая газета, 1993. – 414 с.
573. Пассек В. Бериславль / В.Пассек // Очерки России. – М., 1842. – Кн. 5. – С. 221 (Смесь).
574. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н.Пашутин. – Елисаветград: Лито-типография бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
575. Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861-1914 рр.) / О.Є.Пилипенко. – К.: Академія муніципального управління, 2008. – 280 с.
576. Пилипенко О. Класифікація вітчизняних та зарубіжних наукових джерел про роль Наддніпрянської України у зовнішніх торговельно-економічних та культурних зв'язках Російської імперії у XIX – на початку XX ст. / О.Пилипенко // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. – К., 2007. – С. 261-268.
577. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (По неизданным архивным документам) / Г.Г.Писаревский. – М., 1909.

578. Підгаєць С. Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX віку / С.Підгаєць // Праці Семінару для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 3.
579. Покровский В.И. К вопросу о последствиях для внешней торговли России торгового договора 29 января (10 февраля) 1894 г. / В.И.Покровский – СПб., 1900.
580. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика / С.А.Покровский. – М., 1947.
581. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 135-136.
582. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К., 1995. – Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року.
583. Полонская-Василенко Н.Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) / Н.Д. Полонская-Василенко // Исторические записки. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. – Т. 13. – С. 130-174.
584. Попов О. Хлібна торгівля України / О.Попов. – Харків: Радянський селянин, 1921. – 253 с.
585. Попов Р.О. О Малороссии и малороссах / Р.О.Попов. – М., 1877.
586. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М.: Типо-литография Высочайше утвержденного т-ва И.Н.Кушнерев и К°, 1891 / В.Е.Постников. – XXXII + 392 с.
587. Посулько О.М. Матеріали до історії Катеринославщини в мемуарах родини Пишчевичів / О.М.Посулько // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2002 (спецвипуск). – С. 10-12.
588. Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917 / Е.А.Правилова. – М.: Новое издательство, 2006. – 456 с.

589. Предисловие // Государственная внешняя торговля за 1831 год в разных ее видах. – СПб., 1832.
590. Предисловие // Государственная внешняя торговля за 1848 год в разных ее видах. – СПб., 1849.
591. Предисловие // Государственная внешняя торговля за 1849 год в разных ее видах. – СПб., 1850.
592. Протопопов. О хлебной торговле в России / Протопопов// ЖМГИ, 1842. – № 5.
593. Прошлое и настоящее Одессы. Издание Одесской городской аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г.Одессы. 1794-1894. Иллюстрированный путеводитель. – Одесса, 1900.
594. Пузанов М. О земледелии и скотоводстве в России: Наблюдения и исследования / М.Пузанов. – СПб., 1862.
595. Пухальский И.Д. Некоторые данные о роли Бессарабии во внешней торговле России в первой половине XIX в. / И.Д.Пухальский // Кишиневский гос. университет. Историко-филологический факультет. Доклады научной сессии. 1963 г. – Кишинев, 1964. – С. 37.
596. Рафалович М. Одесские евреи / М.Рафалович // Одесский весник, 1841.- 25 июня.
597. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П.Реєнт // УІЖ, 1999. – № 3. – С. 3-22.
598. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
599. Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Д.В.Решетченко //УІЖ, 2007. – № 4. – С. 69-82.

600. Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.) / Д.В.Решетченко: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – 210 с.
601. Рибас А. Старая Одесса: Исторические очерки, воспоминания / А.Рибас. – Одесса, 1913.– 118 с.
602. Рожкова М.К. К вопросу о значении ярмарков во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX ст.) / М.К.Рожкова // Исторические записки. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955. – Т. 45. – С. 30-47.
603. Рославский А. Мысли об устройстве железной дороги из Харькова к Черному морю / А.Рославский. – С. 21-55.
604. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П.Семенова. – СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1903. – Т.7. Малороссия. – 518 с.
605. Рудченко И.Чумацкие народные песни / И.Рудченко. – К., 1874.
606. Румынский хлеб в Одессе // Николаевская газета, 1911. – 7 октября (№1716).
607. Русский архив, 1875. – Кн. 1. – С. 258-259.
608. Русский дневник, 1859. – № 65.
609. Рыдзюнский П.Г. Гильдийская реформа Канкрина / П.Г.Рыдзюнский // Исторические записки. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1952. – Т. 40. – С. 111-138.
610. Рыдзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России / П.Г. Рыдзюнский. – М., 1958. – С.171.
611. Сабуров И.В. Влияние земледелия на государственное богатство с русской точки зрения / И.В.Сабуров // Журнал земледельцев (ЖЗ), 1858. – № 5.
612. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822) / І.В.Савченко: Рукоп. дис. ... канд.

- іст. наук. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. – 199 с.
613. Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття / В.Б.Саксонов: Рукоп. дис. ... канд.. юрид. наук. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. – 201 с.
614. Сборник Херсонского земства, 1889. - №1 – С.64-69.
615. Светловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России / В.В.Светловский. – СПб., 1911.
616. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Сбыт / Сост. Н.Н.Белелюбский. – СПб., 1904.
617. Секиринский С.А. Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Южной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. / С.А.Секиринский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960 г. – Киев: Изд-во Академии наук УССР, 1962. – С. 403-417.
618. Секиринский С.А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XIX в. (1783-1917 гг.) / С.А.Секиринский: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Львов: Львовский государственный университет имени Ивана Франка, 1974.
619. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII ст. по 1858 г. / А.Семенов.- СПб.: Типография II-го отделения собственной его имп. вел. канцелярии, 1859. Ч. 1. – 295 с.; Ч. 2. – 376 с.
620. Семеновский М.И. Записка о финансах, политике и торговле Российского государства в 1810 году / М.И.Семеновский. – М., 1864. – 86 с.

621. Сергеев А. Географические очерки России / А.Сергеев. – СПб., 1866. – Вып. 2.
622. Середонин С. Исторический обзор деятельности Комитета министров / С.Середонин. – СПб., 1902. – Т. II. – Ч. 1.
623. Симонович П. О порто-франко вообще / П.Симонович // Одесский вестник, 1833. – 24 мая.
624. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А.А.Скальковский. – Одесса, 1848. – 156 с.
625. Скальковский А. Взгляд на хлебопашество и хлебную торговлю в Новороссийском крае и Бессарабии / А.А.Скальковский // ЖМВД, 1851. – № 7. – С. 33-59.
626. Скальковский А. Днестр, его значение в торговле и промышленности Южной России / А.Скальковский // Экономический указатель, 1858. – № 15.
627. Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. / А.А.Скальковский. – СПб., 1865. – 110 с.
628. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 г. / А.Скальковский // Записки императорского русского географического общества. – СПб., 1864. – К. 4.
629. Скальковский А. Комерческое народонаселение города Одессы / А.Скальковский // Одесский вестник, 1845.-17 января.
630. Скальковский А.А. Крестьянский вопрос и земледелие в Новороссии / А.А.Скальковский // Русский дневник, 1859. – № 56; № 57.
631. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае / А.А.Скальковский // ЖМВД, 1851. – № 8. – С. 204-234.
632. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А.Скальковский. – Одесса: Типография Л.Нитче, 1850. – Ч. 1. – 364 с.

633. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А.Скальковский. – Одесса: Типография Л.Нитче, 1853. – Ч. 2. – 552 с.
634. Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае / А.Скальковский // ЖМВД, 1851. – №.33. – С. 190.
635. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823 / А.А.Скальковский. – Одесса, 1836. – Ч.1. – 288 с.
636. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823 / А.А.Скальковский. – Одесса, 1838. – Ч.2. – 349 с.
637. Скальковский А.А. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края / А.А.Скальковский // ЖМВД, 1855. – № 4. – Отд. III. – С. 103.
638. Скиданова А.В. Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / А.В.Скиданова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, 2010. – 20 с.
639. Скиданова А.В. Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / А.В.Скиданова: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, 2010. – 261 с.
640. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Александра II: Материалы для истории освобождения крестьян. По официальным источникам / А.Скребицкий: В 4-х т.; 5-ти кн. – Бонна-Рейне, 1863. – Т. 2. – Ч. 1; 1865. – Т. 2. – Ч. 2.
641. Слабеев І.С. З історії нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному

- розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.) / І.С.Слабеев.- К.: Наукова думка, 1964.- 139 с.
642. Слабеев І.С. Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII – XIX ст. / І.С.Слабеев // УІЖ, 1959. – № 2. – С. 88-99.
643. Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М.Є.Слабченко. – Харків: Державне видавництво, 1925. – Т. 1. – 320 с.
644. Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М.Є.Слабченко – Одеса, 1927. – Т. 2. – 278 с.
645. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до Мировой войны / М.Е.Слабченко. – Ч.І. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. – Одесса, 1992. – Т. 2. Судьбы фабрик и промышленности.
646. Соколов Г. Описание города Елизаветграда / Г.Соколов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т.2.
647. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. / А.М.Соловьева. – М., 1975.
648. Сперанский М.М. План финансов / М.М.Сперанский // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 19-106.
649. Сперанский М.М. Проекты и записки / М.М.Сперанский: под ред. С.Н.Валка. – М., 1961.
650. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в./ Е.Д.Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 483 с.
651. Сташевський Є.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби / Є.Д.Сташевський // Праці Комісії для виучування народного господарства України / Ред. К.Г.Воблій. – К., 1929. – Вип. 2.– 248 с.

652. Степаненко В.В. Миколаївський торговий порт на початку ХХ ст. / В.В.Степаненко // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Миколаївська філія. Наукові праці. – Миколаїв, 1998. – Т. 1. – С. 48-51.
653. Степаненко В.В. Одеський порт у системі зовнішньоекономічних зв'язків українського Причорномор'я з країнами зарубіжжя на початку ХХ ст. (1900-1914 рр.) / В.В.Степаненко // Одеський державний університет імені І.І.Мечникова. Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 270-279.
654. Степаненко В. В. Порти Північного Причорномор'я в системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. / В.В.Степаненко: Рукоп. дис.. ... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський національний університет, 2006.
655. Степаненко В.В. Херсонський порт у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В.В.Степаненко // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Миколаївська філія. Наукові праці. – Миколаїв, 2000. – Т. V. Історичні науки. – С. 57-61.
656. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їх маєтках / О.Степанишина // Студії з історії України. – К., 1930. – Т. 3.
657. Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края / П.Стойкович // Южный вестник, 1859.-№2.
658. Столбуненко М.М. Зовнішньоторговельні та зовнішньополітичні чинники розвитку морського торговельного флоту та судноплавства на Півдні України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / М.М.Столбуненко. – Одеса, 1997.
659. Столпянский Н.П. Девять губерний западного русского края в топографическом, статистическом и историческом отношениях /

- Н.П.Столпинский. – СПб.: Типография Дерикера, 1866. – 200 с., 1 карта.
660. Струков Д. О состоянии сельского хозяйства в Южной России / Д.Струков // ЖМГИ, 1852. – № 44. – С. 48.
661. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики / С.Г.Струмилин. – М. – Л., 1928.
662. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России / С.Г.Струмилин. – М.: Изд-во соц.- экон. литературы, 1960. – 548 с.
663. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР / С.Г.Струмилин. – М.: Наука, 1966. – 514 с.
664. Сумцов М.Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка / М.Ф.Сумцов. - Х., 1918.- С.78.
665. Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества / Н.Сумцов // Киевская старина, 1884. – Т. 8. – № 3. – С. 493-498.
666. Сумцов Н. Культурные переживания / Н.Сумцов // Киевская старина, 1899. – Т. 25. - № 4. – С. 124-140.
667. Сумцов Н. Очерки народного быта (из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду, Харьковской губернии) / Н.Сумцов. – Харьков.
668. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р.Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
669. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство пореформеної України в радянській історіографії / Н.Р.Темірова // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки, 2000. – № 2. – С. 182-189.
670. Темірова Н.Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861-1917 рр. / Н.Р.Темірова: рукоп. дис.д.і.н. – Донецьк, 2003. – 405 с.

671. Тенгоборский Л. О производительных силах России / Л.Тенгоборский. – М., 1857.
672. Тимченко В.М., Кухар-Онишко Н.О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.) / В.М.Тимченко, Н.О.Кухар-Онишко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XII. – С. 126-135.
673. Тимченко В.М. Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774-1853 рр.) / В.М.Тимченко // УІЖ, 2009. – № 2. – С. 66-77.
674. Томулець В.М. Реалізація товарів з України та інших губерній Росії на бессарабському ринку (1812-1868 рр.) / В.М.Томулець // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2002. – Т. 9. – С. 97-116.
675. Томулець В.М. Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812 – 1830 рр. / В.М.Томулець // УІЖ, 1987. – № 6. – С. 78-85.
676. Томулец В.Н. Торговое законодательство и торговля Бессарабии с другими губерниями России в дореформенные десятилетия (1812-1861 гг.) / В.М.Томулец: рукоп. дис.... к.и.н. – Кишинев, 1998.
677. Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи / А.Тройницкий. – СПб., 1861.
678. Труды Вольного Экономического Общества. – М. – Т. 46. – С. 11.
679. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912.- Вып. 9. – С. 145.
680. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава.- Вып. 13. – С. 106.

681. Українська народність: нариси соціально-економічної та етно-політичної історії / [В.Й.Борисенко, В.А.Смолій, Г.Я.Сергієнко та ін.] – Ред. кол.: Ю.Ю.Кондуфор та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 560 с.
682. Фаирли С. Англо-русская торговля преимущественно с 1750 до 1830 гг./ С.Фаирли. – Ленинград, 1970. – 8 с.
683. Федоров В.А. История России: 1861-1917 / В.А.Федоров. – М., 2000.
684. Федоров М.П. Конкуренция балтийских и черноморско – азовских портов / М.П.Федоров. – СПб., 1909.
685. Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли / М.П.Федоров. – СПб., 1889.
686. Фельдман В.С. “...Близ переплетчика Вольтера” / В.С.Фельдман // Знамя коммунизма, 1987.- 4 июля.
687. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет. – Чернигов, 1874. – Кн. 6.
688. Філас М. «Журнал министерства государственных имуществ» як джерело з соціально-економічної історії Південної України / М.Філас: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 19 с.
689. Фомин А. О понижении цен на земледельческие произведения в России, сочиненные в ответ на опубликованную имп. Академией наук 29 декабря 1826 года задачу по политической экономии / А.Фомин. – СПб., 1829.
690. Х.Х. Замечания на письмо в № 44 «Комерческой газеты» // Одесский вестник, 1833. – 10 мая.
691. Харьковское общество сельского хозяйства. – Харьков, 1902.
692. Хромов П. Экономическое развитие России в XIX-XX веках. 1800-1917 / П.Хромов. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950.– 552 с.

693. Хрящевська Л.М. Розвиток промислів іноземних колоністів Півдня України кінця XVIII – на початку XX ст. / Л.М.Хрящевська // Науковий вісник ОДЕУ. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2007.– № 17(54). – С. 208-219.
694. Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів / Р. Циппеліус. – К.: Вид-во «Реферат», 2004. – 176 с.
695. Цубенко В.Л. Етносоціальні процеси в Новоросійському військовому поселенні. 1817-1857 рр. / В.Л.Цубенко // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 257-263.
696. Чехович П.С. Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении / П.С.Чехович. – Одесса, 1894. – 20 с.
697. Чорний В.Б. Україна і митна справа / В.Б.Чорний. – К.: КВІЦ, 2000. – 349 с.
698. Чулков М.Д. Историческое описание Российской комерции при всех портах и границах / М.Д.Чулков. – СПб., 1786. – Т. VI. – Кн. 1.
699. Чупров А.И. Влияние хлебных цен и урожаев на движение земельной собственности / А.И.Чупров // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 423-463.
700. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В.С.Шандра. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 427 с.
701. Шаулов О.Л. Железнодорожная тарифная политика царизма в 1860-1890 гг. на примере перевоза хлебных грузов / О.Л.Шаулов: Автореф. дисс. ... канд.. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 1972. – 25 с.

702. Шахрай Т.О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX ст./ Т.О.Шахрай: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2009. – 21 с.
703. Шахрай Т.О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX ст./ Т.О.Шахрай: рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2009. – 220 с.
704. Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. / А.М.Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 179-185.
705. Шевченко В.В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – початок XX ст.): окремі аспекти / В.В.Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 88-96.
706. Шевченко В.В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст. / В.В.Шевченко: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 21 с.
707. Шевченко В.М. Передумови скасування кріпацтва (соціально-економічний аспект) / В.М.Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 139-146.
708. Шелехов Д. О настоящем положении сельского хозяйства в России и причинах прошлогодних неурожаев / Д.Шелехов. – СПб., 1842.
709. Шемяков Д.Е. К вопросу о товарности зернового хозяйства Бессарабии в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.) /

- Д.Е.Шемяков // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г. – Рига: Изд-во АН Латвийской ССР, 1963. – С. 520-526.
710. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгового – промышленной политики / Л.Е.Шепелев.-Ленинград, 1981.
711. Шипов Н.Н. История моей жизни / Н.Н.Шипов.– М.- Л., 1933. – (Серия: Русские мемуары, дневники, письма и материалы).
712. Шмидт А. Об улучшении перевозочных средств в Южной России / А.Шмидт // Русский вестник, 1860. – Т. 27.
713. Шмидт А. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А.Шмидт. – СПб.: Типография Калиновского, 1863. – Т. 23. – Ч. 1. – 601 с.
714. Шмидт А. Херсонская губерния / А.Шмидт // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – СПб.: Типография Калиновского, 1863. – Т. 23. – Ч. 2. – 874 с.
715. Шмурло Е. Голодный год. 1898-1899 / Е.Шмурло. – М., 1900.
716. Штах Я. Очерки по истории современной жизни южнорусских колонистов / Я.Штах. – М., 1916.
717. Штукенберг А. Описание Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще / А.Штукенберг. – СПб., 1859.
718. Штукенберг И. Статистические труды / И.Штукенберг. – СПб., 1860. – Т. 2. Херсонская губерния.
719. Шугуров М.Ф. История евреев в России / М.Ф.Шугуров // Русский архив, 1894. – № 4.
720. Щекатов А. Словарь географический Российского государства... / А.Щекатов. - М., 1801. – Ч.1. – С. 317, 318; 1804. – Ч. 2. – С. 334; 1805. – Ч. 4. – С. 802; 1809. – Ч. 7. – С. 430.

721. Щербак Н.О. Політика царизму щодо євреїв України в ХІХ ст./ Н.О.Щербак // Проблеми міграцій. – К., 1999. – № 1. – С. 19-27.
722. Щербина Ф. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм / Ф.Щербина.
723. Якимович С. Чумак Іван Коломієць / С.Якимович // Україна, 1929. – № 5-6. – С. 106-109.
724. Янсон Ю.Е. Крым, его хлебопашество и хлебная торговля / Ю.Е. Янсон.- СПб., 1870.
725. Янсон Ю.Е. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю.Е.Янсон. – 2-е изд. – СПб., 1881.
726. Янсон Ю.Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю.Е.Янсон.- СПб., 1870.- 412 с.
727. Янсон Ю.Е. Хлебная торговля на Волыни // Хлебная торговля на самовывозных рынках / Ю.Е.Янсон. – СПб., 1870. – Вып. 5. – С. 177-335.
728. Ярошевич А. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А.Ярошевич. – К., 1913. – Вып. 6.
729. Ярошко А. Рабочий вопрос на Юге, его прошлое, настоящее и будущее / А.Ярошко. – М., 1894.
730. Яцунский В.К. Основные моменты истории сельскохозяйственного производства в России с XVI века до 1917 года / В.К.Яцунский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 44-64.
731. Berend I., Ranki G. The European periphery and industrialization 1780-1914 / I.Berend, G.Ranki. – Cambridge, 1982. – 180 p.
732. Beveridge W. Prices and wages in England from twelfth to the nineteenth century / W.Beveridge. – London, 1939. – Vol.1. – 816 p.
733. Linde M. Slovnik języka polskiego / M.Linde. – Lwow, 1857. – Т. 3.

734. Moraru A. Istoria romănilor. Basarabia si Transnistria (1812-1993). – Chişinău, 1995. – 316 p.
735. Sicard. Zettters sur Odessa. St. - Petersbourg, 1812.
736. Staples J.R. Cross – Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna basin, 1783-1861. – Toronto, Bufullo, London, 2003. – 253 p.
737. Three centuries of prices of Wheat, flour and bread. – London, 1917. – 63 p.
738. Seton-Watson H. The Russia Empire, 1801-1917. Oxford, 1967. – 813 p.; Yaney G.L. The systematization of Russian government: Social Evolution in the Aimastic administration of imperial Russia, 1711-1905. – Jlli., 1973.– 412 p.
739. Yaney G.L. Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective // The American Political Science Review, 1965. – Vol. 59. – № 2. – P. 379-390.
740. Amburger E. Geschichte der Behördenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. – Leiden, 1966. – 419 s.
741. Thaden E. Russian's Western Borderland. 1710-1870. – Princeton, 1984. – 278 s.
742. Pintner W.M. The Social Characteristics the Early Nineteen Centri Russian Burearacy // Slawic Reviw. American Quarterly of Soviet and East European Studes, 1970. – Vol. 29. – P. 249-443.
743. Torke H.-J. Das russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts // Sonderdruck aus Forschungen zur Osteneuropäischen Geschichte. – Bd. 13. – Berlin, 1967. – S. 7-345.
744. Saunders D. Russia in the Age of Reaction and Reforms, 1801-1881. – Longman, 1992. – XII + 386 p.
745. Kirkland J. Three centuries of prices of Wheat, flour and bread. – London, 1917. – 63 p.; Beveridge W. Prices and wages in England from twelfth to the nineteenth century. – London, 1939. – Vol.1. – 816 p.

